

ՄԼՔԵՒ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆ

Վենետիկի Մխիթարյանների գրատան զարդը, Մլքե թագուհու հռչակավոր Ավետարանը (1), թե ե՞րբ է գրված, վեճի նյութ է:

Մխիթարյան հայրերը համակարծիք չեն այս խնդրում: Հայր Ալիշան և հայր Հացունի կարծում են, որ Ավետարանը գրված է 902 թվին, հայր Բարսեղ Սարգիսյան պնդում է, որ ձեռագիրն ավելի հին է, գրված 851 թվին և մվիրված Վարագավանքին Մլքե թագուհու կողմեն 922 թվին: Որտեղի՞ց է ծագում այս տարածայնությունը:

Ավետարանի՝ հիշատակարանում կարդացվում է՝

**ՅԾԱ Թ. Արաց իը, ր
Արեզ գ, ե:**

Բոլորն էլ համաձայն են վերագրելու այս հիշատակությունը ձեռագրի գրչին: Միայն թե մինչև հ. Ալիշան և հ. Հացունի կարդում են ՅԾԱ = 351, ուրեմն $351+551=902$, հ. Բարսեղ Սարգիսյան տեսնում է՝ ՅՀԱ = 371, ուրեմն 922 և որովհետև ձեռագրի լուսանցքում մկատվում է խոշորաձև մի տառ մնամ Յ-ի = 300, ենթադրում է, որ այս է գրության տարին $300 + 551 = 851$, իսկ 922-ը թագուհու ընծայաբերության տարին է: Ահա խնդրի էությունը:

Որքան մեզ հայտնի է գրադվողներից և ոչ մեկը ուշ չէ դարձրել և հաշվի չի առել վիճելի տարեթվին հետևող վկայությունը, որ գրիչը սկսել է գրել Արաց ամսի 28-ին, երկուշաբթի օր և վերջացրել Արեզ 6-ին հինգշաբթի օր: Ֆ. Մակլերը Ասողիկի թարգմանության առաջաբանում անդրադարձել է մեզ զբաղեցնող խնդրին և հարցական նշան դրել ամսաթվերից հետո նշանակված ք. և ե. տառերի առաջ: Կարելի է վստահորեն ջնջել հարցականը, քանի որ անտարակույս է, որ ք նշանակում է երկուշաբթի և ք հինգշաբթի: Գրիչը իրեն գովելի է արել տալով մեզ այդ այլապես աննշան, բայց այս դեպքում արտակարգորեն կարևոր պարագան: Այստեղ է թաքնված վիճելի հարցի ճշմարիտ բանալին:

Նախ ստուգենք գրչի վկայությունը: Արդյո՞ք ճշմարիտ է, որ եթե Արաց 28-ը երկուշաբթի է, Արեզի 6 կլինի հինգշաբթի: Արաց 28-ից մինչև Արեզ 6 կան 38 օր (Արաց 2+Մենեկան 30+ Արեզ 6) կամ հինգ լրիվ շաբաթ և երեք օր: Հաշվելով երկուշաբթիից՝ երեք օրերը կգան՝ երեքշաբթի, չորեքշաբթի և

հինգշաբթի: Ուրեմն միանգամայն ճիշտ է, որ եթե Արաց 28-ը երկուշաբթի է Արեգի 6 կրնկնի հինգշաբթի: Այժմ հարց է, ո՞րն է այն տարին, որի ընթացքին Արաց 28 երկուշաբթի է և Արեգի 6 հինգշաբթի: Սհա մի հաստատուն միջոց կշռելու առարկելի տարեթվին արժեքը: Առնենք 902 թիվը:

Նավասարդի մեկը համապատասխանում է 902 թվին, ապրիլ 15-ին, և Արաց 28-ը՝ հոկտեմբերի 9-ին: Հաշիվը պարզ է. Նավասարդի 1-ից մինչև Արաց 28-ը կան 178 օր. հաշվելով ապրիլ 15-ից 178 օր կգանք հոկտեմբերի 9-ը: Շաբաթվան ո՞ր օրն է հոկտեմբերի 9-ը նույն 902 տարին սկսում է ուրբաթով. հունվարի 1-ից մինչև հոկտեմբեր 9-ը = 281 օր է, կամ 40 լրիվ շաբաթ և մի օր: Ուրբաթով սկսված շաբաթները կվերջանան ուրբաթով և հաջորդող մի օր կգա՝ **շաբաթ:** Հետևանքը վճռական է, ձեռագիրը չէ գրված 902 թվին, որովհետև այս թվին հոկտեմբերի 9-ը = Արաց 28 շաբաթ էր և ոչ **երկուշաբթի:** Մնում է խոնարհել թվականն անտուտ լեզվի առաջ և հրաժարել 902 թվից:

Փորձենք այժմ մյուս տարեթիվը 851 թվականը նույն եղանակով:

851 թվին Նավասարդը սկսում է ապրիլ 28-ին և հետևաբար Արաց 28 ընկնում է հոկտեմբեր 22: Նույն տարին քացվում է հինգշաբթիով. հունվարի մեկից մինչև հոկտեմբեր 22 = 294 օր, կամ 42 շաբաթ, ուրեմն վերջին օրը 22 հոկտեմբերը նույնպես հինգշաբթի է, մինչդեռ սպասելի էր երկուշաբթի: Այս ուրեմն 851 տարին ևս գրության տարին չէ: Դարձյալ անառարկելի փաստ¹:

Հայր Բ. Սարգիսյան, տեսանք, որ հնարավոր է համարում ՅՃԱ կարդալ ՅՀԱ = 922: Թերևս կարծողներ լինին, թե այս է գրության տարեթիվը: Բարվոք է ստուգել և այս: Նավասարդ մեկ = ապրիլ 10, և Արաց 28 = հոկտեմբեր 4: Տարին սկսվում է երեքշաբթիով և հոկտեմբեր 4 = ուրբաթ: Հունվարի մեկից մինչև հոկտեմբեր 4 = 276 օր, կամ 39 շաբաթ և 3 օր: Հաշված երեքշաբթիից՝ երրորդ օրը, որ է հոկտեմբեր 4 = Արաց 28 կնե **ուրբաթ:** Որոնելի տարին Արաց 28 երկուշաբթի էր և ոչ՝ ուրբաթ: Հետևաբար 922 թիվը մնամապես խոտելի է առանց որևէ հակառակության:

Ե՞րբ է իսկապես գրված Մլքեի Ավետարանը:

Տեսանք, որ հ. Ալիշան և հ. Հացունի կարդում են ՅՃԱ, իսկ հայր Բ. Սարգիսյան, ՅՀԱ: Երեքն էլ հավասարապես քաջավարժ են հայ հնագրության,

¹ Ավելորդ չենք համարում հիշել, որ տարվան առաջին օրը մենք անվանում ենք Prof. Hans Lietzmannի գրքից («Zeitrechnung»): Ավելի դյուրին և բուրբին մատչելի միջոց է, գտնել թե զատիկը ե՞րբ է գալիս տվյալ տարին և որովհետև զատիկը միշտ կիրակի օր է ընկնում, ըստ այսմ հաշվել և խնդրելի օրը տարվա մեջ: Այսպես, 851 թ. զատիկ = մարտի 22 կիրակի: Այստեղից մինչև հոկտեմբեր 22 = 214 օր, կամ 30 շաբաթ և 4 օր: Հաշվելով կիրակիից՝ չորրորդ օրը, որ է հոկտեմբեր 22 կգա **հինգշաբթի:**

որպես երկարամյա մատենադարանապետներ այնքան ճոխ ձեռագրատան: Եվ եթե այնուամենայնիվ տարածայն են միջին տառի նկատմամբ, նշանակում է, որ տառը իրոք վիճելի կերպարանք ունի ազատորեն գծված լինելու պատճառով, և քանի որ *ժ* է և *ձ* *հ*, անշուշտ մի ուրիշ տառ է, որ նմանություն ունի երկուսի հետ: Այդպիսին է հարկավ *ժ* տառը: Փորձենք կարդալ յԺա = 311, ուրեմն 862 թ. և տեսնենք հետևանքը ցայժմ կիրարկված մեթոդով:

Նավասարդի մեկ 862 թվին = ապրիլ 25 և Արաց 28 = հոկտեմբերի 19: Տարին սկսվում է հինգշաբթիով և հոկտեմբերի 19 զալիս է *երկուշաբթի* օր (հունվարի մեկից մինչև հոկտեմբեր 19 զումարվում է 291 օր, որ կանե 41 շաբաթ և չորս օր. հետևապես վերջին՝ այն է չորրորդ օրը, կգա երկուշաբթի՝ հաշված հինգշաբթիից): Արեգի 6 կհամապատասխանե նոյեմբեր 26, *հինգշաբթի*:

Այս համաձայն է Ավետարանի հիշատակարանին: *Մլքե թագուհու Ավետարանը գրված է ռ՛ջ 851 և ռ՛ջ 902 կամ 922, այլ 862 թվին, հոկտեմբեր 19 -ից մինչև նոյեմբեր 26-ը, սկսված երկուշաբթի և վերջացրած հինգշաբթի օր:*

Մխիթարյան հայրերին է մնում վերստին քննել և զննել հիշատակարանը և իրենց հավանությունը բերել, հաստատելու համար, որ հայ հնագույն ձեռագրի պատիվը այսուհետև անցնում է Լազարյան Ճեմարանի Ավետարանից (2) Մլքե թագուհու Ավետարանին, 25 տարով ավելի ծեր, քան առաջինը:

ՇԱՀՆԱՍԵԻ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԸ

Ֆիրդուսիի ծնունդը Շահնամեի ծնունդն է (1): Լոկ գրական տոնն չէ: Մի հանգած, խոշոր քաղաքակրթության հիշատակի պանծացումն է ճիշտ այն ժամանակ, երբ Իրանն ուզում է վերջապես թոթափել աջեմական մեղկությունը և իր անցյալին վայել տեղ բռնել լուսավոր երկիրների շարքին:

Կան երկեր, որ ծնվում են աղմուկով, ապրում վայելչության մեջ, բայց ի վերջո գնում են հանգչելու մոռացության փոշու տակ: Քչերին է վիճակված դեմ տալ ժամանակի քմայքին և մնալ կանգուն որպես մշտնջենական արժեք: Պարսիկ մեծամուն բանաստեղծի գործը երջանիկներիցն է. ճշմարիտ է, որ իբրև պատմություն նա տկար է. իբրև գրականություն՝ տարտամ և միալար, բայց և այնպես հազար տարի է, որ պահել է իր հմայքն ու այժմ փառաբանվում է տոնական հանդիսավորությամբ:

Ֆիրդուսիի գործը ստվար և ծավալուն է. բազմաբովանդակ և բազմերանգ. պատմականն ու ամասպելականը, իրականն ու երևակայականը, քնարական հոսուն մրմունջներ, խոր և թախծոտ խորհրդածություններ ամեն ամբիվ, դյուցազնական ուրույն դրվագներ, և վերջապես մայրենի հարազատ բարբառ, որ հոսում է մերթ հառաչելով, մերթ քրքջալով, երբեմն զվարթ, երբեմն մեկամաղձոտ ալիքներով, մի խոսքով մի անսպառ գանձարան, որ պարունակում է ամեն հասակի և ամեն ճաշակի պատշաճ գոհարներ:

Իր ամբողջության մեջ Շահնամեն կրում է Իրանի, նախամուսուլման Իրանի փառքը, հռչոսված, բայց հարության շունչը պահած:

Արաբական տիրապետությունը կտրել էր պարսից պետական կյանքի թելը՝ բայց ոչ ընդմիշտ: Պարսիկները հավատացած էին, որ արաբական լուծը պիտի տևե ոչ ավելի, քան չորս հարյուր տարի: Ժամանակը լրանում էր XI դարի կեսերին: Ասել է, թե Ֆիրդուսիի մահից մի քանի տասնյակ տարուց հետո Իրանը պիտի վերածնվեր քաղաքականապես: Շահնամեն, լայն ըմբռնումով, ոչ այնքան անհատական ներշնչման և կամ անհատական նախաձեռնության արդյունք էր, որքան ծնունդ մոտալուտ ազատության երազներով խանդավառված հանրային գիտակցության: Եվ միանգամայն գաղափարական ատաղձ էր նոր կանգնելի պետական շենքի:

Ազատագրական ակնկալությունները սին երազներ չէին: Երկրի գանազան մասերում կային արդեն քաղաքական հնոցներ: Արաբական բռնակալությունն այլևս ահարկու չէր: Մի ուժգին թափ և երկիրն ազատված էր:

Սակայն մի բան չէր նախատեսվել, թուրանական արշավանքը, ի դեմս սելջուկների, որ փշրեց վերածնության բոլոր հույսերը: Ֆիրդուսին սպանել էր տվել Աֆրասիաբին. ասել է թե վտանգ չէր սպասում Թուրանից: Այլև արաբական ծագում էր տվել հրեշավոր Ջոհակին, որի ուսերից իժեր էին ելնում և մարդկային ուղեղով կերակրվում, այնինչ սկզբնական վեպում Ջոհակը ևս Թուրանի զավակն է, այն Թուրանի, որի կոչումն էր լափել քաղաքակրթություն կոչված ուղեղները...:

Համենայն դեպս Ֆիրդուսիի դարում Իրանի վերածնության հավատը կենդանի էր: Նա գաղափարախոս եղավ գալիք ազատության և վերակենդանացրեց անցյալը ի սպաս մոտիկ ապագայի: «Ես Հիսուսն եմ», - բացականչում է հանդգնորեն բանաստեղծը, որովհետև Ղազարոսյան հարություն տվավ մեռյալ Իրանին: Իհարկե, Ֆիրդուսին ներկայացնում է անցյալը ոչ հնագետի ստուգությամբ, այլ ինչպես ժողովրդական հիշողությունը պահել է իր գրավոր և անգիր ավանդություններում: Շատ բան մոռացված է: Բավական է հիշել, որ Աքեմենյան և մասամբ Պարթևյան շրջանները անտես են առնված: Սակայն ինչ որ զարմանալի է, պատմության ոգին մանավանդ երկու հիշյալ շրջանների նկատմամբ պատկերացած է հարազատորեն: **Էրաջը**, այսինքն՝ Իրանը, երկու եղբայր ուներ, **Սալմ** և **Թուր**. երկուսն էլ թշնամի **Էրաջին**: Նրանց նենգության զոհ գնաց **Էրաջը**: Սրա սերունդը ի դեմս Մանուշարների և Ռոստոմների կատաղի կռիվ մղեց **Սալմի** և **Թուրի** ժառանգների դեմ: **Սալմ** և **Թուր** անվանակետեր են (էպոնիմ) սարմատական և թուրանական ցեղերի (**Սալմի** հին ձևը **Սարմ** է): Արդարև, Աքեմենյան շրջանում սարմատներ, իսկ պարթևյան և հետագա դարերում Թուրանի կամ թուրանյան ցեղերն ահավոր սպառնալիք են եղել պարսկական պետության: Իրանի պատմական երախտիքն է, որ հետ ժառանգելով Միջագետքի մեծ քաղաքակրթությունը ոչ միայն պահեց և ուժեցրեց իր ստացածը, այլև դարեր շարունակ պաշտպանեց իր և Առաջավոր Ասիայի խաղաղ աշխարհաշինությունը Հեռավոր Արևելքից պարբերաբար խուժող վայրենի ցեղերի ավերածությունների դեմ: Ինչ արժանիք և ունենան արաբները, անպայման պատասխանատու են, որ տապալելով պարսից պետությունը, չկարողացան փոխարինել նրա պահապանի դերը և փրկել քաղաքակիրթ Արևելքը թուրանական Արևելքի վայրենությունից: Այն խորհրդավոր Գայլը՝ թե գայլաման Գազանը, որ առաջնորդում էր իրենց իսկ ավանդությամբ թուրքական ցեղերին՝ դարեր է լվեր ոռնում էր Իրանի սահմանագծի վրա, սովալլուկ և արյունոռուշտ, պատրաստ լափելու շեն աշխարհները, բայց չէր հանդգնում անցնել պարսիկ նիզակների պատնեշը: Այնտեղ է, որ եթե իրանական կազմ պետականությունը չքայքայվեր արաբական աշխարհակալությամբ, նա ի

վիճակի պիտի լիներ վանել սելջուկ, մոնղոլ և քաթար հեղեղները դեպի հյուսիսային հեռաստանները, ինչպես վանեց իր ժամանակին հոների ոչ միայն կործանարար արշավանքը:

Ֆիրդուսին գիտե Իրանի այս դերը, գիտե որ Թուրանը զսպված է եղել դարերի ընթացքում. ուստի և քաթարական վտանգ չէր սպասում: Այս է թերևս պատճառը, որ Սալմին տալիս է բաժին Արևմուտքը, և Ջոհակը կամ հռչակավոր Աժդահակը կերպարանափոխվում է արաբի: Մակայն Արևմուտքի ներկայացուցիչ կամ արևմտյան մեծ պետության մարմնացումը Աղեքսանդրն է: Նա քրիստոնյա է ըստ Ֆիրդուսիի, այսինքն՝ բյուզանդական քրիստոնյա պետության դիմառնությունն է: Ջարմանալի է, որ Իրանի զավակը և իսլամի հոգևոր ծնունդը ատելություն չունի դեպի Իրանի դարավոր ախոյանը, այլ ընդհակառակը, համակրանք է տաժում. արդյո՞ք նրա համար, որ Բյուզանդիան հակառակորդ է ատելի արաբներին: Թերևս: Բայց թվում է, թե այս վերաբերումը մասամբ արձագանք է Իրանի հին ավանդության, Պարթևյան շրջանի արևմտասիրության: Պարթևյան պետությունը կանգնած էր հելլենիստական քաղաքակրթության գետնի վրա: Կռվելով հանդերձ Հռոմի հետ, բնավ չէին խրտնում հելլենիստ լուսավորությունից, պարթև թագակալները պատիվ էին համարում կրել հելլենասեր և նման տիտղոսներ: Այս տեսակետով պարթև հարստությունը առաջադեմ, լուսամիտ և մարդասեր էր ավելի, քան Աքեմենյանը և Մասանյանը:

Սիրել քրիստոնյա արևմուտքը՝ նշանակում է հաղթահարել դարու կրոնական մոլեռանդությունը: Ֆիրդուսին սիրում է իր կրոնը, բայց մոլեռանդ չէ: Հարգանք ունի բոլոր կրոնների հանդեպ, որովհետև այն հայացքը ունի պատմության վերա, որ ղեկավար ուժը բանականությունն է և ոչ հավատը, որի նյութը, աստվածությունը, անհաս է և անմատչելի մեր քննության: Շահնամեն խիստ խոշոր գործ է, որպեսզի գաղափարական ներդաշնակություն պահպանված լինի ամենուրեք: Բանաստեղծը, որովհետև բանաստեղծ է, գերի է իր տրամադրությանց և հաճախակի օրորվում է զգացումների այնպիսի մեջ, երբեմն սավառնում է դեպի բարձունք, երբեմն շրջում ժամանակի մախապաշարումների և ընդհանրացած հասկացողությունների տափաստաններում: Անհետևողականությունը, որ նկատելի է ներհակ հայացքների տարօրինակ ելևէջների մեջ, մասամբ վերագրելի է այն աղբյուրներին, որոնցից օգտվել է: Այլևայլ ժամանակի և այլազան շնչով և ոգով գրված հիշատակարաններ են եղել իր տրամադրության տակ: Բանաստեղծի գործը չէր հարթել հակասությունները և շարել գաղափարական թելի վրա: Այն բարձր թռիչքները, որոնցով մա վերանում է երբեմնակի իր դարու մտավոր մակարդակից շատ վերև քավում

են նորա թուլությունները: Այսպես կրոնական համբերատարությունը Ֆիրդուսիի թանկ գարդերիցն է, «թագավորը պետք է հավատ ունենա, բայց հպատակների կրոնական տարբերությունը բնավ վատ բան չէ»: Նման մի միտք արտահայտված այնպիսի մի դարում, երբ մարդկային խղճի և մտքի վերա ծանր շղթաներ էին կախված, երբ բարեպաշտ կայսրերը չէին հանդուրժում անգամ եկեղեցու այլադավան գավակներին, անտարակույս մեծության շուք է բերում հեղինակին: Հարգել կրոնը, նշանակում է հարգել ազգությունը, որովհետև կրոնն էր այն ժամանակ դրոշակակիր ազգության և ազգային արժեքների, գիտության, արվեստի, հոգևոր հարստության:

Այս ազատամիտ հայացքը ևս կապում է Ֆիրդուսիին գաղափարապես Պարթևյան շրջանին: Պարթևների ժամանակ էր, որ իրանյան և հելլենական աստվածները համարվում էին համագոր և վայլում հավասար պաշտամունք:

Շահնամեի հարուստ գանձարանը պրպտելու նպատակ չունեն: Շատանանք երկու հիշյալ թանկագին մարգարիտով՝ սեր արևմտյան քաղաքակրթության և հարգանք ազգային սկզբունքի:

Երկու հասարակ ճշմարտություն, որին Արևելքը վաղուց ծարավի է, և որը մեծ բանաստեղծը թողել է սրբազան ավանդ նույն Արևելքին, որպես անհրաժեշտ պայման առաջադիմության և ճշմարիտ երաշխիք ազգերի հավաք և համերաշխ գործակցության: Այս և միայն այս բավական է, որ արևելյան ժողովուրդները, որ ապրել են և ապրում են Առաջավոր Ասիայի երկնքի տակ, երջանիկ, թե բախտագուրկ, գլուխ խոնարհեն պաշտամունքով հազարամյա դամբարանի առաջ, լի հավատով, որ Իրանը և հարևան երկրները պիտի հիմնեն իրենց վերածնունդը այդ սկզբունքների վրա:

Օրվան տոնակատարությունն արդեն գրավական է, որ հույսերը ապարդյուն չեն: Պատահական երևույթ չէ, որ Ֆիրդուսիի հիշատակը տոնված է այժմ և միմիայն այժմ, երբ Իրանի վերածնունդը առաջանում է պահլավ դրոշի տակ (2): Ֆիրդուսին ունեցել է ուրիշ տարեդարձեր և ոչ-որ չէ մտածել վերհիշելու նրա անունը: Բնական է, որ պիտի հիշեր հազարամյա ծերունուն նա, որ այնքան թանկ էր Ֆիրդուսիին: Պահլավ և Պարթև միևնույն բառերն են, մեկը նոր ձև, մյուսը՝ հին: Պարթև հայերենում հասարակ անուն է դարձել լավագույն իմաստով, իսկ պահլավ տվել է Իրանում փահլևան բառը, որ նշանակում էր նախապես հերոս: Այդպես են կոչվում Շահնամեի հերոսները: Մի պերճ ապացույց, թե որքան բարձր է գնահատել ժողովուրդը Պարթև տիրապետության ոգին և ազնվացրել իր հիշողության մեջ:

Պահլավի անվան ընտրությունը թվում է, թե գիտակցական է և

խորհրդավոր: Հասարակ տիտղոսի հանգամանք չունի, այլ նշանաբան է, որոշ ծրագիր: Ասել է, թե Պարսկաստանի վերածնությունը խոստանում է պահլավյան ոգի, պարթևյան լավագույն ավանդությունների վերակենդանություն: Եվ այս կլիներ մեծագույն հարգանքը փահլևանների երգչի անմահ հիշատակին:

Ֆիրդուսիի տոնը, որպես քաղաքակրթական հայտնություն, մոտ է հայերիս սրտին (3), որովհետև քաղաքակրթության և լույսի անունով է, որ այնքան արյուն ենք թափել: Բարեկամ ենք և նպաստող ոչ միայն Իրանի, այլև Առաջավոր Ասիայի մյուս երկրների վերածնության: Դարեր շարունակ հալածվել ենք խավարամիտ բռնությունից միմիայն նորա համար, որ երեսներս դարձրել էինք դեպի լուսավոր Արևմուտքը, դեպի քաղաքակրթության լույսը: Այժմ այդ լույսն է, որ գալիս է փարատելու Արևելքի ոճրագործ խավարը: Այստեղ է մեր պայքարի և մարտիրոսության հաղթանակը:

Ֆիրդուսիի տոնը առաջին ցուքն է այն լուսավոր իրականության, որի մասին երագել ենք մեր կյանքի խավարչտին բանտերից և որը պիտի շաղկապե արևելյան ժողովուրդները ազգային անհատականության և միասնական աշխատակցության և հանուր քաղաքակրթության հողին վերա:

ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՊՐՈՖ. Ն. ԱԴՈՆՑԻ

Ի մասին Գարեգին արքեպիսկ. Հովսեփյանի «Հոգևոր կեդրոններ և Գլաճորի բարձր դպրոցը» ուսումնասիրության

Գերապատիվ և սրբազան Հայր (1),

Գարեգին արքեպիսկոպոսի աշխատությունը, որ հաճել էիք դրկել ինձ, ստացած եմ իր ժամանակին և մեղապարտ եմ, որ անմիջապես Ձեզ ոչինչ չգրեցի այս մասին, չգրեցի, որովհետև հույս ունեի, թե շուտով և հաճույքով պիտի կարողանայի կատարել Սրբազնությանդ պարտավորիչ պատվերը, մանավանդ որ հայր Գարեգինի գործերն իրենց ինքնահատուկ դրոշմով ինձ մոտեն ծանոթ լինելով՝ դժվար չէր բնավ առաջին ակնարկից ևեթ գաղափար կազմել յուր այս նոր աշխատության մասին և արդյունքը Ձեզ հաղորդել: Մակայն ընթացիկ հոգսերը արգիլեցին և միայն այժմ հնարավորություն տվին աչքի անցնել և ահա՛ ստորև հայտնում եմ Ձեզ տպավորություններս, որոնք Ձեզ համար նորություն չպիտի լինին, քանի որ հորդ հմուտ աչքը արդեն դատած և կշռած է անշուշտ գործի ակնհայտնի արժանիքները:

Հայ մշակույթի պատմության համար մի խոշոր նպաստ է Գարեգին սրբազանի «Թարգմանչաց -Դուրյան» մրցանակին ներկայացրած գործը՝ «Հոգևոր կեդրոններ և Գլաճորի Բարձր դպրոցը»: Այս գործը «Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ» աշխատության շարունակություն լինելով հանդերձ (2), ինքն իրեն մի ամբողջություն է: Սովորական կարծիք է, որ Բագրատունյաց անկումից հետո հայ կյանքը գահավիժում է և մտնում մի խավար շրջան, գրեթե կանգ է առնում դարեր շարունակ կաշկանդված իր գործունեության մեջ՝ շնորհիվ իր շուրջը բռնացող օտարոտի կարգերի: Մակայն, հակառակ այն ծանր կացության, որ ստեղծվել էր Հայաստանում և ամբողջ Առաջավոր Ասիայում հեռվեն խուժած նոր և բարբարոս ժողովուրդների հեղեղումով, անուրանալի է, որ հայ կյանքը չէ մահացել: Հայ հեզ աշխատասիրությունը, շինարար ոգին և արթուն միտքը շարունակել են փալիփել զանազան կենտրոններում, ինչպես մշտավառ ճրագներ, և հավետ կենսունակության ապացույցներ տվել քաղաքակրթական նորանոր ճիգերով և ստեղծագործությամբ:

Արդ Գարեգին սրբազանը նպատակ է դրել ժողովել և ներկայացնել այն գանձերը, որոնք սփռված են անլույս համարված դարերում, հայ արվեստի

և գիտության զանճերը՝ քաղված փլատակների տակ և ձեռագրերի խորքերում: Ջաքարյանների շրջանում և նրանց շնորհիվ երևան են գալիս մի քանի իշխանական գերդաստաններ, որոնք հաջողում են խոհուն քաղաքականությամբ մեղմել ահարկու բռնակալության թափերը և ստեղծել տանելի պայմաններ խաղաղ աշխատանքի համար: Պռոշյան, Օրբելյան, Դոփյան, Ջալալյան, Վաչուտյան և այլն տոհմերը լուսաշող աստղեր են հայ մթին երկնականարում, որ առաջնորդում են աշխարհաշեն և մտացի ուժերը: Հայր Գարեգինը ծրագրել է պանծացնել նրանց հիշատակը հատկացնելով յուրաքանչյուրին առանձին հատոր, սկսելով Պռոշյաններից: Արցախի Խաղրակյան տոհմի մի շառավիղն են Պռոշյանք, որ տիրացան XII դարի սկզբին Վաչոց Չորին և այն տեղ իշխեցին սերնդե սերունդ մինչև XIV դարը, ի դեմս Վասակի (†1224), Պռոշի († 1284), Պապաքի (†1298), Էաչի († 1317), Ամիր Հասանի († 1351), Արղուփի († 1385): Այնուհետև հաջորդական գիծը բեկվում է, քայց տունը չէ մարում, այլ առկայծելով հասնում է մինչև Իսրայել Օրին (†1711)՝ Պռոշյան քաջարի տան վերջին զավակը, և մեր նոր հայրենասիրության վերջին երագուն դեմքը: Ժամանակակիցները գնահատել են արժանապես Պռոշյան տան նշանակությունը, անվանելով Պռոշին «զարդ հեծելի, որ գերկաթի դուռն առնէր փռշի, աջու բազուկ Նոր Միոնի, հիմն հաստատ հայոց հաւատի» (3):

Պռոշյանց գործունեությունը քաղաքական և հասարակական ասպարեզում, նրանց շինարարությունը, կառուցած վանքերն ու բերդերը լուսաբանված են ամեն կողմից այն հատորում, որ Գարեգին սրբազանը լույս է ընծայել 1928 թվին¹: Ներկա հատորը նվիրված է բացառապես նույն տոհմի հովանավորության ներքո ծաղկած հոգևոր կյանքի, մտավոր հոսանքների, որոնց կենտրոններ հանդիսացան Կեչառիսի, Այրիվանքի և Գլաձորի գիտական մենաստանները:

Այս հատորի և թե արդեն լույս տեսածի ատաղձը, հիմը կազմող փաստացի նյութերը գումարված են առանձին հատորում, կցած աշխատության որպես երրորդ մաս կամ հատոր: Սա բաղկացած է երեք բաժնից. առաջինը պարունակում է մերձավորապես երկու հարյուր արձանագրություն, երկրորդը մոտ հարյուր ձեռագրական հիշատակարան, և երրորդը՝ մի տասնյակ և ավելի մատենագրական նշխարներ: Հատուկ ուշադրության և գնահատանքի արժանի է մանավանդ այս ժողովածուն, որ հեղինակը հավելածական է համարում, քայց գործի ամենից կարևոր և

---

¹ Գ. Հովսեփյան, Խաղրակյանք կամ Պռոշյանք հայոց պատմության մեջ. Պատմահնագիտական ուսումնասիրություն, Վաղարշապատ, 1928:

մնայուն մասն է: Ճշմարիտ է, որ արձանագրությունների և հիշատակարանական քաղվածքների մեծագույն մասը նախապես հայտնի էր հայ բանասիրությանը, շնորհիվ Հ. Շահխաթունյանի և Ս. Ջալալյանցի և Ա. Մխիթարյանի գործերին, որոնց լիակատար ամփոփումը տվել է հ. Ալիշան «Միսական» և «Արարատ» երկերում, բայց և այնպես հ. Գարեգինի ժողովածուն ունի նորության բոլոր առավելությունները: Անձամբ և տեղի վրա ստուգել է գրեթե բոլոր արձանագրությունները, որ իր նախորդները արտագրել են և ավելացրել նորերը: Շրջել է բազմաթիվ վայրեր և վանքեր շեն թե ավերակ, Բջնիից սկսած մինչև Վայոց Ձոր և Ջահուկ, դիտել և նկարագրել և երբեմն լուսանկարել այցելած վայրերը, շենքերի դիրքը, ներկա վիճակը, նշանակել է հավատարմորեն արձանագրությունների տեղը պատերի վրա, և ո՞ր մասում, թե փլատակների մեջ, մի խոսքով նախատեսել է բոլոր պարագաները, որոնք կարող են որևէ նկատումով պիտանի լինել հետազոտության ժամանակ: Համեմատել է տեղն ու տեղը առաջուց ծանոթ արձանագրությունների պատճենները և սրբագրել ամենայն բարեխղճությամբ և մասնագետի սուր և գիտակ աչքով: Չկա համարյա մի արձանագրություն, ուրիշներից արտագրած, ուր որևէ ուղղում կատարած չլինի, բառ թե տառ, թե ամբողջ նախադասություն և մամականդ տեղի և անձանց անուններ:

Նույն վերաբերումը նկատելի է և ձեռագրական քաղվածքների վերաբերյալ: Նշանակել է ձեռագիրները, նրանց թվականները, եթե հայտնի են, գրության տեղը, գրիչը և մանր հանգամանքներ, որոնք կարող են նպաստել հիշատակության պատմական, թե գրական արժեքը որոշելու:

Ահա այս եղանակով հավաքել է մի կողմից ձեռագրական հիշատակարանների մեջ թաքնված տեղեկությունները, գուգել, դասավորել և կազմել ամբողջական պատկեր այնպիսի խնամքով, այնպիսի սիրով, որ հազվագյուտ է մեր ամեն ինչ ուրացող դարում: «Հոգևոր կեդրոնները» հառնում են իրենց տխուր ավերակներից, քարերը՝ ծանրաբեռնված գրությամբ և պես-պես հիշատակներով սկսում են խոսել: Չեր առջևն են շեն մենաստաններ, որ ծաղկում են վանահայրերի հսկողության տակ, լի վանականներով, որոնք միայն աղոթողներ չեն, այլ վարդապետներ, ուսուցիչներ են, որ «դաս են ասում», ճարտար գրիչներ են, որ արտագրում են հնացած ձեռագիրները կորստից ազատելու համար նախնյաց ժառանգությունը, շնորհալի ծաղկողներ են, որ նկարագրողում են ձեռագիրները, և հմուտ ճարտարապետներ, որ վերականգնում են ավեր շենքերը և կառուցում նորերը: Բարեպաշտ մարդիկ այր թե կին, իշխանավոր թե համեստ աշխատավոր, չեն զլանում իրենց նվերները մեծ հաստատությանց, գիտնալով, որ այնտեղ են կռվում հայ ժողովրդի գոյության հիմքարդյական հիմքերը:

Շնորհիվ Պոռշյան տան հովանավորության սկսում է մի մտավոր շարժում, մի իրական վերածնունդ, որ շուտով տալիս է պանծալի դեմքեր՝ Խաչատուր Կեչառեցի, Հովհաննես Գառնեցի, Մխիթար Այրիվանեցի և վերջապես Գլաձորի Գիտուն Կաճառը բոլորված մեծ վարդապետի՝ Եսայի Նչեցու շուրջը:

Հայր Գարեգինը նկարագրել է խանդավառ ոգով այս նոր հոսանքը և նորա բարերար ազդեցությունը հայ արվեստի, գիտության և եկեղեցական քաղաքականության վերա: Առանց խախտելու հին գրականության և լեզվի իրավունքները, այլ ընդհակառակն մշակելով հին հեղինակների վերա իրենց միտքն ու աշխարհայացքը, նրանք սկիզբն դրին նոր և աշխարհիկ բանաստեղծության: Խաչատուր Կեչառեցին, Ֆրիկ, Հովհաննես Երզնկացին միջնադարյան հայ քնարերգության կարապետներն են:

**Հանցզուն զինչ աշման քամին, որ թափէ գտերուն
ի ծառէն,**

Հողմով մեղանաց իմոց զրկեցայ յանանց պըսակէն (4):

Ահա մի մնուշ, որ նոր է և՛ լեզվով, և՛ տրամաբանությամբ և մինչև իսկ չափով, որ հետևողություն է բյուզանդական *πολιτικός στίχος* կոչված չափածո գրության: Ուշագրավ երևույթ է:

Գառնեցու խրատներն ևս նորություն են իրենց աշխարհային բնավորությամբ. «Մի՛ լինիր կոշտ եւ կոպիտ, անհամճար եւ անիմաստ». «Մի՛ մնասցեն առ քեզ վարձք վարձականաց եւ աշխատութիւնք մշակաց». «Մի՛ քակեսցես զցանձ հայրենի եւ կամ արհամարհեսցես զեղնալ կարգս եւ զկանոնս մայասահարցն» (5): Այս վերջին հրահանգը բնորոշում է լիովին նոր հոսանքի ոգին: Գարեգին Սրբազանը չէ մոռացել հիշել այն խոշոր դերը, որ կատարեցին Գլաձորի մթնոլորտում սնած գիտուն վանականները առնաբար ճակատ դնելով Կիլիկիայի եկեղեցականության թուլամորթ քաղաքականության համդեպ օտար դավանությունների հավակնալից պահանջների: Պետք էր ավելի շեշտել, քանի որ ամբողջ հոսանքն ինքնին այլ բան չէր, քան հակազդեցություն «արևմտյան վարդապետների» տարտամ և սայթաքուն քաղաքականության: Ներսես Լամբրոնացին, որ կոչված էր նոր Շնորհալի լինելու Հայոց եկեղեցու համար, գերադասեց «մետաքսազգեստ» լինել օտարի մման, քան «խարազանազգեստ» իր մայրնիքների հետևությամբ. և հիմը դրեց օտարամտության. մի ախտավոր երևույթ, որ ավելի թեթևամտություն էր, քան ազատամտություն, և պիտի քայքայեր հայ եկեղեցու դարավոր կանգուն շենքը, եթե չլիներ արևելյան ախոյանների ընդդիմությունը: Գլաձորի դարոցականների գիտական թե ազգայնական ոգին մի թանկագին ժառանգություն է ավանդած սերնդի սերունդ, ուսուցից աշակերտ՝ Լամբրոնացու հակառակորդ Չորագետցիներից - Գրիգոր

Տուտեռոդի և Մխիթար Գոշ - Վանական - Վարդան Պատմիչ - Ներսես Տարնացի - Եսայի Նչեցի: Գառնեցու խրատը՝ «մի՛ քակեսցես զցանգ հայրեցի», ուղղված է տկարամիտ օտարամուլների դեմ: Պետք է ունենալ Ստեփանոս Օրբելյանի գաղափարական քաջությունը հայտարարելու՝ թե «հաւանիմք մեք ընդ հարսն ի դժոխս իջանել եւ ո՛չ ընդ հոռոմոց յերկինս ելանել»: ասել է թե անտեղի և անմպատակ համարել վիճաբանությունները: Գլածորի դպրոցի շարունակությունն է Տաթևի դպրոցը, Հոհան Որոտնեցի և Գրիգոր Տաթևացի մեծ հայրերով: Առանց այս դպրոցի՝ Միաբանողների քարոզչությունը շատ ավելի աղետաբեր հետևանքներ պիտի ունենար: Պռոշյանների օրով ստեղծված հաստատությունները պահեցին իրենց բարոյական ազդեցությունը մինչև հայրապետական աթոռի փոխադրությունը Էջմիածին 1441 թվին: Ահա՛ որպիսի նոր և ծավալուն լույս է սփռում Գարեգին Սրբազանի գործը մեր անցյալի մի խոշոր շրջանի վերա: Որպիսի ջանքով հավաքել է ցրված նյութերը, նույնպիսի սիրով մշակել է և սպառել հիմնովին իր հավաքածուն: *Արձանագրությունների ժողովածուն, կրկնում ենք, մեծ գանձ է հայ բանասիրության համար և անհրաժեշտ է որ հրատարակվի խնամքով. թերևս հիմ ծառայի ապագա Corpus-ի:* Արձանագրությունները եղծվում և կորչում են և պետք է շտապել փրկել ինչ որ դեռ հնարավոր է անել: Հայր Գարեգինը նշանակել է ստորև իր կատարած սրբագրությունները. ցանկալի էր կցել նաև քննական դիտողություններ կամ մեկնություններ, լուսաբանելու համար մութ և շատ անզամ անհասկանալի կետեր: Պետք չէ կարծել, որ ինչ որ քարի վրա գրած է անպատճառ հարազատ է. քարը ևս թղթի նման անճարակ է կեղծիքի դեմ: Օրինակ Կեչառիս վանքի հիմնարկության վերաբերյալ արձանագրական վկայությունները հակասական են և կասկածելի: Միմեռն կաթողիկոսին ծանոթ է եղել մի արձանագրություն ՆԽԳ = 995 թվից, որի համաձայն վանքի հիմնադիրը Ապիրատ իշխանն է (6): Մի այլ արձանագրություն ՆԶԲ = 1033 թ. այդպիսին համարում է «Գրիգոր Մագիստրոս որդի Հասանայ»՝ Գագիկ [I] թագաւորի և Մարգիս Ա կաթողիկոսի օրով: Մի երրորդ արձանագրական վկայությամբ եկեղեցին շինել է Գրիգոր Մագիստրոսը Կոստանդին [IX] Մոնոմախոս կայսրի հրամանով Ը = 1051 թվին: Վերջապես սույն թվից մի վերջին երկար արձանագրություն հայտնում է, որ Գրիգոր Մագիստրոսը Կոստանդին [IX] կայսրից ոսկի մատանի է բերել, ուրեմն մի քրիստոբուլ, և ազատել եկեղեցին և խնդրել որ «ամենեայն շաբաթ ար զժամն Հասանա արացեն» և նրա մահից հետո «մագիստոռոսին արացեն»:

Արդ 1033 թվին ո՛չ Գագիկ թագավորը և ո՛չ Մարգիս կաթողիկոս կենդանի չէին, ինչպես նկատել է արդեն հ. Գարեգինը: Գրիգոր Մագիստրոս որդի Հասանա ծանոթ չէ պատմության: Հասանի որդին կոչվում էր Ապիրատ:

Հայր Գարեգինը կարծում է, որ Գրիգոր և Ապիրատ կրկնակի անուններ են միևնույն անձի և որ ՆՉԲ ուղղելու է ՆՄԲ = 1003, քայքայ Ապիրատ մագիստրոսության պատիվ չուներ: Մեր կարծիքն է, որ արձանագրությունը հարազատ չէ: Պատրոն բառն արդեն մատնում է, որ գիրը Չաքարյան շրջանից հետո է: Մյուս երկու արձանագրությունները ևս վավերական չեն: Կատարյալ անհեթեթություն է ասել, թե եկեղեցին շինված է կայսերական հրամանով և այն էլ Մոնոմախոսի պես մուլեռանդ կայսրի հրամանով: Վերջին արձանագրությունները ոճի գրության տեսակետից չեն կարող ոչ մի կերպ պատկանել Մագիստրոսին: Միակ հարազատ գրությունը պետք է համարվի Միմեոն կաթողիկոսի հիշատակածը: Վարդան պատմիչը հաստատում է, որ եկեղեցու հիմնադիրը արդարև Ապիրատ իշխանն էր. իսկ Ռուհայեցուց գիտենք, որ նա որդի էր Հասան և հայր Վասակի: Անհարազատ արձանագրությունների հեղինակները թվում է թե ծանոթ են եղել Ապիրատի գրին, ուր ասված է եղել, թե նա որդի է Հասան և թե եկեղեցին շինել է Գագիկի և Մարգսի օրով և խնդրում է աղոթել իր հոր «Հասանի համար» և նրա մահից հետո Ապիրատի համար: Գրիգոր Մագիստրոս հիշում է Մարմաշենի վանահոր Սոսթենեսին գրած նամակում, որ ի նպաստ Մարմաշենի ոսկի մատանի է հայթայթել¹: Այս հասկանալի է, որովհետև Մարմաշեն կառուցել էր իր հորեղբայր Վահրամը: Մագիստրոս անշուշտ կհիշատակեր, եթե նույն արտոնությունը վերապահված լիներ նաև Կեչառիսի վանքին: Կեղծյալ արձանագրություններն ուշ են, քան Վարդան պատմիչը. սա եղել է Կեչառիսում և հարևան վանքերում, և չէր զլանալ հիշել Գրիգոր Մագիստրոսի անունը, որպես վանքի շինող, եթե որևէ արձանագրություն տեսած լիներ: Բջնո Բարսեղ եպիսկոպոսը, որ հիշվում է 1051 թվի արձանագրության մեջ, հավանորեն, այն անձն է, որ մասնակցեց 1295 թվի ժողովին, գումարված Ստեփանոս Օրբելյանի նախաձեռնությամբ ընդդեմ Գրիգոր Անավարզեցու: Վանքերն ևս իրենց գործելակերպն ունեին, երբ խնդիրը հասնում էր վանքի արտոնությունները պաշտպանելուն: Ամեն պարագայի քարերի լեզուն ևս պետք ունի քննության նախ քան ականջ կախել նրանց թելադրությանց:

Թանատի վանքի մի արձանագրություն կարդացվում է այսպես.

*Յանուն Այ. ես Բուրայիս թոռնս Սամադաւիւն որդի
Այնասունայ ես Մարգիս որ տվի Թանատի Վանից Սք.
Ստեփանոսի զՉարի հայ վարին հողն մացան հայրենիք*

¹ Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 103:

*Նաքան տվին ինձ գայտնութե. ե. ար. ք. խր. անով, ով
Խափանէ յժը. Հայրապետացն նզովեալ եղիցի¹:*

Հայր Գարեգինը կարևոր սրբագրություններ է արել իր նախորդների արտագրության մեջ: Հիշենք միայն՝ «ջաքնավարին հողնացան հայրենիք անքակ» անիմաստ ընթերցվածը, կամ «զՁատինաց վարին հողնացանի հայրենիքն»: Սամադոլե, Սամադոլե արաբ[երեն նշանակում է] անուշ, [իսկ] Այնասուն՝ կամ Այնասունա՝ հավանորեն պարսիկ Այնասիմա, «մաքուր երես ունեցող»: Սակայն մնում են տակավին մութ կետեր: Ի՞նչ է նշանակում «զջաքի նայ վարին հողն». արդյո՞ք ճամփի (ճամապարհի) այն վարի հողը: Հայր Գարեգինը հնարավոր է գտնում կարդալ նաև ջատի. գուցե ջափի (ճամփի): «Յայտնութեան Ե. ար.» թվում է, թե պետք է կարդալ Ա. ար.: Տարօրինակ է, որ արձանագրությունը սկսում է Բուրայիս, բայց շարունակում է Սարգիս խոսելով միայն իր անունով, (տվի, նաք (= նոքա) տվին ինձ): Հայր Գարեգինը չի նշանակել թե դրան որ կողմն է գտնվում այս արձանագրությունը: Բայց հաջորդ արձանագրության համար ասված է, որ դրան աջ կողմն է զետեղված և կարդացվում է այսպես.

*Կամա Այ. ես Բարինայ միայրանեցայ Սր. ուխտիս ետու յիմ հալալ ըն-
չից ընձայ ի Սր. Ստեփանոս միայրանքս սահմանեցիմ ք. ար պատարագ
Սր. խաչին. կատարիչքն արինի յԱյ.² (7):*

Անտարակույս է, որ այս Բորինա մույն անձն է ինչ որ նախորդ արձանագրության մեջ կոչված է Բուրայիս և որի նվիրաբերությունը չէր հիշված, այստեղ պակասը լրացվում է: Արդյո՞ք գրիչն է պատասխանատու այս անկարգ գրության համար: Անձի անունն է իսկապես Բուրա և ոչ Բուրայիս, որ է փոխան ես Բուրայ-ս: Բորինա պետք է կարդալ՝ Բարի նայ միայրանեցայ, ուր նայ ժողովրդական լեզվի մեջ ահա-ի իմաստ ունի և կարծես թե ակնարկ է թե լրացնում է ինչ որ բաց է թողած նախընթաց արձանագրության մեջ: Առաջին արտագրողները կարդացել են Բուրինա, որ իրավունք է տալիս համարել իսկական ձևը Բուրի և ո՞չ Բորի: Բուրայ անունը հայտնի է Հայր Օհաննավանքի (Նոր-Բայազետի մոտ) մի արձանագրությունից: Բուրա կարող է սղվել Բուրե (հիշենք հին Դատարա և Դատարե), որից և Բուրի³: Կեչառիսի մի արձանագրության մեջ³ ոմն Հայրաձայն գնել է «յԱռինչք յիմ պատրոն Բուպալէն»: Իսկ Բուրայի արձանագրության մեջ ասված է որ նա «ետ առու ինչք գայգին Ոսկերակայ»

¹ Տե՛ս Գարեգին սրբազանի սույն աշխատության հավելված Ա, № 167:

² Անդ, № 168:

³ Անդ, № 42:

և այլն: Առուինչք, հավանորեն, նույն Առինչի գյուղն է: Եթե այս ճիշտ է, այն ժամանակ **Քու պ - ալ** սրբագրելու է թերևս **Քուպա յ էն**, նույն **Քուբայ** անվան մի այլ հնչյունը: Հարկավ անձերը կարող են տարբեր լինել. կա և **Քոբա(յ)** և **Քոբէ**, որ կնոջ անուն է: Քիչ չեն արձանագրությունները, որ նման դիտողությանց առիթ են տալիս:

Հատուկ անուններն ուղղելիս՝ լավ կլիներ հիշատակել այլ վկայություններ, եթե կան ի մպաստ նոր ընթերցումի: Օրինակ՝ Թեկղի անվան փոխարեն **հ. Գարեգին կարդում է Թէիկ (Հավել., Ա, 163, տե՛ս Աստ, եր. 339):** Ի հաստատություն, պետք էր հիշել նույն անունը **Թալիկ** և **Թաիկ** գրությամբ պատահում են այլուր (**Քազմայր, Հոռոմոս** և **Հովհաննավանք**):

Կան դեպքեր, ուր հնարավոր է ճշտել ընթերցումը: Օրինակ՝ գլխաւանոցի նորքն ավելի լավ է կարդալ՝ գլխաւանոց ի նորքն: Անծանոթ և անսովոր բառեր պետք է նկատողության առնվին մինչև անգամ, երբ դժվար է մեկնել: Օրինակ՝ **Շինակնատուն**, անշուշտ շինական ա տուն, թեև իրական իմաստը մնում է մութ: **Նավայոար** = Նաւասարդ, **ասարանոց**, որ **հ. Գարեգին կարծում է ուղղել՝ ամարանոց: Թվում է թե պարսիկ hasar = սառոյց բառից է և նշանակում է սառցատուն: Քրդերենում ծանոթ է այդ բառը, թեև հեղաշրջված՝ sahar, և ուրեմն հավանական է, որ մեր ժողովրդի մեջ էլ գործածական լիներ:**

Նվիրատուների տալիքը և պայմանները ավելի կարևոր են, քան կարծվում է և պետք է ուշադիր լինել ստույգ ընթերցանությամբ: Օրինակ՝ **Մամքուն** նվիրում է **Ի = 20** դահեկան և պարտավորում երկու ժամ (Հավել., Ա, 83): Մխալ է, պետք է կարդալ **Խ = 40** դահեկան: Նկատելի է, որ տարվան մեջ մի ժամ (այսինքն, պատարագ կամ եկեղեցական պաշտոն արժե 20 դահեկան, երկու ժամը՝ 40 դահեկան, երեք ժամը՝ 60, վեց ժամը՝ 120 և այլն), երբ մի այգի նվիրաբերողը պահանջում է 2 ժամ, նշանակում է նորա այգին արժե $2 \times 20 = 40$ դահեկան: Եվ ուշագրավ է, որ այգիների խոշոր մասը գնահատված է 2 ժամ, այսինքն՝ 40 դահեկան: Երբ մի խորանի շինության համար պարտադրում է չորս ժամ, նշանակում է շինությունը մատել է $4 \times 20 = 80$ դահեկան: Այսպիսով ստանում ենք մի որոշ պատկեր տնտեսական կյանքի վերաբերյալ երևույթների: Ոմն (Հավել., Ա, 33) տալիս է 1000 սպիտակ և խնդրում հինգ ժամ: Հինգ ժամը արժե $5 \times 20 = 100$ դահեկան. որի հակաշիռն է հազար սպիտակ, ասել է, թե 10 սպիտակը մի դահեկան է: Մի ուրիշ անգամ տասն հազար սպիտակի դեմ համաձայնում են տալ քառասուն ժամ, ուրեմն $40 \times 20 = 800$ դահեկան: Տասն հազար սպիտակ = ութ հարյուր դահեկան. հետևաբար՝ մի դահեկան կարժե $12\frac{1}{2}$ սպիտակ: Դահեկանն՝ ոսկի դրամ է, սպիտակը՝ արծաթ: Ոսկե և արծաթե դրամների այս հարաբերությունը ($1 = 10$ կամ $12\frac{1}{2}$) հաստատվում է ուրիշ աղբյուրներից: Հիշենք նաև, որ 40 դուկատը պարտադրում է 2 ժամ, այսինքն՝ 40 դահեկան,

որից երևում է, որ դուկատը ոսկի դրամ է հավասար դահեկանի: Այս և նման անսպասելի և կարևոր հետևությունները պահանջում են, որ արձանագրությունները որքան հնարավոր է խնամքով հրատարակվեն: Հ[այր] Գարեգինը սովորություն ունի երբեմն նկատողություններ դնել արձանագրությունների բնագրում հարցական նշաններով և կամ մեկնություններ տալով: Կարծում եմ, որ հրատարակության միջոցին, ձեռնպահ պետք է մնա այս ձևից և իր ասելիքը զետեղել բնագրից դուրս ստորև նկատողությանց և ուղղումների բաժնում: Կասկած չունիմք, որ հրատարակությունը կպատասխանե ժամանակակից պահանջներին և կդասվի որպես մնայուն գործ հ. Գարեգինի մյուս աշխատությունների շարքին: Պետք է խոստովանիլ, որ սրբազանի գրեթե բոլոր բանասիրական և պատմական վաստակները հարատև լինելու բացառիկ բախտ ունին, սկսած, իր անդրանիկ գործից՝ «Մասմայ ծոներ»¹, մինչև Խաղրակյանք-ներին մվիրած վերջին աշխատությունը: Գարեգին սրբազանը չէ սիրում շրջել կոխտած տափերի վերա և ո՛չ եռանդ թափել անլուծելի խնդիրների շուրջը, այլ հետամուտ է եղել միշտ նորություններ բերել հայ բանասիրության: Առաջին երկերն արդեն բնորոշել և նախագծել են նրա հետաքրքրության և նախասիրության դաշտերը ու առավելապես հայ ժողովրդի ստեղծագործության գեղեցիկ արվեստների աշխարհում: Կես դար շարունակ հետևել է միանգամ գծած ուղիին անվրեպ և անշեղ, հետևել է զեղում սիրով և անընկճելի եռանդով, առանց երբեք թերանալու իր եկեղեցականի ծանր պարտականությանց մեջ: Գլաձորի դպրոցի այսօրվա ուսումնասիրողը, կարելի է ասել առանց չափազանցության, ավելի իրավունք ունի, քան որևէ ուրիշը, համարվել նույն դպրոցի հայրենաշունչ ոգու և նորա շուրջը դեզերող սրբակրոն վանականների հեռավոր ավանդապահը ո՛չ միայն իր գիտական պատրաստությամբ, այլև կրոնավորի անաղարտ վարքով: «Վարդապետ կոչեմ ոչ զայն, -ասում է Գլաձորի իմաստությունը,- որ բազում բանս ի բերան առնու, այլ որ մաքուր վարս ստացեալ ունի»: Այս կրկնակի նկատումով «Թարգմանչաց-Դուրեան մրցանակ»-ը ավելի արժանավոր թեկնածու չի կարող ունենալ, քան ներկայացված աշխատության հեղինակ Գարեգին արքեպիսկոպոսը, հայ եկեղեցու և գիտության աննկուն սպասավորը (8):

Խոսքս երկարեցավ, թեև երկարաբանություն պետք չէր, թո՛ղ ներող լինի Ձերդ Սրբազնությունը և ընդունե հարգալիր ողջույններիս հետ բարեկամության և պատրաստակամության հավաստիքը:

Օրհնությունդ հայցող և միշտ անձնվեր:

Ն. ԱՐՈՆՅ

¹ «Մասմայ ծոներ. Մասունցի Դավիթ», Թիֆլիս, 1892:

«ԴԱՎԻԹ ԲԵԿ» ՎԵՊԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄՆ ԵՎ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍԱԿԱՆ ԱՐԺԵԶԸ

Պատմական վեպը պատվավոր տեղ է բռնում Բաֆֆու գրականության մեջ: Նրա համար անցյալն իր հիշատակներով լավագույն միջոցն է սթափելու ազգային ինքնագիտակցություն, վառելու հայրենասիրության ոգին. «Քրքրի՛ր մի ազգի հնությունները,- ասում է նա, և մի գիշերվա մեջ կգարքնե նրա թմբած հոգին»: Այս համոզումով է, որ հորեյարը (1) մեկեն ավելի գործեր է նվիրել պատմական անցյալին:

«Դավիթ Բեկը» նրա պատմական վեպերից լավագույնը չէ արվեստի կողմից, բայց կարևորագույնն է հրապարակախոսի խրոխտ ճայնով: Նյութը՝ մոտիկ անցյալից է, ուստի և ավելի հուզիչ: Դեմքերը ևս մեզ հարագատ են՝ խոսում են, դատում հարցեր, որ այժմեական են, տառապում են ցավերով, որ մերն են, գործում են մեր սրտով: Լեզուն՝ առօրյա, հասարակ, ոճը՝ պարզ, մերկ գրական սեփականքից, շեշտը՝ ազդու և անկեղծ, մտքերը՝ վեհ, քաջության, հայրենասիրության, ազատության գաղափարները՝ հասցրած պաշտամունքի բարձրության. հատկություններ են, որ գրավիչ են, ընդունակ տպավորելու, լարելու պատանի սրտերը վսեմ զգացումներով¹: Ահա ինչու «Դավիթ Բեկը» դեռ չէ փոշոտել և մնում է ընթերցանության սեղանի վրա:

Կես դարուց ավելի է, որ հնչում է փողի նման ազատությո՛ւն, ազատությո՛ւն, որն ազդել է սերունդների վրա: «Դավիթ Բեկի» երեսը դարձած է դեպի անցյալը, բայց խոսում է ներկայի, ապագայի համար:

Տեսնենք ի՞նչ է տեսել անցյալում և ի՞նչ է խոսում մեզ:

«Դավիթ Բեկ» վեպը հիմնված է ամբողջովին մի գրքույկի վրա, որ լույս տեսավ Ս. Էջմիածնի տպարանից 1871 թվին Արգաթ Գուլամիրյանի ջանքով: Գրքույկի վերնագիրն է՝ «Դավիթ Բեկ, պատմութիւն Դավիթ Բեկին»

---

¹ Թե ի՞նչ տպավորություն է բողել «Դավիթ Բեկը» իր անդրանիկ ընթերցողների վրա, կարելի է դատել հետևյալ օրինակից: Հիշում են մի գիրք (կարծեմ, նույն իսկ «Դավիթ Բեկ» վեպն էր), որի վրա Ատրպատականի այժմյան առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս գրել էր իր պատանեկության օրերին, երբ տակավին սան էր Ճեմարանում «Նիկողայոս Մելիք - Թանգյան՝ Դավիթ Բեկ Երկրորդ» (2):

ես պատերազմացն Հայոց Խափանու որք եղեն ընդդէմ Թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի տեսնն 1722 եւ Հայոց 1171» (3):

Այս հրատարակութեան առթիվ Բաֆֆին նկատում է, որ «նրա հեղինակը մինչև այսօր մնում է անհայտ, ձեռքից ձեռք անցնելով հեղինակի անունը եղծվել է: Ես անտեղի եմ համարում խոսել այդ մասին, միայն կհիշեցնեմ հայկական առածը՝ «գողը գողից գողացավ, Աստված տեսավ՝ զարմացավ» (**«Խամսայի մելիքությունները»**)¹:

Ափսոս, որ Բաֆֆին զաղտնիք է պահել իր կասկածները: Արդյոք կարծո՞ւմ էր, որ Գուլամիբյանի հրատարակությունը պատկանում է Հասան-Ջալալյանի (4) գրչին: Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանը ևս գրի է առել Դավիթ Բեկի պատմությունը 1840 թվին, երբ Տաթևի վանքի առաջնորդ էր: «Ո՞ր հայը չէ լսել, - գրում է նա, - Դավիթ Բեկ Սյունեցու գովանի գործերը, որ իր ազգի ազատության սիրով վառված՝ փորձեց բոթափել մեր երկիրը օտար լծից: Ես թշվառականս, որ 16 տարի առաջ կոխում էի քաջերի արյունով ռոզզված երկիրը և աչքիս առաջ էին Հալիճորի, Կապանի, Բաղաբերդի ավերակները, որպես ցավազին հիշատակներ մեր նախնայաց աշխարհաշեն ջանքերի և նրանց հանգած փառքի, սիրում էի նստել Պեխ գյուղի ալևոր բեկեկներին հովանու տակ և լսել հարյուրամյա Ստեփաննոս ավագ քահանայի պատմածները: Ստեփաննոսը թոռն էր Պալի, Դավթի կտրիճներեն մեկի: Դավթի քաջագործությանց ստույգ պատմությունը գրի առի և դրի Ս. Էջմիածնի Մատենադարանը Հովհաննես եպսկ. Շահխաթունյանի ձեռքով»: Կարապետ վարդապետը ցավ է հայտնում, որ իր գործը անհետ կորավ Էջմիածնում. «Ահագին զեռօ մի եկուլ զայն եւ անհետ արար առ յաւիտեան»²:

Բաֆֆու խորհրդավոր ակնարկը զուցե վերաբերում է Կարապետ վարդապետի կորած աշխատության: Եթե այս է նրա կասկածը, անհիմն է: Բաֆֆին ուշադիր չէ եղել Գուլամիբյանի հրատարակության խորագրին՝ ուր ասված է. «Ձորս ետուն գրել, որք ի սկզբանէ մինչև ցվախճան յառաջադէմ լեայք էին յամենայն պատերազմունս և ակամատես իրացն եղելոց, այսինքն Ստեփաննոս Վրդանիսեան, որ ի տանէն էր Շահումեան, ի գաւառէն Փոքր Միւնեաց, և յաւանէն Եկտաստանաց, և այլ ոմանք ընդ նմա,... վարդապետի...»:

Հավանորեն ընդգծած վարդապետ բառն է, որ տեղիք է տվել մեր վիպագրի կասկածանքին: Հայտնի է, որ ծածկանուն վարդապետը հայր

¹ Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, էջ 305-306:

² Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Միսական, հատ. 1, Փարիզ, 1859:

Ղուկաս Ստեփանեան Սեբաստացին է, Մխիթարի աշակերտը (5): Նա է, որ գրի է առել ինչ որ պատմել է Ստեփաննոս Վրդանիսյան Շահումյանը, Դավիթ Բեկի գործակիցներից մեկը, այն ամձը, որին Բաֆֆին խիստ հարգի տեղ է հատկացրել իր վեպի մեջ: Շահումյան ընտանիքը մեխքական ծագում չուներ, հակառակ Բաֆֆու կարծիքին: Առևտրական տուն էր: Ստեփաննոսի հորեղբայրները՝ Ոսկան և Հայրապետ հաստատված էին Վենետիկ 1650 թվականներից ի վեր: Դավիթ Բեկի շարժումից հետո Ստեփաննոսը տեղափոխվում է Վենետիկ և պարապում առևտրով: Վենետիկի Ս. Խաչ եկեղեցու երեսփոխան է եղած 1743 թվին: Ամուսնացել է Ռոզալդա անունով օրիորդի հետ, որ Պոլսի հայ ընտանիքից էր և ունեցել է զավակներ (6), որոնցից վերջինը մեռած է 1783 թվականին: Ստեփաննոսը Վենետիկ է եկել 1734 թվից առաջ: Այս թվին նա արդեն Վենետիկ էր և մասնակցել է մի հանգամակության, ինչպես երևում է Ս. Խաչի դիվանի մի գրությունից: 1757 թվին սնանկացել է և մեռել կարոտության մեջ: Ստեփաննոս իր երկու ազգականների հետ մի խորան է կառուցել Վենետիկ Ս. Ղազարի վանքում և սեղանի առաջ՝ մի դամբարան իրենց տոհմի համար, ուր արձանագրության մեջ կարդացվում է նաև Ստեփաննոս Շահումյանի անունը, ինչպես հայտնում է հայր Ղ. Ալիշան «Միասկանի» մեջ:

Ղուկաս վարդապետը վախճանվել է 1751 թվին (7), ուրեմն պատմությունը գրված է այս թվից առաջ: Ստեփաննոսն արդեն Վենետիկ էր 1734 թվին և հավանորեն թողել էր պատերազմի դաշտը 1730 թվին՝ Մխիթար սպարապետի սպանության տարին, որով վերջացավ շարժումը: Մեզ հասած պատմությունը թելադրված և գրված է հետևապես 1730-1751 տարեշրջանին (8), և առավել սկիզբը, քան վերջը: Այս տեղեկությունները պետք են, քանի որ Ստեփաննոսից է ծագում վեպի պատմական նյութը և սրա արժեքը որոշելու համար կարևոր է ունենալ պատմողի ինքնության վկայագիրը: Շահումյանը հավատացնում է, որ Դավիթ Բեկին մոտիկ և սիրելի անձ էր և ինքն էր՝ Ստեփաննոսը, գործի մախաճեռնողը: Գուլամիրյանի գրքույկը ներկայումս շատ հազվագյուտ է և անմատչելի լայն հասարակության, ուստի ավելորդ չենք համարում տալ նրա ամփոփ քովանդակությունը նախքան նրա քննության անցնելը:

Շահումյանի պատմելով, 1721 թվին լեռնականները ասպատակում են Շամախի և Գանձակ քաղաքները և մեծ վնաս հասցնում ժողովրդին: Լուրը հասնում է Ղափան և շփոթում ազգաբնակչությունը. հայ և պարսիկ (իմա՝ թուրք) կորցնում են փոխադարձ վստահություն, դադարում է երթևեկություն: Ստեփան Շահումյան թողնում է հայրենի Վանք գյուղը և անցնում Միսական (իմա՝ Միսիան), մտածելով գնալ Մծխեթ՝ վրաց իշխանաց իշխան Շահնավազի (9) մոտ և խնդրել մի առաջնորդ Ղափանի համար: Այս

նպատակով նա հորինում է մի թուղթ, ստորև շարում Ղափանի 50 տանտերների անունները և կնքում կեղծ կնիքներով:

Ինչո՞ւ էր պետք այս դիմումը: Ստեփան պատասխանում է, որ շարժման գլուխը եթե տեղացի մեկը լիներ, ապստամբ կնկատվեր պարսից կողմից, մինչդեռ Շահնավազ զորավար էր և կարող էր զորագլուխ նշանակել: Շահնավազ հանձնարարում է Մյունեցի Դավիթ Բեկին: Դավիթը զալիս է Ուլթեփե, ուր առաջին բախումն է ունենում դարաչառլու կոչված թուրքերի հետ և ապա թրուզիքի, այսինքն՝ 32 անունով թուրք ցեղի հետ:

Ուլթեփե մի սարահարթ է Գորիսից արևմուտք, Հալիժորի վերևը, հայտնի սոսկալի փոթորիկներով: Արբահամ Կրետացին¹ քրդական ցեղ է կարծում դարաչառլուն: Բայց իսկապես ո՞չ թուրք են և ո՞չ քուրդ, այլ այն ինչ այժմ է կոչվում՝ թարաքյամա, այսինքն՝ թուրքմեն (թարաքյամա արաբական հոգնակի ձևն է թուրքմեն բառի): Դարաչառլու և թրուզիքի ցեղերի ձմեռոցն է Կուրի դաշտերը, որտեղից ամառը չվում են իրենց հոտերով դեպի Ջանգեզուրի և Միսիանի լեռները և հասնում մինչև Դարալագյազ:

Առաջին հարվածը ուրեմն Դավիթ Բեկ հասցնում է քոչվորներին: Հետևյալ տարի նույնպիսի ընդհարում է ունենում այն թարաքյամաների հետ, կամ ինչպես ճիշտ անվանված է մեր աղբյուրներում՝ թուրքմենների հետ, որոնք Բարկուշատի կողմերից բարձրանում են Ղազանգյուլ և Գազբել լեռները անցնելու ամառը:

Այս լեռները պատում են Տաթևը հարավից և որպես հսկայական պատմեշ բաժանում Տաթևի շրջանը Ղափանից: Ուրեմն երկրորդ հարվածը ևս ուղղված էր քոչվորների դեմ, առաջինը՝ Ջանգեզուրի, երկրորդը՝ Ղափանի, խաշնարած քոչվորների դեմ, որոնք մինչև այժմ էլ մեծ պատուհաս են հայ ժողովրդի և երկրի համար, քայքայում են տնտեսությունը, վտանգում ապահովությունը որպես ավազակության և ավերածության ահավոր բուծարան:

Ուլթեփեից Դավիթը իջնում է Շնհեր, որ Որոտն գետի օտին է, Տաթևի դեմուղեմ:

Տաթև չի գնում, որովհետև տեղի մեկիքը, որ նույնպես Դավիթ էր կոչվում, համակիր չէր Դավիթ Բեկին: Տաթևում հնուց ի վեր միայն մի ազնվական տոհմ կա, այդ հռչակավոր Օրբեյան տունն է: Մեկիք Դավիթը անտարակույս Օրբեյաններից էր: Դավիթ Բեկին համամիտ չէին նաև Հալիժորի մեկիք Փարսադանը, Երիցվանիկի մեկիք Ֆռանգյուլը, Ագուլիսի մեկիք Մուսին և ուրիշները, որոնց անունները չեն հիշված:

Մեկիք Դավիթն ընկնում է Դավիթ Բեկի ձեռքը և գլխատվում Շնհերում: Մեկիք Փարսադանը ևս բռնվում է իր փեսա Տեր Ավետիքի հետ և բանտ

¹ Արբահամ Կրետացի, Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր-շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 75:

նետվում: Ազատվում է մի դիպվածով, որ արժանի է հիշատակության ուրիշ նկատումով: Մղնախից գալիս է Գուգարացվոց պետ Հովհաննեսը 56 հազար զորքով, գալիս է պաշարում Որոտն բերդը, բայց չի կարողանում առնել, թողնում մեկնում է Շնհեր, ուր ազատում է բանտարկյալ մելիք Փարսադանին և Տեր Ավետիքին ու դրկում Դավթի մոտ: Ինքը մտնում է Տաթև, հափշտակում Դավթի Բեկի գանձերը (?) և հեռանում:

Դժվար է հասկանալ այս անհեթեթ զրույցի ծագումը: Վրաց աղբյուրները Խամսայի մելիքներին կոչում են սովորաբար Մղնախի մելիքներ: Խամսա անունը նրանց անծանոթ է: Գուգարացի՝ Ղուկաս վարդապետի ենթադրությունն է, որ ներել կարելի էր, եթե Գարգարացի ասեր, համաձայն Խորենացու գործածության: Թվում է, թե Հովհաննեսն այն Ավանն է, մինը չորս կտրիճ երիտասարդներեն, որ զենքով դիմադրեցին լեռնականներին Ջրաբերդում: Հավանական է, որ Ավանը ուղեկցած լինի Դավթի Բեկին կամ լուրեր տարածված լինեին, թե Խամսայի երկրից օգնություն պիտի գար նրան: Ստեփան Շահումյանը թեթևամիտ է գտնվել հավատալով, որ հայերը 56 հազար զորք կարող էին ունենալ այդ ժամանակները: Բաֆֆին ևս անգզուշությանը այստեղից այն կլորիկ թիվն է հանել, թե հայերը Գանձակի մոտ 60 հազար մարդ ունեին զենքի տակ, ավելացնելով որ հրամանատարն էր Դավթի Բեկը: Հայտնի չէ, թե ինչո՞ւ համար է գալիս Հովհաննեսը և ինչո՞ւ է պաշարում Որոտնը և ոչ մի ուրիշ մարդ, ավելի կարևոր և մոտ Դավթի Բեկին: Ջարմանայի է, որ Հովհաննեսը 56 հազարով չի զորում գրավել Որոտն, իսկ հաջորդ տարին Դավթի Բեկը մի քանի հարյուրակով դյուրավ տիրանում է նույն բերդին:

Վստահելի տեղեկություն չէ, մանավանդ երբ պատմողն ավելացնում է, որ Նախճվանի խանը, լսելով Որոտն բերդի անկումը, արշավում է Դավթի Բեկի դեմ մեծաքանակ զորքով: Դավթի Բեկը որպես թե առաջանում է աներկյուղ նրա դեմ, ճակատում Նախճվան գետի ափին, բայց պարտվում է, կորցնում հազար մարդ: Իսկ հաղթող խանը դառնում է իր տեղը առանց օգտվելու իր հաջողությունից և կործանելու ընդմիջտ ըմբոստին: Ստեփան Շահումյանն այս կետում ևս, լավագույն դեպքում, զոհ է անհիմն լուրերի:

Կռվի դաշտը տեղափոխվում է Չավնդուր և Գեճուազ: Դավթի Բեկի զինակիցներից մեկը՝ Թորոսը, հարձակվում է Չավնդուրի մի թուրք իշխողի հոտի վրա, քերփում երկու հազար ոչխար և սպանում հովիվներին: Չավնդուրի տերը՝ ոմն Փաթալի սուլթան, իր եղբոր՝ Աղասի խանի, հետ ուզում են վրեժ առնել և թեև ձեռքի տակ ունեն 12 հազար մարդ, նախքան հարձակվելը, դիմում են հարևան Գեճուազի Լեվազ գյուղի տեր Սափի դուլի թուրքին և առաջարկում միասին գործելու: Սա խոհեմությանը մերժում է: Երկու եղբայրները զնում են Թորոսի վրա: Թորոսը Հիշկիտից 150 հոգի է

առնում, ճանապարհը կտրում և ջարդում 12 հազար զորքը և քշում: Հաջորդ օրը լեվազցի Սափի դուլին գալիս է 300 հոգով Չափնիս գյուղ (որ ակնհայտնի սխալ է փոխանակ երևի Ափկիսի, որովհետև Չափնիս Գեմուազում չէ, այլ Ղափանում՝ Ազարակ գյուղի մոտ) և իր կողմից առաջարկ է անում հարևան Կաց գյուղի թուրք տիրոջ՝ Սիրգա Սալիին, որ միասին ավերեն հայ Մանլե գյուղը: Սալիլը չի հոժարում, և Սափի դուլին պարտվում է Թորոսից: Սալիլ լսելով, որ Թորոսը ավերել է երեք թուրք գյուղ, հարձակվում է Մանլե վրա, բայց Թորոսը սրան ևս փախցնում է: Այս կրկնակի հաղթությունից հետո Թորոսը թողնում է Պապ զորավարին Գեմուազ և ինքը գնում է Չավնդուր:

Պարտված Սափի դուլին իր թուրքերի հետ փախչում է Օրդուար (Օրդուբադ) և այնտեղից 500 հոգով գալիս է մի հայ գյուղի վրա և գերիներով դառնում Օրդուար: Փոխարենը Պապը ոչնչացնում է Լեվազի թուրքերին, ավարը դրկում Ջվար գյուղ և ինքը քաշվում Վահրավարա: Դավիթ Բեկը այն միջոցին վերջացնելով Հալիճորի բերդի շինությունը, լսում է, որ Ասլամազ դուլի թուրքը զորք է հավաքում իր դեմ Բուխուրութա լեռների կողմը, ուր Ջեվու բերդն է: Դավիթը սլանում է այնտեղ, կանչում Թորոսին և միահամուռ ուժերով, շնորհիվ Տեր Ավետիքի քաջասրտության, գրավում են բերդը, կոտորում չորս հազար թուրք: Բոխուրութ՝ Ստեփաննոս Օրբեյանի պատմությանը կցված հին ցուցակի Բեխորոտ ավանի անունն է՝ Չորք գավառում, որն է բուն Կապանը: Այս լեռը բաժանում է Կապանը (բուն Ղափանը) Մեղրիի շրջանից: Այստեղ է Օխչի գետի ափին Ջեվու բերդը:

Մնում էր հարվածել գլխավոր թշնամուն, Չավնդուրի երկու եղբայրներին՝ Փաթալի սուլթանին և Աղասի խանին, որոնք քաշվել էին Բարկուշատ: Դավիթ Բեկին ընկերանում է Երիցվանիկի մելիք Ֆրանգյուլը: Ճակատը տեղի է ունենում Եղվարդ գյուղի մոտ Բարկուշատի գավառում: Դավիթ Բեկը հաղթելու վրա էր, երբ մելիք Ֆրանգյուլը մտեց պատրվակը և անցավ թշնամու կողմը: Հայերը պարտվեցին, Թորոսը ընկավ պատերազմում: Նրան հաջորդում է Նուբարը: Հաղթողներն ուզում են մտնել Չավնդուր, բայց չեն հաջողում, հանդիպելով Նուբարի և Պապի դիմադրությանը՝ հեռանում են իրենց տեղերը:

Այնուհետև Օրդուար փախած մեզ հայտնի Սափի դուլին, հետն առնելով օրդուարցի Ղազիօղլի Շահիսլամօղլի թուրքերին (10), մտնում է Ալանգյազ լեռների կողմից Գեմուազ՝ ուրեմն Մեղրի ձորը: Ուր հազար մարդ ունեին: Պապն ուներ միայն երկու հազար, սիրտ չի անում ճակատելու, մահանջում է: Դավիթ Բեկը զայրացած գալիս է Դաշտուն, 2800 մարդով, հալածում թուրքերին և գլխատում Պապին, որը չէր եկել ներկայանալու իրեն՝ Հիշկիտ գյուղի մոտ: Երբ Դավիթը հեռանում է, մույն թուրքերը մեծ ուժերով, մոտ 12

հազար, նորեն հարձակում են գործում, նույն Ալանգյազի ճանապարհով մտնում Մեղրու ձորը: Ալանգյազը այն լեռնաշղթան է, որ բաժանում է Մեղրին հարևան Գողթանից կամ Օրդուարի (Օրդուբադի) գավառից: Դավիթ Բեկը վերադառնում է 4000 մարդով, բայց կռվում է առանց հաջողության և հեռանում Հալիձոր: Թուրքերը սիրտ առած ասպատակում են գյուղերը: Գալիս են ուրիշ թուրքեր մինչև անգամ Ղարադաղից մոտ 18 հազար մարդ: Մեղրիցիք քաջապետ պաշտպանվում են, և ազատարար է հանդիսանում Ստեփան Շահումյանը, որը սպանված Պապի հաջորդ էր նշանակված: Թուրքերը 11 հազար զոհ են տալիս, մնացածները փախչում են:

Մի տարի անցած (11), երբ Երևանի խանի եղբայրը գորքով գնում էր օգնելու իր եղբորը, որ պաշարված էր Երևանում օսմանցիներից, հասնում է Օրդուար քաղաքը, ուր տեղացի մահմեդականները զանգատվում են մեղրեցիների դեմ: Խանը լսելով, որ օրդուարցիք են եղել նախահարձակ, պատժում է Սափի դուլի թուրքին իր ընկերներով և անպարտ արձակում հայերին:

Վերջին դրվագն է Խոտանան գյուղի կռիվը Փաթալի սուլթանի դեմ: Մխիթար սպարապետը գժոված լինելով Դավիթ Բեկի հետ, չի մասնակցում կռիվին, և հայերը հաղթվում են: Շահումյանը գերի է ընկնում և փրկվում է մի բարեսիրտ թուրքի օգնությամբ: Վիրավորվում է մելիք Փարսադանի որդին՝ Բալին և դժվարությամբ հասնում է Հալիձոր:

Սրանով վերջանում է Դավիթ Բեկի պատմության այն մասը, որը նյութ է ծառայել «Դավիթ Բեկ» վեպին: Պատմության երկրորդ մասը վերաբերում է օսմանցիների դեմ վարած կռիվներին, որը մեր խնդրից դուրս է: Բաֆֆին քարգմանել է գրաբարից այդ մասը և դրել իր վեպի վերջը, որպես հավաստի պատմություն: Սրա քննությունը մեր նյութին չի վերաբերում: Շահումյանի պատմածին կցված է մի ցուցակ, որ պարունակում է Դավիթ Բեկի զինակիցների անունները և որը ավելորդ չենք համարում բերել ամբողջապես:

Դավիթ Բեկի զորավարներ՝ Մխիթար, Մեծ Գեորգի, Հովհաննես, Բանդուր, Ջաքարիա իշխան, Պայինդուր իշխան, Ավթանդիլ, Փոքր Գեորգի, Շատուր, Ղարազյոզ, Թադեոս, Եղիազար, Հարություն:

Ընկեր՝ Պայինդուր զորապետ, Պալի զորապետ, Մինաս, Ստեփաննոս և 550 զինվոր:

Տաթև՝ Ղիջի, Այտեմին, Եսայի, Տիրացու, Միմեռն և 400 զինվոր:

Հալիձոր՝ մելիք Փարսադան՝ 250 զինվոր և Տեր Ավետիք՝ 468 զինվոր:

Չավնդուր՝ Թորոս, Պայինդուր, Նուբար, Վարդան, Փարսադան, Թովմաս, Թուրինջ, Հովհաննես և 2000 զինվոր:

Կալեր՝ Պապ, 700 մարդով, հաջորդը՝ Շահումյան:

Մեղրի՝ Կոստանդին, Հովհաննես, Սարին, Առաքել և 400 (ոչ 4000) մարդ:

Որդիք Մադա Ջուդին Տիլենչի մականվանյալ՝ 400 մարդ:

Միսականի գորավարը՝ 500: Մելիք Ղուջու և 200 զինվոր:

Ավշարերեց, որ կոչի Գասպար, 250 մարդով:

Պաղաբերդ՝ Ադամ գորավար, 150 մարդով:

Կուլբերդ՝ Ղազար, 110 մարդով:

Շիվանիձոր՝ Սարգիս գորավար, 250 մարդով:

Ստեփանի ավանդած պատմությունը բավականին խառնակ է: Ինքը՝ անվարժ պատմող, Ղուկաս վարդապետը՝ վարժ գրող, միասին աշխատելով շատ բան շփոթել են, չափազանցել և երբեմն գայլվահանյան գույն տվել՝ խախտելով ընթերցողի վստահությունը:

Ստեփանը Եկղաստա գյուղից էր, որ գտնվում էր Կալեր և Վանք գյուղերի մոտ՝ Մեղրի գետի վերին հովտում: Ուրեմն Ստեփանը մեղրեցի էր, այնինչ իրեն դափանցի էր համարում: Նա լավ տեղյակ է ինչ որ անցել են իրեն հայրենի Մեղրու շրջանում, բայց բավականին ծանոթ չէ այդ շրջանից դուրս կատարված դեպքերին: Գավթի գործունեության տեղեկագրությունը պետք է գիտենալ, որպեսզի կարելի լինի չափել նրա վարած կռիվների կշիռը: Մեղրու շրջանը կամ մահալը, ինչպես ժողովուրդն է ասում, հին Արևիքն է համանուն գետի հովտում, որի արևելյան լեռնոտ մասը և երբեմն ամբողջ գավառը կոչվում է Գենուազ: Սրան կից է Չավնդուր՝ Օխչի գետի միջին հովտում հին Կովսական գավառի մի մասը: Նույն Օխչի գետի վերին հովիտը կազմում է բուն Ղափան, հին Կապան, ավելի հին՝ Չորք: Եճամսան գետակից, որ Օխչիի ճյուղն է, մինչև Բարկուշատ գետը հնում կոչվում էր Բաղք, իսկ այժմ այս ևս կրում է Ղափան անունը և հայտնի է հռչակավոր պղնձահանքերով: Բարկուշատ է կոչվում Որոտն գետի ստորին հոսանքը: Ինչ վերաբերում է Ջանգեզուր գավառին, այդ Գորիսի շրջանն է, Հալիձոր, Շնեեր, Խնձորեսկ գյուղերով: Անունը հին Չագեձորի թուրքական արտասանությունն է: Միսիանը՝ Ղափանից արևմուտք, կենտրոն ունենալով այժմյան Միսիան անունով թուրք գյուղը, Բոնակոթ, Ախլաթիան, Ղա-րաքիլիսե, բուրըր Որոտն գետի ավազանում: Ռուսները միացրին հիշածս գավառները և մի վարչություն կազմեցին: Եվ որովհետև այս վարչական միության կենտրոնը Չագեձորի Գորիսն է, ուստի և Ջանգեզուր կոչեցին ամբողջ միությունը: Սակայն տեղացիները զանազանում են հին

սովորությանը և չեն շփոթում միմյանց հետ Չանգեզուր, Ղափան, Միսիան, Մեղրի, Ագուլիս (տե՛ս կից քարտեզը, ուր նշանակված են գլխավոր կետերը կովի դաշտի):

Գործի նախաձեռնությունը Ստեփանը վերագրում է իրեն: Այս կետը ավելի քան կասկածելի է: Ստեփանը իրեն հանձնարարում է որպես մի անձն, «որ էր սիրելի յաչս Դավթի վասն ազնուականութեան եւ քաջութեան»: Բայց մեծ դեր չունի պատերազմների մեջ և չէ հաշվում նշանավոր գորավարների քվում: Դավիթ Բեկը գորավուխ է նշանակում Կալեր գյուղի շրջանում, որ Ստեփանի հայրենիքն էր, ոչ թե Ստեփանին, այլ տեղացի մի ուրիշին՝ Պապ անունով: Վերջինս ինչ-ինչ գաղտնի որոգայթների զոհ է գնում, մահվան դատապարտվելով Դավիթ Բեկի կողմից, միայն այն ժամանակ հաջորդ է նշանակվում Ստեփանը: Եթե Ստեփանը լիներ մեծ խորհուրդի հղացողը, Դավիթ Բեկը նրան իր սոտ կպահեր իբրև մերձավոր գործակից:

Ո՞վ էր Շահնավազ իշխանը և ի՞նչ գործ ուներ նրա մոտ Դավիթ Բեկը: Շահնավազ վերանունով հայտնի են երեք թագավոր. Վախթանգ V (1658-1676), իր որդին՝ Գեորգի XI (մեռած 1709 թվին), և Բակար, որդի Վախթանգ VI-ի: Վախթանգ ընդունեց իսլամը և նշանակվեց թագավոր Վրաստանի 1716 թվին, ըստ վկայության ժամանակակից պատմագիրների՝ Ս. Չխեիճեի, և Վախուշտի¹: Բայց շահը նրան կոչեց այլ ծառայության Խորասանի կողմերը և իշխանությունը տվեց Բակարին, որ նույնպես կրոնափոխ եղավ և ընդունեց շահից Շահնավազ անունը նույն 1716 թվին: Բակարը իշխեց միմիայն երկու տարի (1716-1718): Հայրը՝ Վախթանգը վերադարձավ Պարսկաստանից և ստանձնեց իշխանությունը 1719 թվին և մնաց գահի վրա մինչև 1724 թիվը:

Արդ այս երեք շահնավազներից և ոչ մեկը կարող է լինել այն համանուն իշխանը, որին դիմած լիներ Ստեփան Շահումյանը: Դիմումը կատարված է լեզգիների արշավանքից հետո, որը տեղի ունեցավ 1721 թվի օգոստոսի 15-ին և տևեց մինչև աշուն, և նորեն կրկնվեց 1722 թվի գարնան մարտ և ապրիլ ամիսները, և այս անգամ ավերեցին նաև մելիքների հողերը: Նույն 1722 թվականին Դավիթ Բեկն արդեն գործի էր: Հետևապես Ստեփան Շահումյանը պետք է վրաց թագավորին ներկայացած լինի 1721 թ. վերջերը կամ 1722 թ. սկիզբները: Այս պահին Վրաստանի թագավորն էր Վախթանգը, որով Շահումյանի հիշած Շահնավազը չի կարող լինել ո՛չ Գեորգի Շահնավազը, մեռած 1709 թվին, ինչպես սխալմամբ նույնացրել է Բաֆֆին² և ո՛չ էլ Բակար Շահնավազը: Բաֆֆին մի ուրիշ տեղ³ հայտնում է, որ Վախթանգ թագավորը ևս կրում էր Շահնավազ տիտղոսը, որ ձրի ենթադրություն է, Շահումյանի սխալ վկայությունն արդարացնելու համար:

Հարկավ, Բակար Շահնավազը կարող էր Շահումյանին ընդունած լիներ որպես իշխանագն (12): Սակայն ճիշտ 1722 թվին Բակարը ավելի հակամետ էր դեպի պարսիկները, քան իր հայր Վախթանգը՝ իր ռուսական թեքումով: 1722 թվին ավղանները ջարդեցին պարսիկներին Գյուլմարաղի ճակատում և պաշարեցին Սպահանը: Շահի որդին՝ Թահմասալը հազիվ ճողպրեց և շահ հռչակեց իրեն Ատրպատականում իր հոր սպանությունից հետո: Պարսից շահը պաշարված Սպահանում դիմեց Վախթանգին և Բակարին, մեծ պաշտոններ առաջարկելով, որպեսզի գան օգնության ընդդեմ ավղաններին: Բակարը պատրաստ էր հարգելու շահի խնդիրը, բայց Վախթանգը արգելեց, որովհետև հույս ուներ, որ ռուսները շուտով պիտի

¹Մ. Բրոսսե, Պատմություն վրաց, Բ, էջ 112-114 (ֆրանսերեն):

² Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, էջ 28:

³ Բաֆֆի, Դավիթ Բեկ, էջ 359:

գան և բոթափեն պարսկական լուծը: Վախճանը գաղտնի հարաբերության մեջ էր Պետերբուրգի արքունիքի հետ: Վերջին թղթով (13) Պետրոս Մեծը խոստացել էր լինել Շամախի 1722 թվի հոկտեմբեր ամսին: Վախճանը հրաման էր ստացել շահից, ելնել ընդդեմ լեզգիների: 1722 թվի մայիս ամսին լեզգիներն առանց դիմադրության քաշվեցին, և Վախճանը վերադարձավ Թիփլիս: Սեպտեմբեր ամսին նորեն եկավ Գանձակ, որպես թե լեռնականների ասպատակությանը վերջ դնելու համար, բայց իրականում գաղտնի հարաբերության մեջ էր Պետերբուրգի արքունիքի հետ և Պետրոս Մեծից հրահանգ էր ստացել պատրաստ լինել դիմավորելու նրան Շամախում հոկտեմբերի սկզբներին: Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը Վախճանի բանակում էր և տեղյակ նրա ծրագրերին: Ահա ինչ է պատմում Եսային: Վախճանը պատվիրում է կաթողիկոսին գնալ «յերկիրն մեր Ղարաբաղ, և զհայազուն զօրսն՝ որ գումարեալ կային անդ ի ձեռն մելիքներից, և չորս գլխաւորք եղեալ երիտասարդացն, որոց անուանքն են Աւան, Երուան, Ըահնի և Սարուխան, որ և սոքա հարիւրապետք և իւզպաշիք կոչէին: Սոքա ընդ մելիքներիցն Ղարաբաղու, զկնի առաջին դառնալոյն Վախտանկին և խախտելոյ իշխանութեան Պարսից, միաբանեալ ընդ ինքեանս զամենայն քաջասիրտ և արիական եւ զօրեղ մանկունս եւ երիտասարդս տանս Աղուանից, ըստ ինքեանց կազմեալ էին զօրս բազումս աւելի քան զերկոտասան հազար, եւ ամրացեալք յամուր վայրսն Արցախու: Ես այսպէս բազում արիութիւնս ցուցեալ յերկրիս մերում:...

Այժմս լուեալ սմա զոցոցանէ՝ շեշտակի ճեպով յղեաց զմեզ վասն առ ինքն ածելոյ զնոսա կազմ զօրօք: Եւ ըստ հրամանին եկեալ մեր յարդարեցաք զնոսա ըստ օրինի զօրաց իշխանաց, վասն զի անվարժք էին զհնտրական սպասատրութեանց եւ այսպէս բովանդակեալ զամենայն եւ իրրեւ տասն հազար արս ընտիրս եւ սպառազէնս»:

Նույն 1722 թվին գարնանը լեռնականները մտան Մուղանի կողմից Դիզակ գավառը, կողոպուտով անցան Վարանդ, ուր մելիք Բաղիրը ընծամերով ընդառաջեց և ազատ պահեց իր երկիրը ավերումից: Մինչդեռ Խաչենը Դիզակի վիճակն ունեցավ, իսկ Ջրաբերդում՝ ժողովուրդը քաշվեց լեռները և «երիտասարդք ոմանք ընդդիմամային եւս եւ զբաղումս հարին ի թշնամեաց»: Ահա այս երիտասարդների կազմակերպած ընդդիմադրության մասին է Եսայիի ակնարկը, եւ նախաձեռնողները, անտարակույս, նույն չորս երիտասարդներն էին՝ Ավան, Երվան, Ըահին և Սարուխան: Հայ տասն

¹ Եսայի Կաթողիկոս Հասան-Ջալալեան, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868, էջ 47-48:

հազարանոց բանակը ներկայանում է Վախթանգին, որ ընդունում է մեծ սիրով և խրախուսական խոսքերով՝ «Այսուհետև գորասօհի՞ք եւ քաջ լերու՛ք իբրև յորդիս գորութեան. եւ յուտեքէ եւ յումեքէ մի՛ երկնչիցիք, զի ահա հասեալ է ժամանակ փրկութեան քրիստոնէից»:

Ակամատես Եսայի կաթողիկոսը վկայում է, որ Վախթանգը բնական սեր ուներ դեպի հայ ազգը՝ «եւ ոչ այնքան հաւատայր ազգին իւրոյ Վրաց, որք միշտ նենգաւորք եւ խորամանկք են, վասն այն կամէր զայս գօրս՝ մանաւանդ ազգս Հայոց իւրն սեփհականեցուցանել որպէս Տիփսիսեցիք», այսինքն՝ որպէս Թիփսիսի հայերը: Բացի դրանից, Վախթանգը, որովհետև սպասում էր Պետրոս Մեծի գալստյան, «կամէր հայ եւ վրաց գօրօք ճոխ եւ շքեղ ընդ առաջ ելանել նմա»: Վրաց թագավորը, իր կշիռը բարձրացնելու համար, ուզում էր ներկայանալ կայսրին որպէս տեր երկրի քրիստոնյա տարրին, հայ և վրացի:

Բաֆֆին, որ քաջածանոթ է Եսայի կաթողիկոսի պատմությանը և իր ձեռքին ունեցել է մինչև անգամ ավելի ընդարձակ օրինակը, հնարավոր է գտնում ասել, որ Ղարաբաղի մելիքների խնդրանքով է, որ Գեորգի Շահնավազը ուղարկեց իր ծառայության մեջ գտնվող Դավիթ Բեկին և թե Դավիթ Բեկը եկավ Ղարաբաղ 1722 թվին, ժողովեց 60 հազար զորք, զորապետներ նշանակեց մելիք Ավան խանին և Ավան միրզային և ինքը գնաց Ղափան՝ Չավնդուր կոչված տեղը, որ իր հայրենիքն էր: Քիչ ստորև հայտարարում է, որ հայերը և վրացիները սպասում էին Պետրոս Մեծի գալստյանը, բանակ զարկած Գանձակի մոտ և որ վրաց զորքերի հրամանատարն էր Վախթանգը, իսկ հայոց զորքերի՝ Դավիթ Բեկը¹: Այս բոլորը հենու են ստուգությունից: Դավիթ Բեկը Չավնդուրից չէր, և ո՛չ էլ Ստեփան Շահումյանը նրան բերավ Ղարաբաղ, առանց մելիքների որևէ մասնակցության: 60 հազար թիվը առասպել է: Տեսանք, որ հայ զորքը հաշվում էր 10 հազար մարդ և կազմակերպված էր Եսայի կաթողիկոսի միջնորդությամբ և ո՛չ թե Դավիթ Բեկի: Ավանը ո՛չ խան էր և ո՛չ միրզա, այլ այն չորս կտրիճ երիտասարդներից մեկը, որ զենքով լեզգիների դեմ ելան: Ո՞րտեղից է հանել Բաֆֆին 60 հազար թիվը, կտեսնենք ստորև:

Մեր նպատակն է պարզել, հասկանալ Դավիթ Բեկի ապստամբության մեթո՞ճավոր շարժառիթը: Շահումյանի տված բացատրությունը լուրջ չէ: Լեզգիների արշավը չդիպավ Սյունիքին և չէր կարող որևէ անդրադարձ ունենալ նրա վիճակի վրա:

Դավիթ Բեկի գալուստը հետևանք էր Գանձակի մոտ կանգնած վրացի և հայ զորքերի ակնկալությունների: Ինչպես Եսայի կաթողիկոսն էր

¹Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, էջ 28-29:

ուղարկված մեղքների մտ, մույն առաքելությամբ էլ եկել էր Դավիթ Բեկը Սյունիք՝ Վախթանգի հրահանգով: Վրաց արքան հավատում էր անվերապահորեն կայսերական խոստումներին և պատրաստություն էր տեսնում պատշաճ գործակցություն բերելու ռուսական զենքին: Նա վայելում էր հայերի կատարյալ վստահությունը: Բաֆֆին արդար չէ, երբ Դավիթ Բեկի բերանով շեշտում է հայի և վրացու մեջ բուն դրած դարավոր ատելությունը և անհնար է գտնում երկու ազգերի համերաշխ գործակցությունը, որի հետևանքով Դավիթ Բեկը բաժանվում է Վախթանգից, առանց հայտնելու իր դիտավորությունը¹:

Վիպագիրը գտնվում է իր ատենի հայ-վրացի հարաբերության լարված դրության ազդեցության տակ: Այդպես չէր մտիկ անցյալում: Հայ և ռուս հարաբերությանց պատմության վերաբերյալ աշխատությանց մեջ բավականին չէ շեշտված և երբեմն անտես է արված այն դերը, որ կատարել են վրացիները: Մրանք մեզմից դարեր առաջ են սկսել կոխտել ռուսական դմները, իսկական ջատագովներ հանդիսանալով հյուսիսի միջամտությանը և մեզ էլ քաշելով իրենց հետևից բարի հարևանությամբ: Մեր օրերի վրաց հայրենասերները, որ երազում են անջատվել Ռուսիայից և կշտամբում են հայերիս «ռուսասիրությունը», մոռանում են, որ երեկվան իրենց հայրերն են եղել մեր ռուսասեր ուսուցիչները: Եթե այժմ էլ գտնվեին ազնվամիտ վախթանգներ, դժվար չէր լինի գտնել բարի հարևանության համերաշխ ուղիներ:

Դավիթ Բեկի շարժումը գաղտնի թելերով կապված էր Վախթանգի քաղաքականությանը: Շահույանը տեղյակ չէ այս թելերին: Դավիթ Բեկը եկել էր շոշափելու հողը, մախապատրաստելու տեղական ուժերը ի նպաստ և ի սպաս ռուսական հույսերի, եկել էր թվում է թե պաշտոնական ձևով և ոչ որպես ապստամբության ղեկավար: Շահույանը գիտե, լսել է, որ Դավիթը ապստամբ չէ, որովհետև կարգված է «գորաուր Շահնաւագի» կողմից: Այս «գորաուր» բառը խուլ արձագանք է այն պատմական իրողության, որ Վախթանգը նշանակվեց 1722 թվին շահի հրամանով ընդհանուր պետ Ատրպատականի, Վրաստանի և Հայաստանի: Շահույանի տարօրինակ մեկնությունը այլ իմաստ չունի, քան այն, որ վրաց թագավորը իրավունք ուներ Սյունիքի վրա և կարող էր դրկել այնտեղ հայտնապես մի պաշտոնյա որևէ հանձնարարությամբ՝ առանց կասկածի տեղիք տալու: Այս բանը հաստատվում է մի ուրիշ վկայությամբ: Բաֆֆին հրատարակել է «Վկայագիր Ուռպելեանց» վերնագրով մի թուղթ 1835 թվակիր, բազմաթիվ ստորագրություններով, որոնց մեջ կան պատկառելի անուններ՝ Սիմեոն

¹Բաֆֆի, Դավիթ Բեկ, էջ 363:

արքեպիսկոպոս Տաթևի, Բաղդասար մետրոպոլիտ, Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյան, մեկը Մանուչար Ուռպելյանց Տաթևացի: Դավիթ Բեկի մասին այս թղթի մեջ ասված է. «Բնակիչը Սիմեոսցի ի 1722 ամին գրեցին զթուղթ աղաչանց առ Շահնաւագ իշխանն՝ առաքել զօրատր որ, զի իշխեսցէ ի վերայ գաւառին եւ յանդորրոս պահեսցէ զՀայս որք ի նմին»: Ապստամբության մասին խոսք չկա: Թուղթը վկայում է ինչ-ինչ անձերի սերունդը Դավիթ Բեկից, երևի, Ռուսաց կառավարությանը ներկայացնելու և այդ անձերի ազնվական ծագումը հաստատելու համար: Ուրեմն տեղն էր հիշել, որ Դավիթ Բեկը արյուն է թափել ռուսների համար կռվելով պարսիկների դեմ: Սակայն, ստորագրողները այդ չեն ասում, որովհետև նրանց գիտությամբ Դավիթ Բեկը եկած էր որպես պաշտոնյա կառավարիչ: Բաղդասար մետրոպոլիտը և Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանը քաջ տեղյակ էին Դավիթ Բեկի գործերին, և նրանց ստորագրությունը ուշադրության արժանի է գոնե այս կետում¹:

Վախճանգը սպասում էր ռուսներին Գանձակում, աշմանը: Եթե ճիշտ է մեր ենթադրությունը, որ Դավիթ Բեկը Գանձակից է եկել Սյունիք, գալուստը պիտի տեղի ունեցած լինի մոտավորապես նույն ժամանակները, և հավանորեն քոչվորները ենթարկվել են նրա հարձակմանը աշմանը՝ սարից իջնելիս: Երևանը ընկավ օսմանցիների ձեռքը 1724 թվի հոկտեմբերի 1-ին (14): Երևանի խանի եղբայրը անցած պետք է լինի Օրդուարից հետևապես այդ միջոցները: Այսպիսով, Դավիթ Բեկի կռիվները տևել են 1722 թվի աշմանից մինչև 1724 թվի աշունը, ուրեմն ուղիղ երկու տարի: Նա կռվել է երկու կարգի թշնամիների դեմ, նախ՝ քոչվոր թարաքյամայի և երկրորդ՝ Չավնդուրի և Գենուազի շրջանում ապրող մի քանի թուրք պետերի: Սրանցից Ասլամազ Դուլին և երկու եղբայրներ՝ Փաթալի սուլթանը և Աղասին, մամնապես ցեղապետներ են, այսինքն՝ քոչվորների գլուխ: Ասլամազը զարկվում է Բուխուրուք լեռան վրա, ապաստանում է Ջեվու բերդը և պարտվում: Երկու եղբայրները 12 հովիվ ունեին և անհամար հոտ: Նախահարձակը Դավթի զինակիցն է, որ թալանում է սրանց ոչխարները: Պարզ է, որ գործ ուներ խաշմարած ժողովուրդի հետ: Մեր աղբյուրը նրանց անվանում է մերթ Չավնդուրի, մերթ Բարկուշատի իշխեցողներ: Այս նշանակում է, որ նրանք Բարկուշատի դաշտերից, որ իրենց ձմերոցն էր, բարձրանում էին Չավնդուրի լեռները ամառ ժամանակ: Գալով լեվազցի Մափի դուլիին և Գաց (Կաց) գյուղի Մայիլին՝ դրանք տեղական բեկեր են, թերևս, մեր մեկըների նման մի քանի գյուղի սեփականատեր: Ամեն պարագայի սրանք պետական պատասխանատու պաշտոնյաներ չեն: Երկիրը ենթակա էր

¹ «Ուռպելյանց վկայագիրի» և հարակից խնդիրների մասին կխոսենք ուրիշ անգամ (15):

Նախճվանի խանի իրավասության: Սրա անցողակի միջամտությունը անստույգ ենք համարում: Արդարև, եթե նա Դավիթ Բեկի դեմ ելած լիներ և հաղթած, բնավ չէր նահանջի կռվի դաշտից՝ առանց զապելու խռովությունը: Նրա միջամտությունը չենք տեսնում նաև հետագա տարիներին: Երկրի տերն էր և պատասխանատուն և պետք է, որ հետապնդեր խռովարարներին, եթե նրանք իրոք պետության թշնամիներ լինեին: Հաջորդ 1724-1726 տարիները չզիտենք ի՞նչ էր Դավիթ Բեկի վիճակը: Ստեփաննոսն այս մասին լուռ է: Հավանորեն տեղյակ չէ գործին: Երևանի խանի եղբոր դատաստանը, որով պատժում է գանգատվոր թուրքերին և ոչ հայերին, թվում է, թե վերջ է դնում թշնամական ընդհարումներին: Դավիթ Բեկը ևս ստիպված է լինում զենքը վայր դնել և ահա ինչու: Նա եկել էր Վախթանգի և Եսայիի կողմից, պաշտոնապես թե անպաշտոն կերպով: Վերև բացատրեցինք մեր ենթադրություններն այս առթիվ: Եկել էր նախապատրաստելու երկիրը ռուսներին ընդառաջելու ծրագրի ոգով: 1722 թվի վերջերը Վախթանգի և Եսայի կաթողիկոսի հույսերը ի դերև ելան: Պետրոս Մեծը ձգձգում է իր խոստումը, հայտնելով, որ մինչև չտիրաճա Կասպից ծովի եզերքին, չի կարող օգնության գալ և խնդրում է Վախթանգին միջոորդել պարսից շահի առաջ՝ զիջանել հիշյալ ծովեզերքը ռուսներին: Վախթանգը հուսահատ վերադառնում է Թիփլիս, որ գրավված էր իր հակառակորդ վրաց իշխանի կողմից, որ բարեկամ էր պարսից տիրապետությանը (16): Օսմանցիների հարձակումով դրությունը բարդանում է: Ռուսները մի թեթև զուրկ են դրկում պաշտպանելու Վախթանգին ընդդեմ օսմանցիների՝ 1723 թվին: Վախթանգը պարտվում է և հարկադրվում թողնել հայրենիքը և ապաստանել Ռուսիա: 1724 թվի օգոստոս ամսին արդեն հայրենիքից դուրս էր: Հույսերի և ծրագրի խորտակումը կատարյալ էր: Լուրը անտարակույս հասնում է Դավիթ Բեկին և սամճում նրա եռանդը: Ահա ինչու այնուհետև 1724-1726 թթ. նա անգործության է մատնված: Հավանական է, որ լրաբերը նույն Հովհաննես Գուգարացին էր (իմա՝ Ավան Ջրաբերոցին): Ստեփան Ծախումյանը տեղյակ չէ Դավիթ Բեկի գաղտնի հարաբերությանը Վախթանգի և Եսայի կաթողիկոսի հետ: Այս է պատճառը, որ Հովհաննեսի գալն ու գնալը առասպելական ձև է ստացել նրան հասած լուրերի մեջ:

Այսպիսով, Դավիթ Բեկը ձեռնամուխ եղավ կատարելու միմիայն նախապատրաստական աշխատություն և առանց ապստամբական ցույցերի: Այդ աշխատությունն էր տնտղել տեղական մեյլքների, եկեղեցականների և ազդեցիկ ուժերի տրամադրությունները, այժմեն մեկուսացնել վտանգավոր կամ անվստահելի իշխաններին և մամավանդ մաքրել ռազմագիտական դիրքերը այնտեղ բուն դրած թուրք խաշմարած ցեղերից:

Այս աշխատանքը կատարվեց մի բուռն քաջերով առանց երկրի բարձր իշխանության՝ Նախճվանի խանի ուշադրությունը գրավելու, այնպիսի հմտությամբ, որ Երևանի խանի եղբայրը մեղավոր ճանաչեց թուրք գանգատողներին, առանց խոժոռելու հայերի դեմ:

Քոչվորների հետ ընդհարվելը քաղաքական կասկած չէր կարող հարուցանել: Սովորական երևույթ էր հնուց ի վեր: Կար ժամանակ, երբ հայերն իրենց հոտը տանում էին ձմեռելու Կուրի և Երասխի դաշտերում և փոխարենը թույլ էին տալիս տեղացիներին անցնելու ամառը Հայոց սարահարթերում: Լեռնականները ասպատակեցին 670-ական թվականներին Կուրի և Երասխի ավերում ճարակող հոտերը, ոչ միայն բնիկների, այլ և որ «յԱյրարատեան գաւառացն եւ ի Սիւնաստանեայց աշխարհէն հօտք եւ անդեայք ի ձմեռնաճաշակ դաշտն եկեալ էին յարօտ»¹: Իսկ 851 թվին տեղատարափ անձրևը «ուք հարիւր վրան խաշնարածաց տարաւ, որք եկեալ էին ի Կաւկկասայ յայպուր՝ յաւուրս ամարայնոյ» Սեծիրանց գավառ, որ գտնվում էր Խաչենի շրջանում²:

Ներկայումս քարաքյամա քոչվորները Կուրի ավերից բարձրանում են Արցախի և Սյունիքի վրայից մինչև Նախճվանի և Դարալազյազի լեռները և շատ հաճախ տեղի են տալիս բախումների, երբեմն արյունահեղ: Մար բարձրանալիս կոխոտում են ու փչացնում կամաչ արտերը և իջնելիս՝ քշում տանում են խառնելով իրենց հոտերին հայ գյուղերի անասունները³:

Անցնի՛ք «Դավիթ Բեկ» վեպին: Թեև մեր նյութից դուրս է գտնվում գրական քննությունը, բայց նկատելու ենք, որ վեպի շենքը համաչափ չէ և հորինված է, կարծես, առանց մշակված ծրագրի: Գրիչն ընթացել է ոչ մտքի ետևեն, այլ նրա հետ միասին և ստեղծել է հերոսների համար երբեմն դժվար կացություններ, որտեղից հանելու համար ստիպված է եղել շեղվել պատմության թելից, նոր օժանդակ դեմքեր հանդես բերել, անբնական տեսարաններ կերտել: Այս բոլորը խանգարել են երկի ներդաշնակությունը: Վերջին գիրքը ավելի ստվար է, քան առաջին երկուսը: Հեղինակը առանձին փուլք չունի գեղարվեստականի մասին. նրա համար ավելի թանկ է երկի գաղափարախոսությունը, որ արտահայտում է ոչ միայն գործող անձերի բերանը դրած ճառերով, այլև նրանց հերոսական նկարագրով: Առաջին երկու գրքերը մկրված են ամբողջովին Դավիթ Բեկին և Ստեփաննոս Շահումյանին:

¹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Գիրք Բ, գլ. 26:

² Անդ, Գիրք Գ, գլ. 21:

³ Ուշեփեն հայտնի է այժմ ևս հայ-քոչվոր կռիվներով, որի մասին խոսք կլինի վերև խոստացած հոդվածումս:

Դավիթ Բեկը փրկվում է մահից, փախչում Վրաստան և այնտեղ «առաջին պետական մարդ դառնում»: Ճիշտ ինչպես հնում Տրդատը փախավ Հռոմ և հռչակ ստացավ իր քաջությանը: Ստեփաննոս էլ գերությունից է ազատվում շնորհիվ իր քեռի Թորոսի: Պատմական քիչ բան կա այս երկարածիզ պատմության մեջ: Բացի մի քանի անուններից, մնացածը՝ դեմքեր թե տեսարաններ, երևակայության արդյունք են: Ավելի պատմական է երրորդ գիրքը՝ Դավիթ Բեկի գործունեությունը: Հիմը կազմում է Ստեփաննոսի՝ վերևը քննած պատմությունը: Աշխարհագրական քարտեզը և անձերը նույնն են, բացի մի քանի թարմատար դեմքերից: Հարկավ պատմության համեստ գործիչները դարձել են վեպի մեջ հայտնի մեծություններ:

Գործողության դաշտը Մյունիքի յոթն գավառներն են, ուր տիրում են՝

Գողթան, մելիք Մուսին,
Գեմուազ, իշխան Ստեփան Ծահումյան,
Ղափան, մելիք Փարսադան,
Չավնդուր, Թորոս իշխան,
Բարկուշատ, մելիք Ֆրանգյուլ,
Միսիան, իշխան Բայինդուր,
Ջանգեզուր, Մխիթար սպարապետ¹:

Այս անձերից ոչ ոք զավառատեր չէր, և ոչ էլ Ստեփանը, Թորոսը, Բայինդուրը իշխաններ էին:

Մելիք Փարսադանը «երկաթե սիրտ ունի եւ գայլի խիղճ», Ստեփանը՝ «սատանայի խելք և Ռուստեմի քաջություն», Թորոս իշխանը՝ «վղի ուժ եւ առյուծի սիրտ», Բայինդուրը՝ «սարսափելի հսկա է», Ներսես եպիսկոպոսը՝ «Օմարի եւ Երզնկայի մահաբեր արյունաբեր է, իսկ Հարուն ալ Ռաշիդի մահաբեր անողորմելի»²: Այս նկարագիրները պատմական չեն և ոչ վիպական, այլ դյուզազներգական, եթե կուգեք: Վիպագրի ցանկությունն է տեսնել նրանց այդպիսի հատկություններով:

Վեպի գլխավոր գործողները վարում են գնդեր՝ զնդապետներ են: Կան և խմբապետներ, որոնք փոքր խումբերի գլուխ անցած շփոթություն են ձգում թշնամու բանակում՝ հեղակարծ հարձակումներով և ավազակային հափշտակություններով: Սրանց գործերը չեն ներկայացրած, հիշված են միայն խմբապետների անունները՝ Վաղարշապատցի Հարություն տաճարապետ, Գանձակեցի Եղիազար աղա և Թադեոս բեկ, Շուշեցի Ջաքարիա

¹ Բաֆֆի, Դավիթ Բեկ, էջ 371:

² Անդ, էջ 518, 521:

իշխան (Շուշին գոյություն չունեի այն ժամանակ), Լոռեցի Ավթանդիլ, Երևանցի Օհաննես, Մեղրեցի մելիք Կոստանդին և այլն¹: Այս անունները պատմական են, առնված են վերևը հիշված ցուցակից, գնդերի թիվը և քանակը ևս այստեղից է², բայց տիտղոսները և նրանց զործունեության վայրերը պատկանում են վիպագրին: Կռիվների դաշտը հասցրել է մինչև Դարպալգյազ և Սևանա լճի ափերը:

Թշնամի բանակի գլխավոր դեմքերը ևս պատմական են, ինչպես Փաթալի և Աղասի եղբայրները, Ասլամազ դուլին և ուրիշները: Հարկավ սրանք էլ են արժանացել ավելի բարձր աստիճանի, քան ունեին: Փաթալին, հասարակ ցեղապետ, դարձել է խան և բռնապետ Փայտակարանի և ձգտում է ձեռք ձգել ամբողջ Ղափանը: Փայտակարանը՝ Ղարադաղը չէ, ինչպես սխալմամբ նույնացրել է Բաֆֆին: Ասլամազ դուլին նմանապես խանի դիրք ունի և տեր է Ջելվու բերդին:

Դավիթ Բեկի կռիվներից մեծ տեղ են բռնում վեպի մեջ Ջելվու բերդի պաշարումը և Եղվարդի ճակատը³: Պաշարումի երկարաշունչ մանրամասնությունները վառ երևակայության արդյունք են: Ստույգ է միայն, որ Տեր Ավետիքը վճռական դեր է կատարել:

Եղվարդի կռիվը նդված էր ընդդեմ Փաթալի և Աղասի եղբայրների: Թորոսն ընկավ կռվում, բայց Շահումյան գերվեց ոչ այս կռվում, այլ Խոտանանի արշավանքին: Մրա առաջին գերությունը և դարձը շնորհիվ Թորոսի՝ պատմական չեն: Ստեփանոսը Թորոսի քեռորդին չէր:

Երկու հայ մելիքները՝ Դավիթ և Ֆրանգյուլ, հանված են խիստ թանձր գույներով, քան իրավունք է տալիս պատմությունը: Նրանք պետք չունեին սողալու թուրք եղբայրների առաջ: Երկրի խանը մտտում էր Նախնվան, որի իրավասության տակ էին հայ մելիքները և թուրք եղբայրները: Մրանք Ղափանի տերերը չէին, ուրեմն և չէին կարող խոստանալ Ղափանը զիջանել փառասեր մելիքին որևէ գնով:

¹ Բաֆֆի, Դավիթ Բեկ, էջ 308, 404, 519 և այլուր::

² Անդ, էջ 422

³ Ջելվու բերդը գտնվում է Օխչի գետի վերև, հին Բաղաբերդի և Աչաղուի մոտ: Բաֆֆին գիտե այս, բայց շվիթմամբ դնում է Ջելվուն Հալիժոր բերդի մոտ, որ սխալ է: Հալիժորը Որոտն գետի ափին է Տաթևի մոտերքը և բավականին հեռու Ջելվուից: Աշխարհագրական անճշտություններ պակաս չեն վեպի մեջ: Այսպես Աջրեջ Միսիանում չէ, այլ հին Աջաբան է (Ստ. Օրբելյանի ցուցակում տպված է՝ Աջարաջ) Չորք, այսինքն՝ Կապան գավառում: Հիշկիտ գյուղ, ուր գլխատվեց Պապ, թվում է, թե հին Շաշկետն է, որ ընկնում է Կոնստանդնուպոլսի գավառում, Շիկահող գյուղի շրջանում: Շաշկետը դարձել է Շշկետ և Իշկետ: Ափկիս՝ հին Ափկավանք, Արևիքում:

Ընդհանուր առմամբ վեպը հավատարիմ է մնացել իր պատմական վերև բնաված աղբյուրին: Մակայն այս միայն վեպի կմախքն է: Արդյո՞ք նրա մարմինը, ամբողջությունը ևս պատմական է: Անգամ պատմությունից առած դեմքերի նկարագիրը հեռու են պատմական իրականությունից: Պատմական լինելու համար անհրաժեշտ չէ ամենևին, որ վեպի դեմքերը և նյութը քաղված լինեն պատմությունից: Գործող անձինք կարող են լինել շինծու, անծանոթ պատմությանը, բայց եթե նրանց նկարագիրը, նրանց ոգին, աշխարհայացքը համապատասխան են ըմտրած պատմական միջավայրին, կլինեն պատմական:

«Դավիթ Բեկ» վեպը, չհաշված կմախքը, մյուս մասերով խորթ է Դավիթ Բեկի ժամանակակից իրականությանը: Հեղինակն իսկապես նպատակ էլ չի ունեցել վերակենդանացնել գեղարվեստական պատկերների և տիպար դեմքերի միջոցով անցյալի մի էջը: Անցյալը նրան հետաքրքրել է ոչ անցյալի համար, այլ որպես մի «դասարան» քաղաքական կրթության: Եվ դասարանի մեջ ինքն է նստել և ինքն է խոսում, քարոզում: Հին ռազմիկներին հանել է դարավոր մեռելությունից, բայց նրանց մեջ դրել է իր հոգին, իր միտքը, իր լեզուն: Նրանք սուկ դիմակներ են, որոնց ետևը կանգնած է հեղինակը և թելադրում է ոչ միայն նրանց ճառերը, խորհուրդները, հուզումները, այլ անգամ գործելու կերպերը: Բոլորեքյան խոսում են հեղինակի բերանով, չէ թե միայն հերոսները՝ Դավիթ Բեկ, Մխիթար, Բայիմուր, Ներսես եպիսկոպոս, Շահումյան, այլ անգամ Փաթալի խանի հարեմի բնակիչները՝ Սյուրին և ներքինապետ Ահմեդը, երկուսն էլ կրոնափոխ հայեր են, բայց մնացել են մաքուր, գաղափարական հայրենասերներ, ապրելով հանդերձ տասնյակ տարիներ հարեմական մթնոլորտի մեջ: «Դավիթ Բեկ» վեպը մի կենդանի հիշատակարան է հեղինակի անձնական հայացքների, հասարակական և քաղաքական գաղափարների և տրամադրությանց, մանավանդ նրա տեսությունները՝ բռնության դեմ պայքարելու եղանակների, ստրկության լուծը թոթափելու միջոցների վերաբերյալ:

Դավիթ Բեկի ծնողները մի խումբ ուրիշ հայերի հետ իրենց այրել էին խանի դատարանի առաջ, «կամենալով ինքնական մահով բողոքել տիրող անարդարության դեմ. իրանք մեռան, բայց անարդարությունը մնաց...»¹: Դավիթը փրկվել էր բարեսիրտ ներքինապետի ջանքով, խնամվել: Պատանու կյանքը հնարավոր փորձանքից զերծ պահելու համար, ներքինապետը խորհուրդ է տալիս գնալ Վրաստան: Նախքան հեռանալը պատանին այցելում է իր անբախտ ծնողների գերեզմանը, ողբում

¹ Բաֆֆի, Դավիթ Բեկ, էջ 157:

արտասուքով նրանց կորուստը և լսում է մի ձայն, թե «դառնության բաժակը լցված է»¹ և ուխտում է «մինչև մահ կռվել ամառդարության դեմ»¹: Հրաժեշտի ժամին խանի կինը, որ տեղյակ է պատանու ընտանեկան դժբախտության, և նրա հովանավորը, ողջերթ է մաղթում խրախուսական խոսքերով, որ ինքը «հավատում է Աստծո արդարադատությանը և հույս ունի, որ բոլոր չարիքների հատուցում կլինի, նեղյալները կվայելեն ազատություն, իսկ նեղիչները սոսկալի դատապարտություն» (էջ 160): Ներքինապետն իր կողմից համձնում է պատանուն Սյունյաց աշխարհի մի հզոր թագավորի թուրը, որ հանել է խանի գանձարանից, մի թուր, որ միաժամանակ հայ թագավորի հզոր ձեռքում պաշտպանում էր մեր հայրենիքը. «Թո՛ղ այսուհետև այս թուրը հիշեցնե քեզ նրա ցավալի անկումը, թող ոգևորե քեզ նրա վերականգնման համար գործել»: Ներքինապետն ավելացնում է, որ հորդորիչ խոսքերը «իր գլխից չի ասում, այլ Աստված ինքն է հայտնել նրան մի տեսիլքի մեջ, ուստի ինքը հավատում է պատանու ճակատագրին» (էջ 165):

Դավիթ Բեկը Վրաստան է: Օտար ծառայության մեջ մոռացել է իր ուխտը: Ահա հասնում են նրան երկու մամակ, մեկը կրում է Սյունյաց աշխարհի հոգևորական և աշխարհիկ մեծամեծների ստորագրությունն ու կնիքը, մյուսը՝ Ստեփան Շահումյանիցն է: Առաջին մամակի մեջ հայրենիքի վիճակը նկարագրված է շատ տխուր և հուսահատ գույներով՝ կնիկներ, աղջիկներ բռնաբարվում են, վանքերն ու եկեղեցիները ապակամվում, խաչերը շների վզից կախված, երեխաներին խլում վաճառում են օտար երկիրներ, մի խոսքով ստրկության լուծը, կյանքի դառնությունը այնքան սաստկացել է, որ ժողովուրդն ուխտել է «կամ միանգամով կոտորվել և քնաչինջ լինել, կամ բռնորոշվին ազատվել մահմեդական բռնակալությունից»: Երկիրն աղերսում է, որ Դավիթը վերադառնա և առաջնորդե ժողովրդին» (էջ 174):

Իսկ Ստեփան Շահումյանը հիշեցնում է իր մամակում Դավիթ Բեկին, թե միասին Հայոց պատմության դասեր են առել Տաթևի վանքում և գիտե, որ հնուց ի վեր հայերը մշամավոր մարդիկ են տվել, որոնք սպասարկել են իրենց համնարը դրացի ազգերին և մեծ անուն վաստակել, փառքի արժանացել, սակայն մամակագիրը կզերադասեր, որ այդ մարդիկ աշխատեին հայրենի հողի վերա և հայրենիքի համար: Այնուհետև դառնալով Դավիթ Բեկին, գրում է. «Ես գիտեմ քո մեծահոգությունը, դու այն տեսակ մարդիկներից ես, որոնց համար հայրենիք և ազգություն չկա, որոնց հայրենիքը

¹ Բաժիկի, Դավիթ Բեկ, էջ 161 (այսուհետև համապատասխան հղումների էջերը կտրվեն տեքստում):

լայնածավալ աշխարհն է, իսկ ազգությունը՝ ընդհանուր մարդկությունը, սակայն օտարներին կերակրել, երբ մեր զավակները քաղցած են, մեծ առաքինություն չէ» (էջ 179): Դավիթի օգնությունն անհրաժեշտ է համարում Շահումյանը և ուրիշ նկատումով՝ «Մեր ազնվական դասը փչացած է,- գրում է նա,- նրանց վրա հույս դնել չի կարելի: Դարերի ընթացքում, պարսից ազդեցության ներքո, ազնիվ արյունը նրանց երակներում խարդախվեցավ: Այժմ ժողովրդին պետք է փրկե ժողովրդի մարդը, նրա միջոց դուրս եկած, նրա հարազատ որդին: Ո՞վ կարող է լինել այդ մարդը բացի քեզանից, Դավիթ» (էջ 180):

Պակաս չեն հակազդեցությունները հախտում տեսությունների մեջ: Շահումյանի բերանով կոսմոպոլիտ է անվանում Դավթին, մի մարդու, որ պատանեկությունից ուխտել էր կռվել հայրենիքի ազատության համար: Այլև ապականված է համարում ազնվական դասը, մռռանալով, որ Դավիթը ազնվական էր, բեկ էր, և, իր իսկ կարծիքով, Տաթևի մելիքների՝ Օրբելյան հռչակավոր տոհմից էր (էջ 287): Դավթի զինակիցների մեծագույն և կարևոր մասը ևս կրում են բեկ, մելիք, յուզբշի, տանուտեր տիտղոսները, որոնցով վիպագիրն ինքն է մեծարել հակառակ պատմական աղբյուրի լռության:

Գուցե ժողովուրդը իրոք ավելի մաքու՞ր է մնացել, քան իր բարձր դասակարգը: Բայց ահա ի՞նչ ահավոր վկայական է տալիս հայ ժողովրդին: Մյուսնեցի Բայինդուրը, ազատության այդ զինվորը, «և՛ սիրում է հայերին, և՛ ատում»: Ատելությունից բխած սերը չի կարողանում բացատրել. «Սիրում եմ այդ ազգը որպես մի սիրահար սիրում է մի ցած, բարոյապես ընկած, պռոնիկ կնոջ», քաթախված բարոյական ցեխի մեջ. «մի մեծ պռոնիկ, որի երեսին ամոթի և պատվի մի կաթիլ չի մնացել: Չորս հազար տարի մա պռոնկություն է անում, բայց տակավին չկշտացավ»: Հազարավոր տարիներ անձնատուր է եղել այդ պռոնիկը հույն, պարսիկ, հռոմայեցի, արաբ, մոնղոլ հոմանիներին, «իր մարմինը վարակված է հազարավոր հիվանդություններով, մահվան հոտ է փչում», և այլն (էջ 428): Պետք կա՞ ասելու, որ հայ անցյալն ու ժողովուրդը արժանի չեն այսպիսի մի անվայել և անիրավ համեմատության:

Դավիթ Բեկը իր զինակիցներով մտնում է Տաթև: Վարդանանց տոնն էր: Ներսես եպիսկոպոսը հոգեհանգիստ էր կատարում Ավարայրի մահատակների հիշատակին: Սեղանի առաջ դրված էր «մի դագաղ ծածկված ոսկեհուռ դիպակներով՝ վրան մի խաչ, մի Ավետարան և մի քանի հատ սուր»:
«Դա Վարդանի դագաղն է», - կոչում է քարոզիչ եպիսկոպոսը, «Վարդանը ժողովրդի մարմնացած բողոքն էր: Բողոք՝ բռնության դեմ, բողոք՝ անարդարության դեմ, բողոք՝ անազատության դեմ»: Մեր պատմության նշանավոր մարդիկ՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան չեն կարող համեմատվել Վար-

դանի հետ: Ինչո՞ւ: Եպիսկոպոսի կարծիքով, «այդ քաջերի հետ մնացած էր զորքը, այսինքն՝ վարձկանների մի դասակարգ, որոնց զործ էին ածում աննպատակ աշխարհակալությունների մեջ», միայն իրենց փառքի համար: «Չորքն արյուն էր թափում, իսկ նրանք փառք էին վայելում: Չորքը հողեր էր տիրում, բայց նրա որդիքը քաղցած էին մնում, արդյունքը շոայում էր զորքի տերը»: Մինչդեռ Վարդանը՝ ինքը ժողովուրդն էր. նրա հետ էր «կղերը՝ մի ձեռքում խաչ, մյուսում՝ սուր: Նրա հետ էր շինականը, մի ձեռքում բահ, մյուսում՝ նիզակ: Նրա հետ էր ազնվականը, քաղաքացին և, որ ամենագլխավորն է, հայ կինը»: Մի քանի օրվա մեջ Արտաշատում հավաքվում է 60 հազարից բաղկացած մի բանակ, որ կատարեց Ավարայրում «այն փառավոր հաղթությունը, որը մեր պատմության մեջ մինչև դարերի վերջը կփայլի որպես մի պայծառ աստղ»: «Այժմ ես այս դագաղից դուրս կկոչեմ Վարդանի հոգին, թող մա խոսես ձեզ», թե ի՞նչ էինք մենք առաջ և ի՞նչ ենք այժմ. համեմատության կետ չկա, մեր ներկան մնան չէ անցյալին: Ո՛ր եմ այն քաջերը, որ սարսափեցնում էին պարսիկներին, հռոմեերին, արաբներին, թաթարներին: Մեր հայրերի անհարազատ սերունդն ենք. այն հայրերի, որ հարգանք ու պատկառանք էին ազդում օտարներին: Արդ, ինչո՞ւ ենք մենք այս օրին հասել: Քարոզիչը մոռանալով, որ ինքը եկեղեցական է, հայտարարում է, որ մեր խղճության առաջին պատասխանատուն մեր եկեղեցականներն են, որ «թուլացրին ժողովրդի սիրտը, խլեցին նրա քաջությունը, մեռցրին նրա կենսական ուժերը և քրիստոնեության, խոնարհության և համբերության անուճով սովորեցրին նրան ստորուկ լինել»: Եկեղեցականները չեն հասկացել, որ «մեր կրոնը անձնապաշտպանության դեմ չէ», որ «սեպհականության իրավունքը սուրբ է Աստծո համար», որ «հայրենասիրությունը, ազգասիրությունը ամեն մի անհատի սուրբ պարտավորությունն է, որ Աստված ինքը հրամայեց Իսրայելին կոտորել ոչնչացնել իր թշնամիին»: Քարոզիչը ցավում է, որ «մեր կույր, տգետ, անկիրթ եկեղեցականները» չեն բացատրել, չեն քարոզել, թե Աստծո ընտրյալները՝ Մովսես, Հեսու, Դավիթ որքան միլիոնավոր մարդիկ են կոտորել, որքան ազգեր ոչնչացրել, մինչև կարողացել են իրենց ազգը հաստատել իր հայրենական երկրում»: Շատ քչերն են ըմբռնել, որ պետք է (!) «խաչի հետ սուր», որ եկեղեցու շահերը պետք է հաշտեցնել պետության շահերի հետ: Քչերի թվում են Ներսես, Սահակ, Հովսեփ և Ղևոնդ: Քարոզիչը վերջացնում է իր խոսքը հայտնելով, որ մի նոր Վարդան է հանդես եկել, որ կամենում է հայրենիքը փրկել: Այդ Դավիթ Բեկն է, և հրավիրում է ներկաներին մոտենալ և Վարդանի դագաղի վրա երդվել հավատարիմ մնալ նոր Վարդանին (էջ 389-401):

Օրվա հերոսը, Դավիթ Բեկ, խոսք է առնում և հայտնում, որ հայրենիքը

կարոտ էր այս շարժման, որի գլուխն է անցել ինքը, հավատացած լինելով, որ Հայաստանի Աստվածը կօգնե իրենց, ինչպես օգնել է մեր նախնիքներին. «Մենք պիտի կռվենք բռնության, ամարդարության և ստրկության դեմ»: Հավատքը, անկեղծությունը և անճնագոհությունը զլխավոր պայմանն են հաջողության: Մյուսքար սպարապետը, թեև չի հավատում բախտին, բայց հավատում է «Հայաստանի աստղին», հավատում է, որ «կա երկնքում մի արդար դասավոր, որը վերջապես կլսե թշվառի ձայնը և նրան ուժ ու զորություն կտա փշրելու ամբարտավան բռնակալի եղջյուրները (էջ 313):

Մեր վիպագիրը՝ նոր Եղիշե, իր հերոսը՝ նոր Վարդան, պետք է որ լինեն և՛ նոր Վասակներ: Եվ կան մեկիք Դավիթն է Տաթևացի և մեկիք Ֆրանգյուլ Երիցվանեկցի: Սակայն, սրանք մենակ չէին որպես շարժման հակառակորդներ: Բազմաթիվ մեկիքներից միայն մեկիք Փարսադանն է հարել Դավիթ Բեկին և այն էլ ո՛չ անմիջապես: Շահումյանը խորհուրդ է տալիս կոչ անել տեղական մեկիքներին: Դավիթ Բեկը գտնում է, որ «զգույշ, մտածող և, իրենց կարծիքով, խոհեմ պարոններն են, որ իրանց մեկիքներ, տանուտերներ ու բեկեր են կոչում, և որոնց յուրաքանչյուրը մի-մի վիճակի տեր է, լուկ խոսքերով չի կարելի համոզել: Նրանք դարձյալ կմնան իրենց խոհեմության մեջ, որ մի տեսակ խոհեմ անտարբերություն, խոհեմ մտելություն է: Նրանց պետք է ցույց տալ շոշափելի փաստ, պետք է ցույց տալ, որ փոքրաթիվ մարդիկներով ևս կարելի է մեծ գործ սկսել» (էջ 369-370):

Գործը սկսվեց: Բայց միայն մեկիք Փարսադանն եկավ, մյուսները մնացին իրենց խոհեմության մեջ: Նրանցից երկուսը ժառանգեցին ուրացողի և դավաճանի անուն: Ի՞նչ էր նրանց դավաճանությունը մեր վիպագրի հայացքով: Մեկիք Ֆրանգյուլը «բնավորությամբ բարի մարդ էր, բայց սաստիկ փառասեր: Իր փառասիրությանը զոհեց նա հայրենական կրոնը և մինչև անգամ իր հարազատ աղջիկը», ուզում էր ամեն զեղով «պահպանել իր տոհմային ժառանգությունը»: «Իբրև հայ, նա ցանկանում էր Հայաստանի բարիքը, ցանկանում էր, որ այդ երկիրը ազատ լինի, ցանկանում էր, որ նա ունենա իր հայ իշխանը, բայց այդ իշխողը լինի ոչ այլ ոք բայց միայն ինքը» (էջ 680): Բայց մի՞թե հանցանք է, երբ մի բարի և հայրենիքին բարիք ցանկացող անձն ուզում է իշխող լինել: Տեսե՛ք, որ ինքը մեկիքը, այլ կերպ է բացատրում իր վարմունքը: «Ես միշտ ծածկված եմ եղել մի կեղծ, խաբուսիկ կեղևով,- մենախոսում է ուրացող մեկիքը,- դրսից ներկայացել եմ որպես պաշտոնյա, որպես գործիք օտարի, իսկ ներսից պաշտպանել եմ իմ ազգիս շահերը: Ես հայտնապես վնաս եմ տվել իմ ազգին, բայց գաղտնապես օգնել եմ նրան... Ի՞նչ պիտի անես, երբ օտարի, երբ թշմամու ծառայության մեջ ես: Մի պատառ պետք է ձգես նրա բերանը, որ կարողանաս ամբողջը ազատել:

Ես տվեցի Փաթարի խանին մի վանք և դրանով ազատեցի մեր բոլոր վանքերը: Ես տվեցի նրա եղբորը իմ հարազատ աղջիկը և դրանով ազատեցի հազարավոր աղջիկներ մահմեդականի կին լինելուց: Ես ուրացա իմ կրոնը, որ դրանով գրավեմ թշնամու մտերմությունը... և նրան իմ ձեռքում պահեմ» և ցավում է, որ չկարողացավ գլուխ քերել ինչ որ մախասահմանել էր (էջ 682-683): Ուրեմն Ֆրանգյուլն իր կրոնը և աղջիկը զոհել էր ոչ թե ունայն փառասիրության, այլ երկրի բարօրության համար:

Վիպագիրը հավատարիմ չէ մնացել այս տեսակետին: Տեղական մեկըները չեն հարել Դավիթ Բեկին, որովհետև չեն համակրել: Դավաճաններ չէին, այլ «հայրենիքին բարիք ցանկացող» մարդիկ, որ իրենց գիծն ունեին: «Քիչ ուժերով մեծ գործ կատարելու» ինքնավստահությունը հակառակ էր նրանց փորձառությանը, որ թելադրում էր «քիչ զոհողությամբ» խուսափել մեծ վտանգներից: Վեպը անտարակույս շահած պիտի լիներ, եթե հեղինակը լրջորեն վերաբերեր հակառակորդների տեսակետին և տար երկու հայացքների ներհակ ուղղությունը, նրանց բախումը և համերաշխության միջին ճանապարհը: Բայց նա տարվել է Եղիշեի շունչով, և նրանից փոխ է առել դավաճանի պատրաստ մտացածին պատկերը: Մեկը Փրանգյուլ նենգում է Եղիշեի Վասակի նման:

Թողնենք հերոսների թերի պատմագիտությունը, թյուր են մակերեսային դատողությունները հայ անցյալի մասին, անգզույշ՝ հարձակումները հայ եկեղեցու և եկեղեցականության վրա: Առնենք միայն նրանց սեփական և շինիչ հայացքները, որոնց էությունը հետևյալն է. «Հայերի սրտում բռնություն չի հանգած հայրենասիրության կայծը, բավական է փչել նրա վրա եւ իսկույն կորոքքվի: Իսկ բոցավառել, բորբոքել հայրենասիրության սրբազան հուրը կարելի է: Այդ կլինի գործի հաջողակ սկիզբը, իսկ վախճանը Աստծո ձեռքումն է: Պետք է հավատալ Հայաստանի աստղին, պետք է հավատալ երկնքի արդար դատավորին, որ կլսե թշվառներիս ձայնը և ուժ կտա փշրելու թշնամու եղջյուրները» (էջ 313): Ուխտենք ազգովին ծառայելու այս գործին, ուխտենք կամ բնաջինջ լինել կամ փշրել ստրկության շղթաները: Ո՛վ չգա մեզ հետ դավաճան է, մեր սուրը պետք չէ խնայե այդպիսիներին (էջ 403):

Այս հավատամքը պատշաճ է ավելի մի եկեղեցականի, քան քաղաքական գործիչի և հիշեցնում է Եղիշեի ուխտը, որ տանում է դեպի մարտիրոսական թագը: Եղիշեի համար անտարբեր էր հաղթել, թե հաղթվել, երկու դեպքում էլ Աստծո արքայությունը պատրաստ էր: Իսկ լուրջ քաղաքական գլխում հաշվից դուրս պիտի մնան Աստված, ճակատագիր և արդարություն: Մրանք անտես, աներևույթ և անկշռելի ուժեր են, կարող են գալ և չգալ: Հայրենասիրություն, հույս, հավատ՝ հոգեկան կարևոր ազդակներ են, բայց

բավական չեն քաղաքական հեղաշրջումներ առաջ բերելու համար: Հարկավոր է ամենից առաջ զինվորական կարողություն: Դավիթ Բեկը այնքան միամիտ չէր, որ կարծեր թե մի բուռ քաջերով հնարավոր է պարսից պետությունը խորտակել: Նրան քևավորողը ռուսական օգնության հույսերն էին, որին ակնապիշ սպասում էին Վախթանգ և Եսայի՝ մտած Գանձակում: Երբ հասավ բոթաբերը, թե կայսերական խոստումներն արդյունք չտվին, Դավիթ Բեկը սուրը դրավ պատյանի մեջ: Նա Թամարին խոստացել էր, թե նպատակս է «ազատել հայրենիքս, ազատել իմ ազգը և Հայաստանի թագուհու թագը քո գլխին դնել» (էջ 329): Այս է վեպի նախնական հանգույցը, որ պիտի լուծվեր Դավթի հաղթանակով՝ պսակված արքայական թագով: Վիպասանը գիտե, որ Դավիթ Բեկը հույս ուներ դրսի օգնության. տեսանք, որ Գանձակում բանակած հայ 60 հազար երևակայական զորքի հրամանատարը, իր կարծիքով, Դավիթ Բեկն էր: Նա անտես է արել վեպի մեջ արտաքին նեցուկը և ակամայից թողել է հերոսին կես ճանապարհին, առանց թափ: Այս զանցառությունը խորհրդավոր է:

«Դավիթ Բեկ» վեպը այսօր մեզ համար պատմական է կրկնակի իմաստով: Նրա հերոսը 1722 թվականի մարդ է, բայց խոսում է 1881 թվի լեզվով: Այդ լեզուն չի պատկանում միմիայն հեղինակին՝ Բաֆֆուն: Այդ այն լեզուն է, որ սեփական էր իր ժամանակակից հայ մտավորականության կամ այն հասարակության մի զորավոր հոսանքի, որ սկսվել էր վաղուց, բայց մի նոր երանգ էր ստացել 1878 թվից հետո: Ազատամիտ հոսանք էր ընդդեմ պահպանողականի: Նա ճոխացրեց իր ազատական գաղափարաբանությունը քաղաքական նոր տրամադրություններով՝ Հայկական հարցի միջազգային փուլի շուրջ ճառագայթած լույսի և հույսի ազդեցության տակ: «Դավիթ Բեկ» վեպը հասունացել է այդ մթնոլորտում, ուր այն ժամանակ աշխատում էր հեղինակը: Վեպի մեջ պակաս չեն էջեր և հայացքներ, որոնք հիշեցնում են «Մշակ»-ի հրապարակախոսությունը: Բաֆֆին հաղորդ է նոր տրամադրություններին և հավատարմորեն վերարտադրել է նրանց ոգին իր վեպի մեջ: Սուր աչքով նկատել է և սևեռել է մի մտայնություն, որ հազիվ ծայր էր տվել և միմիայն տասը տարուց հետո պիտի ձևավորվեր և մարմնանար գրեթե այնպես, ինչպես ինքը նախատեսել էր (17): Հարկավ, ազատագրական շարժումը շատ բան է պարտական Բաֆֆուն, բայց սխալ կլիներ կարծել, թե շարժումը նրա զավակն է: Իրապես երկուսն էլ ծնունդ են այն հովերի, որ գալիս էին 16-րդ հոդվածի խոստումներից: Ծարժումի կարապետները եղել են մույն միջավայրից, ուր աշխատել է Բաֆֆին: Նրանք չէին որոճում ապստամբական լայն շարժումներ, գիտեին, որ հնար չէ ոտքի հանել մի ժողովուրդ, որի հարյուրից իննսունը հրացան չէ տեսել և դեռ ծանոթ չէ զինվորագրության և ուրեմն չունի զինավարժության և

զինվորական կարգապահության ընտել շարքեր: Նրանք հավատացած էին, որ մեծ պետություններն իրենց հետ են, որ իրենց քիկույնք կլինեն մահ ճնշված զանգվածների «պաշտպան» Ընկերվարական Միջազգայնականը և ուրեմն բավական է բողոքել տրտունջի ցույցերով, ըմբոստական պայթյուններով, և խոստացված քարենորոգումները կիրագործվեն: Այսպես էր մտածում և Բաֆֆին: Երբ իր հերոսի բերանով ասում է թե՛ «Մկսենք գործը, մնացածը Աստծո ձեռքին է, Հայաստանը աստղ ունի, երկնքում արդար դատավոր կա», իսկապես այլ բան չէ հասկանում, քան լուսավոր մարդկության պաշտպանությունը: Բայց և այնպես Բաֆֆին մերժել է հատուկ տեղ տալ իր վեպի մեջ արտաքին գործոնին: Հերոսները գործում են անկախ իրենց հաշվին և՛ պատասխանատվության, և՛ գործում են զենքով: Վիպագիրը մախրում է ստեղծել, տալ հայրենասիրության մի տիպ, որ լինի բացարձակ արժեք և պահե իր նշանակությունը բոլոր պայմաններում, կլինի արտաքին օգնություն, թե չէ, կգա դրսեն արդարությունը, թե չի գա: Հայ միջավայրի և դարերով ահաբեկված և զինաթափ մտայնության համար, նրա հայրենասիրությունը նորություն է, անվանենք մի բառով զինյալ հայրենասիրություն: Դավիթ Բեկին իր զինակիցներով մարմնացնում է այդ հայրենասիրության գաղափարը: Վիպագրի տառապող մտքի հորձանքները, զգայուն սրտի անհավասար գալարումները, մերթ խանդավառ, մերթ հուսահատ, գումարվել և քանդակել են զինված հայրենասերի տիպար Դավիթ Բեկին:

Այսօր այդ մեծ քանդակագործի հիշատակն է, որ տոնում է վարատական հայությունը: Նայում ենք մեր շուրջ և ամեն կողմից ճնշող մթության մեջ տեսնում ենք միայն Դավիթ Բեկի ասպետական ուրվականը: Մեծ և փոքր ազգեր միաբերան խոսում են սպառազինված հայրենասիրության մասին, ամեն տեղ միայն զենքի շաչուն է լսվում: Բոլորը զինվում են, որպես թե խաղաղության համար: Մենք կռվազան չենք և զենք էլ չունենք կռվելու: Բայց սովորենք զոռնե զինավարժություն, ծանոթանանք ժամանակակից ահավոր զենքերին, զինվորագրվենք և ոչ թե խուսափենք օտար շարքերում: Օգտվենք պատենությունից, խոհուն ճակատով և համր բերանով: Ոչ ոք չգիտե, անցքերի թավալվոր անհիվը ո՞ր է տանում: Պատրաստ և զգաստ լինենք, որպեսզի չկորչենք անփառունակ, կռվողների ոտքերի տակ կոխան: Մեր զգաստությունը կլինի մեծագույն հարգանքը մեծ հայրենասերի հիշատակին:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՔՈՎՅԱՆԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

Այն մարդը, որ պետք է խաղաղ հանգչեր փառքի թավշյա բարձերի վերա, կորավ անհայտության մեջ: Շատերը փորձեցին լուծել այս խորհրդավոր անհետացումի կնճիռը: Իզուր: Ահա մի նոր փորձ ևս. «Խաչատուր Արովյանի անհայտ քացակայումը», Ա. Բակունց¹(1):

Արդյո՞ք հաջողել է Ա. Բակունց պատռել անհայտության քողը: Տարաբախտաբար, ո՛չ: Կարելի է ասել, որ եղած քողի վրա պարզել է մի նոր և բանաստեղծական շղարշ:

Երիտասարդ հեղինակը տրամադրել է նոր և մինչև այժմ անծանոթ նյութեր և եկել է այն օտարոտի եզրակացության, թե Արովյանի չքացումը գաղտնի կապ է ունեցել 1848 թվի փետրվարյան հեղափոխության հետ (2), այսինքն՝ մեծ ընդվզումի ճայնը հրապուրել է Արովյանին և ստիպել թողնել տուն-տեղ, ընտանիք և անցնել անխլորեն Երասխը դեպի Տաճկահայաստան և այնտեղից էլ թերևս մի ուրիշ(“) տեղ:

Այս անհեթեթ գաղափարը կաշկանդել է հեղինակի մտածողությունը և թյուր ու կամայական ուղղություն տվել ամբողջ հետազոտության:

Արտասովոր ներդրամտությամբ անպարտ է արձակել պ. Բակունց այն անձերին, որոնք անպայման համարատու են տխուր իրողության, եթե ոչ իսկական մեղավորներ:

Նա անզգույշ է, երբ պնդում է, որ գավառապետն ու ոստիկանապետը (3) այդ երկու ոխերիմներն անբախտ Արովյանի, կատարել են իրենց պարտականությունը խղճմտորեն, ամիսներ շարունակ, որպես թե որոնել են, և բնավ հանցապարտ չեն, եթե արդյունքի չեն հասել:

Մակայն, փաստերը այլ բան են ասում, այն փաստերը, որ բերում է ինքը՝ Բակունցը:

Արովյանը դուրս է եկել տանից 1848 թվին, ապրիլի 2-ին և այլևս չի վերադարձել:

Մարտ 9-ից մա արդեն արձակված էր տեսչական պաշտոնից, և մնացել էր դպրոցում որպես պաշտոնակատար տեսչի մինչև նույն ամսի 31-ը: Նոր

¹ Ալեսե Բակունց, Խաչատուր Արովյանի անհայտ քացակայումը, Երևան, 1932:

տեսուչը, նրա փոխաճորդը, ոմն Տուրկեստանով (4) ժամանել էր մարտի 30-ին և նույն օրն ևեթ շտապել էր ստանալ դպրոցի դիվանը: Բայց հագիվ կարողացել էր ստուգել նախորդ տարվա գործերը: Ջարմանալի է, որ այդքան անհամբեր նոր տեսուչը չէ շարունակել հաշվառությունը հետևյալ մարտի 31-ի և ապրիլի 1-ի օրերը: Այն ինչ մարտի 31-ին Արովյանը թվում է թե եղել է դպրոցում, քանի որ իր ձեռքով կազմած ցուցակը ուսուցչական ռոճիկների վերաբերում է այդ օրվան: Ափսոս, որ Բակունց տվել է միայն Արովյանի ստացականը. արժեք բերել ամբողջ ցուցակը: Հին տեսուչը թեև արդեն պաշտոնաթող էր մարտի 9-ից, բայց շարունակել է վարել դպրոցի գործերը մինչև մարտի 31-ը, և չնայելով այս հանգամանքին, նրա ռոճիկը հաշված է միմիայն մինչև մարտի 9-ը, որ է 9 ռուբլի 33 կոպեկ: Պաշտոնակատարության համար վարձատրություն չեն տվել, մի բան, որ բնորոշում է իշխանության անարդար վերաբերումը դեպի երեկվա տեսուչը:

Միանգամայն բնական է հարցնել, ինչու՞ Արովյանի հաջորդը, որ այնպես հապճեպով, իր գալստյան օրն ևեթ ձեռքը դրել էր դպրոցի գործերի վերա, հանկարծ զսպում է իր աշխույժը և չի հետաքրքրվում դպրոցական գործով ո՛չ մարտի 31-ին, ո՛չ ապրիլի մեկին, և ո՛չ երկուսին: Ապրիլի 3-ին լսում է, որ Արովյանը նախորդ օրը տանից դուրս եկել և դեռ չի վերադարձել և հարկ է տեսնում անհապաղ հայտնել գավառապետին: Այլև խնդրում է նրան դրկել մի պաշտոնական անձ ներկա լինելու դպրոցական հաշիվների քննության, կարծես վստահ էր, որ Արովյանի կորուստը անդառնալի է:

Ջարմանալի չէ՞ նոր տեսչի այս նոր փութկոտությունը և այն էլ երեքօրյա քննությունից հետո: Արովյան կարող էր գիշերած լինել բարեկամի մոտ, զուցե իր հայրենի գյուղն էր գնացել կամ գործով մնացել մի այլ տեղ: Բնական էր սպասել մինչև խնդիրը պարզվեր, արդյոք չքացումը ժամանակավոր է, թե՛ ընդմիշտ: Նոր տեսչի բռնած դիրքը ինքնին կասկած է հարուցանում, կարծես նա գիտեր որ վերադարձը անհույս էր:

Նոր տեսչի երեքօրյա հանգիստը հասկանալու համար, ենթադրեցինք, որ թերևս տոնական օրերն են եղել, որ արգելել են գործը շարունակելու: Մարտի 31-ը արդարև կիրակի օր էր 1848 թվին, մեծ պասի կիրակիներից մեկը, և հետևապես հասկանալի է Տուրկեստանովի դադարը միայն այդ օրվան համար: Հաջորդ երկու օրը, ապրիլի 1-ին և 2-ին տոն չկար և ուրեմն անհասկանալի, որ նա չէր շտապել ստանձնելու դպրոցը:

Մի այլ կնճիռ: Տեսանք, որ Բակունցի հրատարակած վավերագրերից երևում է, որ Արովյան մարտի 31-ին կազմել է ուսուցիչների ռոճիկացուցակը, որի հիմամբ նույն Բակունց ասում է, որ մարտի 31-ին Արովյան վերջին անգամ դուրս է գալիս դպրոցից, առանձնանում իր սենյակում և անհետ կորչում: Սակայն, մարտի 31-ին կիրակի էր, դպրոցը փակ, և Արովյան չէր

կարող ո՛չ դպրոցում լինել, ո՛չ ռոճիկների ցուցակը կազմել ու իր բաժին 9 ռուբլին ստանալ: Այս ուրեմն Արովյանի ստացականը¹, եթե վավերական է, չէ կարող գրված լինել մարտի 31-ին:

Արովյան ուսուցիչների ռոճիկը պատվիրել էր, բայց մարտ ամսվա արձանագրությունը չէր կազմել և որովհետև, ըստ Բակունցի, առանց այդ արձանագրության չէր կարելի նոր «դրամական գրանցումներ անել մայր մատյանում», ուստի նոր տեսուչը կեղծում է Արովյանի ստորագրությունը և ուսուցիչներին ստորագրել տալիս, այսինքն՝ կազմում է արձանագրությունը և ստորև դնում Արովյանի ձեռքը:

Պետք է խոստովանեմ, որ ո՛չ այս ձևակերպության իմաստը և ո՛չ էլ կեղծարարության անհրաժեշտությունը չեմ հասկանում: Նոր տեսուչը, այլև գավառապետը, որ դպրոցի պատվավոր տեսուչն էր, իրավագոր էին ամեն ինչ գործել դպրոցի նկատմամբ, քննել հաշիվներ, բաշխել ռոճիկներ, կազմել արձանագրություն, առանց պետք ունենալու արձակված տեսչին, թող թե կեղծելու նրա ստորագրությունը:

Կեղծարարությունն ավելի դատապարտելի է, քան արձանագրության վերաբերյալ ձևականությունը: Այս ևս մի տխուր վկայական այն դպրոցական մթնոլորտի բարոյագիտության, որից հեռացավ Արովյան:

Նոր տեսուչը ամսի 3-ին խնդրել էր գավառապետին, որ մի լիազոր նշանակի դպրոցական գործերը քննելու համար: Գավառապետը նշանակել էր ոստիկանապետին: Սրա ներկայության ստուգել էին դրամարկղը, քննել հաշվեմատյանները և ոչ մի զեղծում չէին գտել: Այս քննությունը կատարվել էր ամսի 6-ին: Իսկ սրանից առաջ, հարկ էին տեսել կեղծել Արովյանի ստորագրությունը, երևի առանց ոստիկանապետի մասնակցության: Անհասկանալի վարմունք:

Գավառապետը սպրիլի 8-ին պատվիրում է վերջապես ոստիկանապետին սկսել Արովյանի գործի քննությունը: Սպրիլի 20-ին նույն գավառապետը հաղորդում է փոխարքային (5): Պետք է կարծել, որ 12 օրվա սպարոյուն որոնումներով գավառապետը գործը փակված է համարել և այս մասին հայտնել բարձրագույն իշխանության: Հավանորեն փոխարքայի դիվանեն նոր հրահանգ է գալիս գավառապետին: Մայիսի 17-ին ոստիկանապետը դիմում է դպրոցի տեսչին և հարցնում, արդյոք Արովյան դրամական զեղծումներ չի արել և հարկադրվել փախչել: Ոստիկանապետը ինքը անձամբ ներկա էր եղել դրամարկղի և մատյանների քննության, գիտեր որ ամեն ինչ իր տեղն էր և ուրեմն իր դիմումը միանգամայն ավելորդ էր: Թվում է, որ բարձրագույն իշխանության առաջ արդարանալու համար

¹ Ալեսե Բակունց, Խաչատուր Արովյանի անհայտ բացակայումը, էջ 51:

գավառապետը և ոստիկանապետը փորձ են անում դրամական վատնում գտնել և տեսչի անհետացման մի հիմ գտնել, արատավոր հիմ: Ի՞նչ միջոցներ է ձեռք առնում այնուհետև ոստիկանապետը, ի՞նչ խուզումներ կատարում, հայտնի չէ: Հավաստի է միայն, որ այս անգամ ևս գործը փակված է համարվում հունիսի 24-ից առաջ: Նոր տեսչի փոխանորդ Վեբիլովը (6) իր հունիսի 24-ի հաղորդագրության մեջ, հայտնում է Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչին, որ ոստիկանությունը ավարտել է Արովյանի գործի քննությունը և ներկայացրել ուր հարկն է:

Հուլիսի 31-ին Երասխի ափին գտնում են մի կմախք: Ոստիկանությունը գոհ կլիներ, եթե կարելի լիներ ապացուցանել, որ Արովյանի կմախքն է: Մակայն, բժշկական քննությունը ցույց է տալիս, որ մատաղահաս աղջկա ոսկորներ են: Խոր Վիրապի մտտերքը գտնված կոշիկը ևս մույն նպատակին է ծառայում, բայց դարձյալ անհաջող: Վերջին երկու պարագաները իսկապես կապ չունին Արովյանի գործի հետ, զոնե անմիջական կապ, այսինքն՝ ոստիկանության որոնումների արդյունք չեն, այլ պատահական հայտնություններ քրեական բնավորությամբ:

Արովյանի գործը երկու շրջան է ունեցել, ապրիլի 6-ից մինչև ապրիլի 20-ը և մայիսի 17-ից մինչև նախքան հունիսի 24-ը: Հակառակ Ա. Բակունցի հաստատության, թե ոստիկանապետը և գավառապետը ամեն ջանք գործ են դրել գտնելու Արովյանին, տեսնում ենք, որ ընդհակառակը, այդ երկու պաշտոնյաները շատ անփութ վերաբերում են ունեցել, ոչ մի լուրջ քայլ չեն արել, ոչ մի հարցուփորձ, ոչ մի հետախուզություն տեղի չի ունեցել. զլացել են անգամ սուրհանդակներ դրկել Երևանից դեպի դուրս տանող գլխավոր ուղիները: Ընտանեկան հարցաքննությունն անգամ շատ պակասավոր է: Ընտանիքին վերագրած այն հայտարարությունը, որ վերջին երեք օրը Արովյան անքուն գիշերներ է ունեցել, մույնն է, ինչ որ ասել է ծառան և այս տեղեկությունն ևս չի հաստատվում, եթե մարտի 31-ի թվակիր ստացականը գրված է ապրիլի մեկին, ինչպես հավանական է թվում: Քննությունը չի աշխատել պարզել, թե ինչ ուրիշն հանձնե՞լ է Արովյան իր կնոջը, կամ ի՞նչ վիճակի մեջ է թողել իր գրքերը, ձեռագիրները, ինչպե՞ս է բաժանվել իր կնոջից և գավակներից, արդյո՞ք նկատելի էր որևէ նշան հեռագնացության: Եթե Արովյանի անհետանալը մախավճիռ ծրագրի ծնունդ լիներ, անկարելի է, որ այն զգայուն մարդը որևէ կերպով չմատներ իր հոգեկան վիճակը վերջին հրաժեշտին:

Ա. Բակունց երկու նամակ է հրատարակել. երկուսն էլ գրված են Երևանից Թիֆլիս Գեորգ Ալիմյանին: Մա Արովյանի աշակերտն էր և բարեկամը: Իր ուսուցչի կորստյան լուրը առնելուց հետո չի դադարել նամակներ գրել իր մերձավորներին և տեղեկություններ խնդրել: Նամակա-

գիրները անգրագետ մարդիկ են: Առաջին մամակագիրը Արովյանի հեռանալը վերագրում է մի հանցագործության: Մի երկու տարի առաջ Արովյան մի գերմանացու հետ պետք է բարձրամար Մասիսի զագաթը: Նրանց փորձը ճախողել էր, բայց և այնպես, թուրք էին գրել և հավատացրել իրենց դրկողներին, որպես թե հաջող ելք են ունեցել: Վերջը քննությունը պարզել էր, որ նրանք իսկապես չեն կարողացել բարձրանալ: Նամակ գրողն այն զաղափարն ունի, որ Մասիսի կատարը ելնելը մի հանձնարարություն էր, որ եթե չկատարեին, պետք է պատժվեին: Նամակագիրը կարծում է, որ գերմանացին գրել էր Արովյանին հետևյալ նախագրուչացումը. «մեկ էլ որ էն մեմեցն մեկ գիր էր գրել Արովեանի վրեն, թե ես էս գիրն քեզ գրեցի ես տեղ գրաց(?) ես էսպէս(») մեռա դու ինք քոյ գլխի չարեն տես, բայց որ էն գիրըն երկար չի քաշեց որ մայ գորաւ»:

Ընդգծած բառերը սխալ են կարդացվում: Նենցը չէր կարող գրել թե ես մեռա և մեռած տեղը մամակ գրել: Տեղ գրաց(?) ոչինչ չէ մշանակում, պետք է կարդալ դէզզէրայ, օտար բառ է գործածական ժողովրդի բերանում և մշանակում է վկայաթուղթ: Գերմանացին գրում է, թե մամակս թող ծառայե քեզ վկայաթուղթ, որ ասածս ճշմարիտ է: Եվ ի՞նչ է ասում: Փոխանակ՝ ես էսպէս մեռայ, առաջարկում ենք կարդալ՝ ես էայ մեռայ կամ ես էսայ մեռայ: Գերմանացու տողերի իմաստն այն է, թե իրեն արդեն սպառնում է պատիժ և Արովյանին զգուշացնում է, որ իր գլխի ճարը տեսնի: Հայ մամակագրի կարծիքով Արովյան փախել է այս մամակի հետևանքով, վերահաս պատժի երկյուղից, որովհետև որպես թե մամակն ստանալուց քիչ հետո է, որ անհետանում է Արովյան:

Անտարակույս է, որ գերմանացին հայտնի երկրաբան Հ. Արիխն է, որ հիրավի փորձել է բարձրամար Մասիս՝ ընկերակցությամբ Արովյանի և այս առթիվ գժտություն էր ծագել նրանց մեջ (7): Ա. Բակունց երկու սխալ է գործում, երկու անհիմն ենթադրությամբ: Նախ՝ կարծում է, որ Արովյանի ենթադրական թղթակիցը Արիխը չէ, այլ մի ուրիշ անհայտ գերմանացի: Հետո ենթադրում է, որ նրա մամակի այն տողերը, որ ինքը, ինչպես տեսանք, ուղիղ չէ կարդացել, խուլ ակնարկ են որպես թե փետրվարյան հեղափոխության: Երկու կամայական ենթադրությունից ծագում է մի երրորդը. գերմանացու խորհրդավոր ակնարկը, որպես թե Արովյան հասկացել է և հափշտակված հեղափոխության ավետիսից, թողել է տուն-տեղ և հեռացել, ուղղելով իր քայլերը դեպի կախարդիչ ճայնը:

Գետրգ Ալիմյանի Երևանի անգրագետ թղթակիցը գրում է, ի միջի այլոց, որ Արովյանի ճայնը Ղարսից է գալիս, «որ շատ մարդ քոմակ ունի եւ շատ էլ չալիշ են գալիս, Գետրգ ջան, դարդ չի անես նորա մասին Աստուած ողորմած է»: Ա. Բակունց կարծում է, որ «չալիշ եկողները» ռուսիկանությունն է և

Արովյանի ազգականները, այսինքն՝ այն անձինք, որ որոնում էին նրան: Այն ինչ խոսքը նրանց մասին է, որոնք «քոմակ» են անում Արովյանին: Նամակագիրը հայտնում է շրջող լուրերից մեկը, որի համաձայն Արովյան անցել է Կարս և այնտեղ շրջապատված «շատ մարդերով» ինչ-ինչ պատրաստություն է տեսնում գաղտնի նպատակով:

Այս միտքը կրկնվում է նաև երկրորդ նամակում՝ գրված մի ուրիշ անձի կողմից, քայց միևնույն շրջանից: Չանազան լուրեր կային ժողովրդի մեջ Արովյանի կորուստի առթիվ: Ասում էին, որ այս տարի ևս պիտի սարը բարձրանար, վախեցավ թե չկարենա և փախավ, կամ թե տեսել են Չանգվի ափին, ուր հրել ձգել են գետը, տեսել են՝ Գանձակ հեռամաշ շորերով, տեսել են՝ Կարս, տեսել են՝ Ակոռի մեկ քարի վրա նստած լալիս:

Այս լուրերը, մեկը մյուսին անհավանական, պարապ երևակայության արդյունք են: Ա. Բակունց ընդունելի է համարել, որ Արովյան անցած լինի տաճկական սահմանը, ուրեմն մերձավորապես Կարսի լուրը:

Ֆ. Բողենշտեդտի (8) ասելով, Արովյան իր վերջին նամակում գրած է եղել, թե՛ վճռել է թողնել ռուսական ծառայությունը, զնալ Հայաստանի ներքին մասը և այնտեղ պարապել երկրագործությամբ, որովհետև իր չնչին եկամուտները չեն գոհացնում քաղաքի պահանջներին:

Բակունցի աչքում Արովյանի հայտարարությունը մի ապացույց է ի նպաստ իր ենթադրության, որ նա կարող էր անցած լինել Երասխը: Մակայն, թվում է, թե Բողենշտեդտի ուղղած տողերը այլ բան չեն, քան դառնացած սրտի վայրկեանական գեղմունք և սխալ կլիներ այնտեղ ծրագրային խորհուրդ տեսնել: Արովյան այնքան միամիտ չէր և ոչ անտեղյակ հայ գեղջկական կյանքին, որ լրջորեն կարծեր թե հնարավոր էր ավելի ապահով ապրուստ գտնել գյուղում:

Հայաստանի ներքին մասը, ըստ Բակունցի, Տաճկահայաստանն է: Արովյան որպես թե հիասթափված էր ռուսներից և նաև հայ մթնոլորտից, սկսած Ներսես Աշտարակեցուց, ուստի և բարոյապես պատրաստ էր թողնելու Ռուսահայաստանը: Բակունց Արովյանին վերագրում է տաճկական համակրանք, որպես հակազդեցություն ռուսական հուսախաբության: Այստեղ թվում է թե մեղանչում է ճշմարտության դեմ, կամենալով տուրք տալ իր շրջապատում տիրող տրամադրության: Արովյան հոգեկան տարտամ դրության մեջ էր, երբ հասավ փետրվարյան հեղափոխության համբավը, որ կայծակի նման ճեղքեց խավարը և լուսավոր ուղի բաց արեց նրա առաջ: Այսպես է մտածում Ա. Բակունց: Բայց չէ պարզում, թե ի՞նչն է իսկապես քաշում Արովյանին, թրքական լավատեսությունը, թե՞ ֆրանսական հեղափոխությունը: Թվում է, թե զկայսերն կայսեր տալու ցանկությամբ աշխատել է լծել խորհրդային արտաքին քաղաքականության

երկու սրավար մտուցները՝ հեղափոխություն և տաճկական բարեկամություն, Արովյանի՝ հայ վերածնունդի հոր, կառքին, այն կառքին, որ պիտի տաներ նրան դեպի խորհրդավոր անհայտություն...

Արովյանի ընկեր Ս. Նազարյանը այն միտքն էր հայտնել, որ Արովյան հուսահատության տխուր ժամին թերևս ինքնասպան է եղել: Արևմտահայ Ստեփան Ոսկանը հավանական է համարում, որ աքսորված լինի Սիրի: Կան մարդիկ, որոնց վտիտ միտքը ուրիշ պատճառ չէ գտել, քան այն, որ արատավոր սիրո գոհ է եղել: Կարելի է բնավիճ արհամարհել այս ենթադրությունը, ինչպես վարվել է պ. Բակունց և որ նրան պատիվ է բերում: Արովյանի վերջին ժամերը այնքան տազնապալից են, որ սիրո մարմանը տեղ չէր կարող ունենալ նրա հուզումնալից հոգու մեջ: Երևանի լոթինների վայել ենթադրություն է, ինչպես որ վերջերս գրչի մի ստահակ անվարժ մտրուկի սանձարձակությամբ փորձեց սմբակահարել նշանավոր հայի հիշատակը, իր հոգեկան հիվանդությունից բաժին հանելով պաշտելի անձին (9):

Ա. Բակունց իրավունք ունի, երբ հետ է մղում սիրային արկածի ենթադրությունը, բայց սխալվում է, կարծելով, որ հայ քաղքենության դեպի խեղճ թուրքերն ունեցած ատելությունից է ծագել այդ վարկածը: Այս պատճառաբանության համենը ևս ավելորդ է: Բնականն այն է, որ վատ ենթադրությունը բխում է վատ մարդկանցից: Ցայժմ հայտնած բոլոր ենթադրություններից այն, որ պատկանում է Ա. Բակունցին, ամենքն ավելի է համապատասխանում Արովյանի հոգեկան դրության: Արովյան այն անձերիցն էր, որ աշխարհ են գալիս խորհուրդը ճակատին և երազները հոգում: Բնության այդպիսի ընտրանիների համար իրականությունը թանկ է այն չափով, որչափ նա հնարավոր դաշտ է ներկայացնում երազների համար: Հակառակ դեպքում, իրականությունը կորցնում է իր արժեքը և երազներն են դառնում տիրական և քաշում դեպի այլ դաշտեր: Ա. Բակունց բանաստեղծ է և ըմբռնել է Արովյանի հոգեբանությունը: Եթե կարողանար հիմնավորել իր ենթադրությունը, մի նոր ծաղիկ ձգած կլիներ անհայտ շիրիմի վրա: Տաճկահայաստան անցնելը, եթե հաստատվեր, մի նոր դափնի կրեբեր Արովյանին, որպես նախակարապետի այն գործունեության, որին հետագա սերունդները պետք է կապելին հայության քաղաքական անուրջները:

Սակայն, Ա. Բակունցի ենթադրությունը հեռու է իսկությունից, բանաստեղծական տեսություն է:

Արովյանի կորուստը որոնելու է Երևանում, ո՛չ Երևանից դուրս: Ապրիլ ամսին, երբ անհետացավ Արովյան, Այրարատյան դաշտը, եթե ոչ ամբողջ Հայ երկիրը, փայլում էր գարնան բոլոր պճրանքով: Գարնանացանի ժամանակ է, դաշտերը լի աշխատավոր ձեռքերի հոծ բազմությամբ: Ան-

կարելի է, որ եվրոպական զգեստով մի մարդ անցնեք Երևանից դեպի Երասխա, առանց ուշադրություն գրավելու: Հայ գյուղացին դիտող և զննող է: Մեզնից ամեն ոք գիտե անճնական փորձով: Երևանից տանող ճանապարհները անբնակ և խոպան վայրերով չեն անցնում: Միթե հմարավոր է, որ ոչ մի աչք տեսած չլինեք օտարական ուղևորին: Երևանում Արովյան երկու աշկարա թշմամի ունեք. այդ գավառապետն էր և ոստիկանապետը, երկրի զույգ զորավորները: Երկու տարի առաջ, 1846 թվին, հաջողել էին Արովյանին երեքօրյա բանտարկության ենթարկել: Անզուշուրություն կլինեք սրանց օձիքը բաց թողնել և պետք է մշտապես կասկածի տակ պահել մինչև խնդրի վերջնական լուծումը: Ստեփան Ոսկանի երկյուղն այնքան էլ անհիմն չէ. հարկավ ոչ քառորի իմաստով: Արովյան վտանգավոր անձ չէր ճանաչված բարձրագույն իշխանության աչքում, որպեսզի խոսք լինեք Միքիլի մասին: Մակայն, այլ է բարձրագույն իշխանությունը և ա՛յլ գավառականը: Կովկասյան գավառապետությունն ու ոստիկանությունը երբեք իր բարձրության վրա չեն եղել կանգնած: Հայ-թրքական կոտորածների ժամանակ երկաց նրանց էությունը: Ի՞նչ էին ներկայացնում, որպես մարդ և պաշտոնյա, գավառապետ Բլավացկի և մանավանդ ոստիկանապետ Մորոխովեց: Անշուշտ, ավելի վստահելի տիպեր չէին, քան նրանց հաջորդները մեր օրերում: Արովյան աննշան ոմն չէր. քաղաքի առաջին մտավորականը, տեղական հասարակության աչքը, եվրոպական գիտնական ուղևորների առաջնորդը, օր ցերեկով անհետանում է և ոստիկանությունը չէ կարողանում գտնել: Այս ապիկարությունն ավելի քան կասկածելի է: Երբ ոստիկանապետը, որ անձամբ ներկա էր եղել դրամական հաշիվների քննության և ոչ մի զեղծում չէր գտել, մի ամիս հետո դիմում է դպրոցի տեսչին և հարցնում, արդյոք դրամական վատնում չէ՞ գործել Արովյան, սրանով արդեն մատնում է իր դերասանությունը: Իսկ դերասանությունը գործի մեջ մի վարագույր է, որ սքողում է որոնելի խկությունը:

Այսպես, Արովյանի դատը մնում է առ այժմ բաց և երկու պաշտոնյաները, որպես միակ մեղադրյալներ, պիտի կրեն պատասխանատվության ծանրությունը՝ մինչև որ նոր փաստեր անպարտ արձակեն կամ դատապարտեն (10):

Ա. Բակունցի աշխատությունը, ամեն պարագային, մի կարևոր նպաստ է գործին շնորհիվ նոր նյութերի և նոր մեկնաբանության: Չենք կարող չնկատել, որ գիրքն ավելի պիտի շահեր, եթե լեզուն և ոճը խնամված լինեին, ինչ որ սպասելի էր մի վիպագրից:

ՊԵՇԻԿԹԱՐԱՆՅԱՆ ԵՎ ԿՑՈՐԴ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Փարիզում մի քանի տարի է, որ գոյություն ունի **Գրական Միությունը** իր **Ակումբով**, որ մի ժամադրավայր է գրական մտավորականության համար (1): Պարբերական դասախոսությունները և հավաքական զրույցները, որ այնտեղ տեղի ունին գրեթե ամեն շաբաթ (2), այլ նպատակ չեն հետապնդում, քան ստեղծել գաղափարական մեղաշնչանություն հայ ցրիվ մտավոր ուժերի մեջ գրական, գիտական, հասարակական և մաման հարցերի շուրջը:

Ամեն ազգ ունի իրեն հատուկ հոգեբանություն, մտայնություն: Մերը քայքայված է և շարունակվում է եղծվել օտար ազդեցությունների տակ: Վերմշակել ազգային ուրույն մտայնություն առաջին հոգը պիտի լինի մեր մտավորականության: Մշտական շփումը ակումբների մեջ՝ առ ի չգոյն ուրիշ հաստատությանց, մեծապես նպաստում է այլասեռ մտքերի հարթման: Բաղձալի է, որ բազմաման մաման ժողովարաններն զաղութահայության մեջ և մինչիսկ կապվեն միմյանց հետ սերտության օղակներով:

Փարիզի Ակումբը աղանդավոր չէ. նա բաց է բոլորի համար, որոնք հետաքրքրվում են գրական և հասարակական խնդիրների տեսությամբ: Կան գրագետներ, ծեր և երիտասարդ, որ ամենից առաջ այնտեղ պիտի վազեին, բայց գերադասում են դիտել հեռվից և՛ լրատուների, և՛ միջնորդ ականջների միջոցով հետևել թե ի՞նչ է կատարվում այնտեղ: Պետք էր կարծել, որ գոնե այն դեպքում, երբ ասելիք ունին Ակումբի մեջ հայտնված տեսությանց թե մտքերի առթիվ, պատշաճ կհամարեին փարատել իրենց տարակուսանքները հենց նույն Ակումբի ծոցում: Սակայն, այս կարգի հեռակաց գրագետներն ավելի լավ են համարում, զավագանակիր վարդապետների մաման, քարոզել ի հրապարակս և ոչ խոսել դեմ հանդիման յուրայինների շրջանում և այս կերպ լուծում որոնել վիճելի խնդիրներին: Այստեղից ծագում են անպատեհություններ, որոնք շաղկապված են բնականորեն բանակոմի հետ, և որոնք համար պատասխանատուն մենք չենք:

Փարիզի Ակումբը բարի հիշողություն ունեցավ արձանագրելու մեր մտտիկ անցյալի երեք նշանավոր դեմքերի՝ Միք. Նալբանդյանցի, Ռափ. Պատկանյանի և Մկ. Պեշիկթաշյանի ծննդյան հարյուրամյա տարեդարձը և առանձին դասախոսություններ մվիրեց նրանց կյանքին և գործունեության: Մի համեստ հարգանք նրանց հիշատակին (3):

Նալբանդյանցին և Պատկանյանին նվիրած խոսքը խաղաղ անցավ, Պեշիկթաշլյանինը՝ աղմուկ հանեց:

Պեշիկթաշլյանի մասին խոսողը պ. Օհան Կարոն էր, մի ուշիմ երիտասարդ, որ սովոր է մտածել նախքան խոսելը: Հակիրճ և խոհուն դասախոսությամբ մը վեր հանեց Պեշիկթաշլյանի քնարի և հասարակական գործունեության հիմնական գծերը, ինչպես և նրա անհատական բարեմասնությունները: Դիտողություններ եղան գլխավորապես բժ. Ամատյանի կողմից պատմական միջավայրի վերաբերյալ, որ ուրվագծել էր դասախոսը:

Մի կարևոր բաց կար դասախոսության մեջ, որը փորձեցի լրացնել փակման ամփոփ խոսքիս մեջ: Այն հարցն էր, թե Պեշիկթաշլյան ի՞նչ տեղ է բռնում հայ նորագույն գրականության պատմության մեջ:

Դասախոսության հաշվետվությունը երևաց Փարիզի «Յառաջ» թերթում, ուր իմ խոսքերս աղավաղված էին (4): Ուշադրության պարզ սպրդումն էր տեղեկատուի կողմից: «Յառաջ»-ի անանուն աշխատակիցը, որ դժվարացել էր սևը սպիտակից ջոկելու, հարկ էր համարել նախատիճը կարդալ իմ հասցեիս, որ աշակերտության կարծիքներ են հայտնում գրական խնդիրներում: Վշտացել էր մամավանդ, որ Պեշիկթաշլյանը որպես թե ստոր էր դասված Նալբանդյանցից: Մոլորության առաջն առնելու համար, պարզեցի խնդրի էությունը խմբագրության ուղղված մի նամակի մեջ, ուր առաջարկում էի անանուն գրչին, ի դեպ եթե դժգոհ մնաց մեկնությունիցս, շնորհ բերե Ակունք և իր հայեցակետը մեզ պարզե: Նամակս տպվեց ոչ այն ձևով, ինչպես ընդունված է (5):

Ամեն պարագային գիժը գլորել էր գայթակղության քարը: Քարը հասավ մինչև պ. Ա. Չոպանյան: «Ապագա» թերթի մեջ խիստ հողված գրեց իմ «անհեթեթ» կարծիքիս դեմ (6): Հողվածը թեև երկու անգամ ավելի երկար էր քան իմ նամակը, բայց և այնպես չգոհացավ դրանով: Խոստանում էր նորեն վերադառնալ մույն խնդրին: Սպասեցի, կարծում էի, որ «Անահիտ»-ը պիտի բերեր նոր հողվածը: Դիպվածով միայն իմացա, որ սպասելի գրությունը արդեն տպված է Ամերիկայի «Պայքար» թերթում: Շնորհակալ եմ, որ մի բարեկամ անձ բարի եղավ տրամադրելու ինձ, միանգամայն ինքնաբերաբար, հիշյալ թերթի համարները (7):

* * *

Վեճի նյութը Պեշիկթաշլյանի շուրջն է: Բայց հարզելի հակառակորդս սկսում է Ռ. Ջարդարյանից, որպես նախերգանք: Նա լսել է, որ մենք որպես թե ասել ենք, որ Ջարդարյանի լեզուն ծանր է և գրականությունը հայկական չէ (8):

Խորհուրդ կտայինք, որ պ. Չոպանյան ավելի խելահաս ականջներ դրկե Ակունք: Երկու բառն էլ արտասանված է, բայց ոչ այն կապակցությամբ, ինչ որ դատափետվում է:

Ասել ենք, որ Ջարդարյանի լեզուն փարթամ է և գունագեղ: Բառերը ընտրված են խնամքով և ընդելուզած, որպես մի մոզայիկ: Նախադասությունները հղկված, սահուն են անարգել: Ոճը հասցրած է այնպիսի արվեստակյալ կատարելության, որ կարդալիս ավելի լեզվին ես հետևում, քան բովանդակության: Վերջինս նիհար է, պատմության նյութը ծավալուն չէ, դիտողությունները խոր չեն, բանաստեղծի աչքը և միտքը կարծես սահուն են առարկաների վրայից, խուսափելով ներս մտնել. մի ժրջան մեղու, որ քփից թուփ է ցատկում, առնում՝ ինչ որ պետք է համարում և շտապով հեռանում: Երբեմն թվում է, որ լեզուն, որպես եկեղեցական կերպասյա ծանր շուրջառ, ծանր է գալիս պատմվածքի վտիտ մարմնին:

Ջարդարյանը համարվում է գավառական գրականության ներկայացուցիչ Թլկատինցու հետ: Հայկական գյուղից քիչ բան է մնացել նրա մոտ, այնքան տաշվել և գտվել է: Եթե թարգմանենք օտար լեզվով, ոչ որ կարող է գուշակել նրա հայկական ծագումը ըստ էության:

Երկու բան էլ գործ ենք ածել, ծանր և հայկական, բայց առանց կամենալու թերություն համարել հայկականի նսնությունը: Արձանագրել ենք՝ ինչ որ դիտել ենք:

Այա ուրեմն իզուր է պ. Չոպանյանը ինձ վերագրում այն միտքը, թե «Հայկական հարցը նյութ առնելը կամ հայ գյուղացու մտայնությամբ ու ռճով գրելը անհրաժեշտ պայման չեն որպեսզի գործ մը հայկական շեշտ ունենա»:

Մեր ասածներից իսպառ այս չէ հետևում, այլ այն, որ Ջարդարյանի քննելի հատորը (9) մեզ չէ բերում գյուղական գրականություն, որի մասին այնքան խոսում են, որովհետև գյուղը ներկայացված է բավականին մակերեսային:

Գանք հիմա Պեշիկթաշյանին:

Արևմտահայ հայրենասիրությունը հուզվել է (10), ենթադրելով որ Պեշիկթաշյանին համեմատել ենք Աբովյանի և Նալբանդյանցի հետ և իր պատվանդանից վայր ձգել: Ասում են, որ իզուր ենք համեմատել, պետք չէ և չի էլ կարելի միմյանց մոտ բերել, որովհետև տարբեր մեծություններ են:

Սակայն, ի՞նչ է մեր համեմատությունը: Թողնենք առայժմ Նալբանդյանցին: Ի՞նչ ենք համեմատել Պեշիկթաշյանի և Աբովյանի մեջ և ի՞նչ ենք գտել: Ուրիշ ոչինչ, քան այն, որ «Պեշիկթաշյանի գրականությունը ետ է Աբովյանից»: Այս՝ ժամանակագրական հարաբերություն է և անվիճելի:

Չոպանյանը, թեև բերում է սույն խոսքերս, բայց հետո աղավաղում է որոշ տրամադրության ազդեցության տակ, ժամանակը փոխելով որակի և մեզ վերագրելով այն, ինչ որ չենք ասել, այսինքն՝ որ «Պեշիկթաշյան վար է Աբովյանին որպես բանաստեղծ»: Այս մասին մենք չենք խոսել, նոր պիտի անդրադառնանք ստորև:

Չարմանալին այն է, որ մեզ արգելում են համեմատության դնել, բայց ինքը, Չոպանյանը համեմատում է հայտարարելով, թե «Արովյան, անշուշտ, ավելի բարդ և հզոր գործ մը արտադրած է քան Պեշիկթաշյան»:

Մեր ասածը մի պարզ ճշմարտություն էր, որ Պեշիկթաշյանը կեղծ-դասական է և հազիվ մոտենում է ռոմանտիկ գրականության:

Մեր արգո հակառակորդը կարծում է, որ կեղծ-դասական տիտղոսը վիրավորական է քանաստեղծի համար և հայտարարում է, որ մա «իսկական դասական է և ոչ կեղծ»: Այսպիսով պ. Չոպանյանի ըմբռնողությունից խուսափում է կեղծ-դասական կոչված խոշոր գրական դպրոցը: Դասականի և ռոմանտիկի մասին այն ընտանի հասկացողությունն ունի, ինչ որ սալոնական մի տիկին, որ իր հյուրերից մեկի քիթն է գտնում դասական, մյուսի խառնվածքը՝ ռոմանտիկ:

Այս առօրյա ըմբռնումով հազիվ թե կարելի է գրական լուրջ քննադատության ձեռնամխել: Մասնագիտական մտածումի նեղ կածանները խորթ են մեր պատվական ընդդիմախոսին, նրան սիրելի և բազմիցս հաճելի են ազատ մտքի պողոտաները, թերևս իր մեջ խոսում է քանաստեղծն առավել, քան քննադատը: Փոխանակ մեկնելու դասականությունն ու ռոմանտիզմը իրենց պատմական օրրանի մեջ, պ. Չոպանյանը մի ծանր ճանապարհորդություն է հանձն առել դեպի հին և նոր աշխարհների և ազգերի գրականությունները, որպեսզի աջ և ձախ սփռե դասականության և ռոմանտիզմի վկայականները ըստ իր բարի հայեցողության և առանց որևէ շահի ընդհանուր գրականության պատմության համար: Այսպես մեր քանաստեղծը գտնում է, որ գոթական ռոմանտիզմը կա և սա կպարտի Արևելքին իր հիմնական տարրերը. անգլիական, գերմանական, իտալական ռոմանտիզմը որպես թե կրում է հնդիկ, պարսիկ, արաբ, եբրայեցի ազդեցություն: Հառաջ գալով դեպի Արևելք, չափում է պարսիկ հին արվեստը՝ քանդակագործությունն ու ճարտարապետություն, և տեսնում է որ այն՝ դասական է, իսկ հնդիկ և ասորի արվեստը, ընդհակառակը, ռոմանտիկ: Անհատներին դառնալով՝ Նարեկացին, Ջալալեդին Ռումի, Ֆիզուլի, արաբ և հնդիկ քանաստեղծներն ամենեքյան ռոմանտիկ են նույն Չոպանյանի կարծիքով: Եվրոպայում՝ Անդրե Շենիե դասական է, հսկա Գյոթեն իր մեջ ունի ռոմանտիկ մը, և՛ դասական մը, Լեոպարդի ռոմանտիկ՝ մտայնությամբ, ձևով՝ դասական, Հյուգո, Լամարթին, Վիգնիե, Մյուսե՝ ռոմանտիկ են, իսկ Ժերար դը Ներվալ, Մորիս դը Գերեն զգայնությամբ՝ ռոմանտիկ, ձևով՝ դասական, վերջապես Միստրալը՝ նոր հելլեն:

Ճանապարհորդությունը դեռ չէ վերջացած: Պարոն Չոպանյանը այցելում է նաև Բյուզանդիան, որի գրականությունը «ռոմանտիկ է խորապես»: Եզնիկ Կողբացին, թեև այստեղ է սնված, բայց իր ձևով՝

ատտիկյան է, Մովսես Խորենացին՝ ձևով և ոգով ատտիկյան է, Նահապետ Քուչակը և՛ ատտիկյան է: Իսկ Պեշիկթաշյանը իսկական նոր հեղին մըն է, պատգամում է մեր ուղևորը, հասնելով իր հանգրվանին: «Նոր ժամանակների հայ գրականության լավագույն դասականն է», - շեշտում է նույնը, - ավելի քան Ալիշան, Նարբեյ, նույնիսկ Թերգյան: Պետրոս Գուրյան և Մեթյան ռոմանտիկ են, Արովյանի մեջ կա քիչ մը ռոմանտիզմ, Գամառ-Քաթիպան փարսախսներով հեռու է քերթողական ճշմարիտ ռոմանտիզմեն, Շահազիզի մեջ կա Բայրոնի ռոմանտիզմի ցուլը, Հովհաննիսյան, Թումանյան, Իսահակյան և Տերյան ունին ռոմանտիզմի խոր և գեղեցիկ տարրը: Բաֆֆի և Ահարոնյան մեծագույն ռոմանտիկներն են:

Այս պատկաններն հետո պ. Չոպանյան կրկին մոտենում է Պեշիկթաշյանին և սխալ է գտնում նրա գործը բաժանել գրաբարի և աշխարհաբարի, երկուսն էլ համարում է ձևով դասական, խորքով՝ ռոմանտիկ: Նրա կարծիքով հայր Բագրատունու «Հայկ դյուցազմից» նվազ գորեղ և մեծաշունչ է Պեշիկթաշյան, նույնքան ներդաշնակ է, որքան Հյուրմյուզի «Բուրաստանքը», և «երկուքեն ալ ավելի ավելի խորագգաց է, ավելի շնորհալի և հանկուցիչ»:

Եվ եթե հիշենք, որ Պեշիկթաշյան ինքը համարում էր «Հայկ դյուցազմը» «հավասար Վիրգիլիոսի, կամ «գուգակշիռ Հոմերոսի»», ապա ուրեմն պետք է ընդունել, որ Պեշիկթաշյան «ավելի շնորհալի է, քան Հայկ դյուցազմը», մի բանով ավելի էր Վիրգիլիոսից և Հոմերոսից:

Այս զվարճալի զրոսանքը, որ հանձն է առել մեր բարեկամը, գրական տեսություն չէ իսպառ, այլ կատարյալ բարելոմական խառնակություն: Ցավը միայն այն չէ, որ ուր հասնում է մեր բանաստեղծը, մորթում է բանաստեղծությունը, ինչպես մի ոչխար, և երբեմն մորթն է հայտարարում դասական և միսը՝ ռոմանտիկ, և երբեմն հակառակը: Խորապես ցավալի է, որ դասական և ռոմանտիկ բառերը, որ պատմագրական որոշակի հասկացողություններ են, լողում են ձկների պես անորոշության և շփոթ ըմբռնումների ճապաղ ջրերի մեջ: Գիտեի, որ պ. Չոպանյան իր գրական քննադատության մեջ հետևորդ է իր անհատական տպավորության: Մակայն քննադատության այս եղանակը, ներելի թերևս, ընթացիկ գրախոսականների համար, անընդունելի է գրական վիճաբանության մեջ, ուր պահանջվում են ավելի բանավոր հիմքեր և առարկայական չափոցներ:

* * *

Գրականությունը, որքան էլ ազատ մտքի և զգացումի անկաշկանդ գեղումն լինի, բայց և այնպես չորս հովերին տված երևույթ չէ, այլ ունի իր բարձրադեզ ամբարտակները, որոնց մեջ հոսում են խոշոր գրական գետերը՝

դասական, ռոմանական, կեղծ-դասական և ռոմանտիկ: Մրանք բաժանված են միմյանցից քարերի պատմեշներով և պետք չէ շփոթել, ոտի տալով ժամանակական հեռանկարները, և կամ ցրել քմհաճաբար Սենայի ավերից մինչև Եփրատ, մինչև Գանգես:

Կեղծ-դասական է կոչվում եվրոպական վերածննդի մեծ շրջանը, որ ծայր տվեց, որպես հակազդեցություն միջնադարյան սքոլաստիկայի, մպատակ ունենալով վերակենդանացնել հին հույն-հռոմմեական քաղաքակրթության թաղված ավանդները: Հետևանքը փայլուն էր և ամենատարած:

Ֆրանսական մեծ հեղափոխությանը վերջ տրվեց կեղծ-դասականության և սկիզբն առավ նոր շարժում, որ հայտնի է ռոմանտիզմ անունով: Մա մայում էր ոչ հույն-հռոմմեական աշխարհին այլ ռոմանական միջին դարերին, և ձգտում էր սնվել մույն դարերին հարազատ աշխարհայացքի ոգով: Կեղծ-դասականությունը, ուրեմն, մամություն էր հին և իսկական դասականության, իսկ ռոմանտիկ ուղղությունը իր հերթին մամություն էր միջնադարյան ռոմանականության: Կաղապարները խորապես տարբեր էին, ուստի և մամությունները տարբեր են: Այն արվեստը, որ հատուկ էր հույն-հռոմմե աշխարհին, և որը կոչում ենք դասական, արտացոլք էր մի որոշ աշխարհայեցողության, որի մեկնակետն էր բնությունը, բնապաշտությունը: Հին հույնը իրեն նկատում էր որպես բնության մի մասնիկ, մարդը տակավին չէր հակադրում իրեն արտաքին աշխարհին: Նույնն էին և նրա աստվածները, տեսիլների ծնողները: Հույնի համար երկինքը բաժանված չէր երկրից: Երկինքն ամփոփվում էր Օլիմպոս լեռան վրա, որտեղից գերագույն էակները իջնում էին և Աթենքի փողոցներում անճատուր լինում այնպիսի գործերի, որոնց համար այժմ ոստիկանություն կտաննին: Այս ծայրահեղ և հետևողական իրապաշտությունը պետք է ծներ համապատասխան արվեստ, իրական արվեստ, հար և մամ բնության ներշնչումներին և ձևերին, այն ինչ որ կոչվում է բնականություն: Գործոնը աչքն է, երևակայությունը անելիք չունի ավելի, քան սոսկ հիշողությունը: Հասկանալի է, որ արվեստն իր գերագույն արտահայտությունը գտնում է ամենից առաջ տեսանելի և շոշափելի քանդակագործության մեջ:

Բուրոովին այլ դոներ են բացվում հաջորդ` քրիստոնյա միջնադարում: Նոր և հիմնովին տարբեր աշխարհատեսություն: Մարդը բնության հլու ունկնդիրը չէ: Նա իր ներքին մեծ աշխարհն ունի, որ գերի վերո է համարում արտաքին աշխարհից: Մեծ և բարձր երկինք ունի, լի հրաշագան տեսիլներով և անուրջներով: Այժմ ինքն է ձգտում բարձրանալ այդ անհասանելի Օլիմպոսը և ոչ թե աստվածներն են այնտեղից իջնում երկիր: Երևակայության և երազների անվերջ տեսլարաններ, ուր հրաշքները

մրցում են իրական երևութների հետ և միտքը ընկճվում է ցնորքների թափի տակ: Բնականից վերև սավառնում է գերբնականը՝ ստեղծելով հրաշակերտ գրույցներ և պատմություններ: Գրականությունը այն օրին է հասնում, որ սրբերի կյանքը գերադասելի են համարվում, քան դասական ողբերգությունները, շմագուխ Քրիստափորի (11) և կամ Ս. Գեորգ գորավարի վարքը ավելի է կարդացվում, քան Հոմերոսն ու Վիրգիլիոսը:

Նման պայմաններում, բնական է, որ ժողովրդական բանահյուսությունը պետք է հարկադրեր իր իրավունքները: Եվ ահա ժողովրդական ստեղծագործության անկաշկանդ բերքերը՝ քնարերգություն, դյուցազներգություն, պատմական լեգենդաներ և մտացածին գրույցներ և պատմվածներ խուժում, խռնվում են արվեստի աշխարհում:

Սակայն մարդկային տրամադրությունները չեն ընթանում ուղիղ գծով դեպի առաջ: Ուղևորի նման մարդկությունը մերթ մերթ սիրում է ետ նայել, ավստոսալ կարոտով, ինչ որ թողել անցել է, և հրաժարել, տաղտուկ զգալ ունեցածից: Երևակայությունը հոգնելուց հետո մարդ դառնում է ակամայից դեպի միտքը: Միջնադարյան զառանցական գրականությունը պետք է տեղի տար հակազդեցիկ ուղղության, շրջելով ուշադրությունը դեպի հին դարերի բնականությունը: Թողնենք ուրիշ երևութները, գրական միտքը դարձավ և կանգնեց հին դասականության վրա, աշխատելով ընդօրինակել վաղուց մեռած աշխարհայացքի մեծ վարպետներին: Ծագեց կեղծ-դասականության մեծ դպրոցը: Հիասթափումը անխուսափելի էր վաղ թե ուշ: Դասականությունը ձևի և բովանդակության ներդաշնակություն էր և ներդաշնակությունը պայմանավորված է աշխարհայացքի կենդանությամբ: Հին արվեստը մեռել էր, որովհետև նրա հիմը կազմող հոգեբանությունը չբացել էր: Միջին դարերի մեծ խրամատը կար, որ բաժանում էր նոր աշխարհը Ջևհի տիրապետությունից: Կարելի էր, հարկավ, կաղապարել հին ողբերգակ արվեստավորներին, բայց առանց իրենց բնական շնչի:

Մարդկությունը շուտով ճանճրացավ հավակնոտ դասականության մարմարյա սառն երկերից, առանց հոգու և ջերմության, և աչքը սևեռեց հետ դեպի միջնադարյան ռոմանականությունը, որ համապատասխանում էր նոր մարդու քրիստոնեական երազականության: Ահա ինչո՞ւ Շատոբրիանը գրում է *Genie du Christianisme* և կամ *Martyrs*, որով ծնվում է ռոմանտիզմը և ավետվում աշխարհին:

Գերման ռոմանտիզմը մերձ երեսուն տարով ավելի հասակավոր է: Նա երևան եկավ XVIII դարու վերջերին և նախապատրաստեց *Sturme und Drang*-ի շրջանը: Նույն դարու վերջերն էր հռչակավոր Հերդեր գիտնականը, որ առաջին անգամ ուրվագծեց այն հիմները, որոնց վրա պիտի հանգչի գրականության պատմությունը որպես գիտական մարդ: Նա էր, որ ցույց

տվեց, որ բոլոր կիրթ ազգերը անցնում են միևնույն և կամ մնան գրական հանգրվաններ, ունեն իրենց դասական, ռոմանական, կեղծ-դասական և ռոմանտիկ շրջանները: Թողնենք պարսիկ, ասորի, հնդիկ, արաբ գրականությունները, որ մեր խնդրին չեն վերաբերում և առնենք հայ գրականությունը:

* * *

Չմայելով հայ պատմական կյանքի խեցրեկ վիճակին, մեր գրականությունը պահել է որոշ չափի կանոնավորություն կամ հաջորդականություն իր զարգացման ընթացքին: Կարելի է ասել, եվրոպականին համընթաց է: Ունի հին շրջան, միջին տաղասացիկ շրջան, կեղծ-դասականություն և ռոմանտիզմ:

Հայ միջնադարը զարմանալի ընդհանուր գծեր ունի եվրոպականի հետ: Ամենն առաջ ընդգծելու է նոր լեզուների ծնունդը: Արևմուտքը նետեց լատին լեզվի բեռը և սկսեց մշակել ազգային լեզուներ: Գրեթե միաժամանակ և մեր գրաբարը տեղի տվեց աշխարհիկ լեզվին, որ գրական իրավունքներ ձեռք բերեց Կիլիկյան արքունիքում և աշխարհային տաղասացության մեջ: Մոռանալու չէ, որ հայ անդրանիկ տաղասացները ժամանակակից էին Դանթեի և Պետրարկայի: Գրաբարը մնաց, լատիներենի մնան, եկեղացականության գանձ առավելապես:

Եվրոպական կեղծ-դասականությունն այն մեծ արժանիքն ունի, որ մաշխոնարհեց հույն կամ լատին լեզվի առաջ, այլ պահեց, սնեց և աճեցրեց մայրենի լեզուները և հասցրեց գրական բարձր կատարելության: Ֆրանսերենը, իտալերենը, անգլերեն և գերմաներեն, որ խանձարուրքի մեջ էին XII-XIII դարերում, XVII-XVIII դարերում հանգեցին դասական բարձրության: Այս է պատճառը, որ ֆրանսացիք, երբեմն և մյուսները, դասական են անվանում կեղծ-դասական շրջանը, ի նկատի ունենալով լեզվի կատարելությունը:

Հայ կեղծ-դասականությունը այս կետում զանազանվում է եվրոպականից, որովհետև իր լեզուն գրաբարն է և ոչ աշխարհաբարը: Մխիթար Աբրահայրը 1724 թվին կազմել է աշխարհաբար քերականություն (12): Եթե այդ վայրկյանին, մի գերագույն ներշնչումով, ընդուներ աշխարհաբարը որպես գրական լեզու, այսօր մենք չէինք տառապալի լեզվական երկվությունից և կունենայինք մի և հառաջացած լեզու և ճոխ գրականություն:

Սակայն, դասական լեզվի ավանդական հրապույրը դեռ զորեղ էր և անպարտելի: Մխիթարյանները կոչված չէին գրականություն մշակելու: Նրանց ամմիջական նպատակն էր՝ կենդանացնել հնության հիշատակները և նրանց հետ միասին շունչ տալ հին լեզվին: Երբ հետագայում Վենետիկը

դարձավ կեղծ-դասական գրականության հնոց, քնական է, որ հարմարագույն լեզուն «Հայկ դյուցազմի» և մնան գրությանց պիտի համարվե՞ր գրաբարը: Այսպես թե այնպես աշխարհաբարը մնաց իրավագուրկ:

Հաջորդ մեծ գրական դպրոցին, ռոմանտիզմին, էր վերապահված կատարել այն մեծ հեղաշրջումը, որ է աշխարհաբարի հաղթանակը: Այդ խոշոր և խիզախ երևույթը պարտական ենք Խ. Աբովյանին, իսկ Աբովյանը իր հղացումը պարտավոր է գերման կրթության, գերման ռոմանտիզմի շնչին: Թե որքան գիտակցական էր նորա խիզախ քայլը, և որպիսի ծանր մտորումների արդյունք էր, կարելի է դատել այն հուզիչ և խորիմաստ համեմատությունից, ուր աշխարհաբարը մամեցնում է Կրեստո թագավորի համր որդուն, որի լեզվի կապանքներն արձակվում են, երբ տեսնում է թշնամու սուրը շողշողալիս իր հոր գլխին: Աշխարհաբարի նկատմամբ գերման ռոմանտիզմն է այն փայլուն սուրը, որ կտրում է նրա կապերը: Նոր լեզուն աղաղակում է հայի «Վերք»-երը, թաթավում է հայ միտքը ռոմանտիզմի ավազանում և ստեղծում նոր գրականություն:

Քիչ հետո նույն բանը կատարում է արևմտյան հայության մեջ հ. Ալիշանը: Այս մասին ևս խոսել են Ակումբում, բայց «Յառաջ»-ին ուղղած մամակումս չեն հիշած, որովհետև վեճին չէր վերաբերում:

Նահապետի «Նվազների» երևումը կարծես մի փայլատակում է խավարած երկնքում, մի երկնառաք հրաշք, մանավանդ այնպիսի մի ժամանակ, երբ պաշտամունքի սեղանի վրա էին «Հայկ դյուցազմ»-ի մնան քերթվածներ: Արդյո՞ք հակազդեցության քնական թելադրանքն էր: Տակավին երեսուն տարի առաջ ինձ զբաղեցնում էր այս հրաշքը և ուզում էի իմանալ պատճառը իր իսկ Նահապետի բերանից (13): Պատասխանը հակիրճ էր և ոչ անթերի: Որպես թե դպրոցական տղաներին ընթերցանության նյութ տալու համար էր, որ գրել էր աշխարհիկ «Նուազներ»-ը: Աբովյանի լեզուն բացել էր ժողովուրդը, Ալիշանինը՝ այդ ժողովրդի մի բեկորը Մուրատյան և Ռաֆայելյան դպրոցներում:

Սակայն թվում է, որ Ալիշան ուրիշ հիմք էլ ուներ, ինչպես ցույց են տալիս նույն «Նուազներ»-ը: Նահապետի երգերը ի՞նչ են, եթե ոչ փունջ ծաղիկներ, հավաքված մեր միջնադարյան քնարերգության դաշտերից, և ուռճացրած, փարթամացրած իր հոգու վեհ ջերմանոցում: Ասել է, թե Նահապետը ընթացել է նույն չափով, ինչ որ եվրոպական ռոմանտիզմի հիմնադիրները: Մրանք քաղել են իրենց հույզերը միջնադարյան ռոմանակաճությունից. ճիշտ այդպես է վարվել և մեր Նահապետը, դիմելով հայրենի միջին դարերին, և այնտեղի ծաղիկներից է քամել իր հյութը: Այսպես է վարվել միանգամայն անկախ եվրոպացիներից, հանճարի հատուկ ինքնաբերական թափով: Աբովյանի ռոմանտիզմը նորաստեղծ է օտար ազդեցության տակ,

Ալիշանիներ՝ բուն հայացի է, իջած պատմության խորքից: Առաջինը երկուներն է տեսել, ծանր երկուներ, երկրորդը՝ բնական ծնունդ է: Տարբեր են ծագումով, բայց էությունը՝ նույն, միմյանց լրացնում են. մեկը բաց է աճում հայ երկրի «Վերքերը», մյուսը՝ արցունք է թափում նրանց վրա, հայ երկրների քարձուներին:

Այս հանգամանքը, այսինքն՝ մեր գրականության երկնեղ սկզբնավորությունը, կանխորոշել է այն տարբեր ուղիները, որով պիտի ընթանար գրական ստեղծագործությունը արևելյան և արևմտյան հատվածներում: Բնորոշել այդ ուղիները դուրս է մեր նպատակից: Չմոռանանք, որ մեզ հետաքրքրողը Պեշիկթաշյանն է:

«Վերք Հայաստանի» և «Նուագը» հիմնաքարերից հետո գալիս են Պեշիկթաշյանի «Տաղեր»-ը: Ի՞նչ են բերում սրանք հայ նորածին գրականության: Արդյան և Ալիշան անպայման մեծություններ են: Արդյո՞ք Պեշիկթաշյանն ևս մեծություն է որևէ նկատումով: Մեր պատասխանը հայտնի է: Պեշիկթաշյանը մեծություն չէ, այլ միջակ անվան բանաստեղծ է, համեստ հասարակական գործիչ և բարեկիրթ, և բարեհամբավ, առաքինի անձը: Մեզ առարկում են, որ մենք ստորագնահատում ենք, բայց զլանում են ցույց տալ, թե ո՞վ է և երբ անվանել նրան մեծ բանաստեղծ:

Եթե մեզ առարկեին, որ մեծ, միջակ, և մման որակումները գիտական չափեր չեն, ուստի և անհանձնարարելի քննադատության մեջ, մենք կհասկանայինք: Եթե հարցնեին, թե ո՞րն է մեր չափոցը՝ մեծություններ կշռելու, դարձյալ կհասկանայինք, մանավանդ, երբ մեր հակառակորդները իրենց չափերը հրապարակեին: Առարկայական չափեր, և ոչ հոռի տեսակի տպավորականության աղաղակներ և կամ ճարտասանական վարկապարագի ճիշեր:

Պետք է թողնել, վանել, լուրջ քննադատությունից «գմայելի, սքանչելի, հանկուցիչ, վսեմ, նրբին, խորին» և մման աննյութ և անգայտ որակումները անորոշ և խուսափուկ ճաշակի: Պետք է որոնել ավելի հաստատուն դիտանոցներ գեղարվեստական երևույթները գննելու համար:

Պեշիկթաշյանի գրական անունը հանգչում է այն փոքր հատորի վրա, որ հրատարակվել է իր մահից հետո 1870 թվին, և այնուհետև երկու հրատարակություն է տեսել, 1902 թվին Թիֆլիսում, և 1904 թվին՝ Փարիզում:

Հատորը հաստատվոր չէ: Ով ուզում է ծանոթանալ և ուսումնասիրել բանաստեղծին, իր տրամադրության տակ ունի հիմնական աղբյուրը: Կարող է անթերի և անկաշկանդ կարծիք կազմել նրա ստեղծագործության մասին:

Ջննելի հատորը ամփոփում է ոչ ավելի քան 60 կտոր բան, չհաշված այլևայլ մանրուք: Սրանից միայն մի քառորդն է գրված աշխարհաբարով,

մյուսները գրաբար են: Հետևապես մեր բանաստեղծը ներկայացնում է հայ նոր գրականության սեղանին գրեթե մի տասնյակ նոտանավորով:

Արդ, ինչ և լինի այդ նոտանավորների արժանիքը, հասկանալի է, որ այդքան թեթև բեռով չի կարելի հավակնել մեծության: Մեծությունը, վերջապես, միայն որակ չէ, այլև քանակ է:

Գրաբար քերթվածները պատկանում են մախորդ շրջանին, այն է կեղծ-դասականության: Իրավունք ունինք ասելու, որ մեր բանաստեղծը հետ է ոչ միայն Աբովյանից, այլև Ալիշանից, քանի որ մշակում է հին ոճի գրականություն, երբ նորի հիմն է դրված:

Գուցե գրաբար քերթվածները մեծ տեղ են ապահովում հեղինակին մախորդ շրջանում, կհարցնե ընթերցողը: Պարոն Չոպանյան գտնում է, որ այս քերթվածները ավելի շնորհալի են, քան «Հայկ դյուցազն»-ը, կեղծ-դասականության կոթողը: Իրողությունն այն է, որ Պեշիկթաշյանի գրաբար բանաստեղծությունների մեջ ևս ընտրելի են հազիվ 10-15 և ներկայանալի գրական ատյանին: Մնացած հոծ մեծամասնությունը անճանաչելի պտուղներ են, ուղերձներ և ներբողներ և կամ ողբեր, նվիրված մասնավոր անձերի թե պատմական դեմքերի: Մի մասը աշակերտական երախտագիտության տուրք են հոգևոր ծնողներին և կամ բարեկամներին, մի տեսակ փորձեր, ուր պատրաստում է բանաստեղծն իր գրիչն ու թանաքը իսկական ստեղծագործության համար:

Այսպես՝ նրա քնարի նյութ են դարձել՝ Գեորգ վարդապետի ընտրությունը արբահայր, Երվանդ Հյուրմուզի ձեռնադրությունը եպիսկոպոս, հայր Ա. Բագրատունի երկիցս անգամ, հայր Ալիշան, Շեքյան, ողբեր՝ ի մահ Ոսկյան պատանվո, ի մահ Գարրիելի Երամյան, ի նահատակություն Վարդանանց, ի մահ Խոսրովու Մեծի, ի մահ Հիսուսի, ողբ մանկան ի թռչնիկն վաղամեռիկ. այլև՝ հրավեր ի մարտ Խոսրովու, Ջրոսանք Արտաշեսի, քերթողական ոգի Հայաստանի և մնան դյուցազներգություններ: Մերձ երկու տասնյակ նոտանավորներ նվիրված են մնան նյութերի, ոճը բարձրաթռիչ, բովանդակությունը աղքատ, ծանրաբեռնված կեղծ-դասական ճարտասանության հատուկ բոլոր արդուգարդով: Հյուրմուզի ընտրության առթիվ, օր. բանաստեղծը հնարավոր է գտնում գոչելու. օ՛ Հայրենիք, առ քո ձեռը ուրախության երգի ոսկի քմարը, և դուք, ծնունդք պերճ դյուցազանց, ելեք պարունեցեք, և դու՛, մուսայդ անմահ, դուրս եկ և երգե՛ թե ինչպես Ոգի Հայաստանյաց որ մինչև այդ նստած դառն արցունք էր ցողում, այժմ հրաժարվեց սուզից, երբ լսեց Գեորգի փառաց պերճ համբավը և այլև:

Այսպիսի քերթվածներից դուրս՝ համարելու է մոտ 10-15 նոտանավորներ, որոնք կազմում են մեր բանաստեղծի գրաբարյան պաշարը. ինչպես՝ Գիշեր, Զնար ու շիրիմ, Արտասուք կուսին, Վերադարձ, Յետին հառաչք, Գնացեք

իմ տաղք, Յիշևա՛ զիս կոյս, Ներեա՛ ինձ կոյս, Թոյլ տուր, Մերձ ի մահուն
եղերերգեալ, Մերձ ի մահ գրուած, Ուստի՞ ծագէ այս լոյս:

Գրեթէ նույնչափ և աշխարհաբար ոտանավորներ, որոնք միասին
բոլորում են Պեշիկթաշլյանի գրական պսակը:

Որ այդ ոտանավորները փոխանցական են կեղծ-դասականությունից
դեպի ռոմանտիզմ, երևում է ոչ միայն լեզվական խտրոցից, այլև այն մերքին
հատկանիշներից, որոնց վերլուծման կուզենք դառնալ:

* * *

Ի՞նչ է Պեշիկթաշլյանի քնարը և ի՞նչ են նրա լարերը:

Քնարը բնավ բազմադի չէ: Ջարմանալի է, որ պ. Չոպանյան կարծում է, որ Արովյանը գյուղական մտայնություն ունի, իսկ Պեշիկթաշլյանը՝ մեծ քաղաքի մարդու հոգեբանություն, և բերել է որպես թե «բարձր քաղաքակրթական արվեստ», «տիեզերական կյանքն արտահայտող գործեր»:

Կատարյալ մոլորություն: Չոպանյան, ինչպես և պոլսահայ գրագետները միշտ տեսել են գրաբարագետի մեջ մեծ իմաստություն, և սովորական է լսել, թե այսինչ մարդը զարգացած ոմն է, որովհետև հրաշալի գրաբար գիտե: Պեշիկթաշլյանը վարպետ է գրաբար լեզվի և այս բավական է, որ պ. Չոպանյան նրան վերագրե բարձր մտավոր կարողություններ կամ համարե նրան տիեզերական կյանքի արտահայտիչ:

Որքան որ կարելի է դատել նրա երկերից, մեր բանաստեղծն իրականին շատ անձուկ հորիզոն ունի մտավոր: Ոչնչից չի երևում, որ մեծ քաղաքի բնակչի տեսություն ունի: Քաղաքի բարդ կյանքը և իր պատճառած հուզումները իսպառ անծանոթ են մեր բանաստեղծին: Նա ավելի Ալեմդադի բնակիչ է, քան քաղաքի (14): Այնտեղից է նա դիտում աշխարհն ու բնությունը և այնտեղ է հավաքում իր քնարի հիմնական տարրերը: Մրանք ևս բարդ չեն: Ձեփյուռը կամ հովիկը, ծաղիկն ու վարդը, թիթեռնիկը, վտակը, սոխակը և հեռվեն ծածանող կույսի խոպոպոքը, ահա այն բանաստեղծի սրտին ընտանի թավշյա թելերը, որից սիրում է հյուսել իր քնարերգական բանվածքները: Հովվերգական տեսարան է և ոչ քաղաքային: Բանաստեղծի ընտրողությունը գիտակցական է և համաձայն կեղծ-դասական ոճին:

Խնդիրը միայն քնարի նյութը չէ, այլև բանաստեղծի մերձեցումը նյութին: Կեղծ-դասականը այդ կետում լիովին զանազանվում է ռոմանտիկից: Մեկի մերձեցումը, այսպես ասենք, լուսանկարչական է, մյուսինը՝ նկարչական: Կեղծ-դասականը տալիս է բնությունը ինչպես կա, ինչպես տեսնում ենք բոլորեքյանս: Ապա լուսակարկաչ առվակը, փափկաթև զեփյուռը, ոսկեթև

թիթեռնիկը, գոհար վարդը, սիրակեզ սոխակը, ոսկեհունճ մարգերը, վարսագեղ ծառերը, երկնաճեմ աստղերը, ամպերը, արծաթափայլ լուսին և այլն, ամեն մեկը պատկերավոր շրջանակի մեջ:

Այլ է ռոմանտիզմի աչքը: Բնության հրաշալիքների մեջ նա որոնում է և տեսնում իր հոգեկան ներքին հույզերը, նկարագրում է և զբաղվում նրանցով որքան որ նրանք թվում են թե մարմնացնում են իր երերուն ապրումներն ու տրամադրությունները: Գերման նշանավոր բանաստեղծի մի նախադասությունը՝ «Ինչո՞ւ ծաղիկները այդպես տխուր են այսօր» (Heine), արդեն մատնում է նրա ռոմանտիկ ոգին: Նույնը մեր Ա. Իսահակյանի երգը.

*Աշնան ծաղիկներ,
Դալուկ ու տխուր,
Դողդողում եք հեզ
Դաշտերում թափուր:
Չեր այքերի մեջ
Արցունք կա տրտում,
Ուշացած երազ
Չեր քնքուշ սրտում...*

Այսպես չէ Պեշիկթաշյանի վերաբերումը: Հիմը կեղծ-դասական է, ռոմանտիկ պատահական շերտերով և շեղումներով: Բանաստեղծը, չնայած իր հաճախակի հառաչներին և ողբերին, իրապես հետաքրքրվում է ավելի արտաքին աշխարհով, քան իր ներքին ապրումներով: Լուսանկարչի անկողնապահությամբ շարում է մեր առաջ պատկերներ, նկարագրություններ բնությունից թե պատմությունից, առանց թաթավելու նախապես այդ պատկերներն իր հոգու ջրերում, առանց հոգեպես ձուլվելու նրանց հետ:

Այսպես են իր գրեթե բոլոր հայրենասիրական երգերը, որ պատմական ներբողներ են: Ահա Վարդանանց երգը.

*«Դըժոխք ի մարտ արշաւեն
Գոռ բանակաւ սեւագունդ»* և այլն:

Ահավասիկ Խոսրով Մեծի երգը.

*«Ի գահոյս Արամեան,
Պերճ առիւծ սիգախորոխտ»* և այլն:

Ահա և Ջրոսանք Արտաշեսի.

*«Ելէ՛ք ի դաշտ, սէ՛գ իմ կորիւնիք դռոյ՞ տուն՛ք
խաղից յասպարէզ,
Գոռ հըսկայից գռէ՛ր հրաւէր հըսկայագօրն
Արտաշէս» ... և այլն:*

Համեմատենք այժմ այս կեղծ-դասական սառնամանիքը միջնադարյան հետևյալ ջերմ տաղի հետ (15), որ նույնպես հայրենասիրական է և կտեսնենք մերձեցման տարբերությունը.

*«Մուտ եւ անցաւոր աշխարհ, ո՞ր եմ մեր
իշխանքն ամենայն,
Հգօր մեծ Տրդատ արքայն, պարոնայքն եւ իւր
գովական.
Ջարթի՛ք եւ տեսէք զմեզ, խեղճ եւ ողորմն
կսկծական.
Ամենայն ազգ իւրեանց վիճակն եւ եղեալ ենք
մեք ցիրուցան,
Գերի ենք ողորմելի եւ ամենայն ազգաց ենք
կոխան.
Ոչ ունիմք մեք թագաւոր, ո՛չ հգօր զհնուոր
գօրական,
Ո՞ր եմ առաջին իշխանքն, քաջ Մուշեղ և Գայլ
Վահան» և այլն:*

Միջնադարյան տաղի հետ ենք համեմատում, որովհետև, ինչպես բացատրեցինք վերև, արդի ռոմանտիզմի պատմական ենթահողն է:

Նկատելի է մամնապես, որ Պեշիկթաշլյանը երբեմն կարծես սայթաքում է իր շավղից, և իր երգերին կցում է հավելվածական խոհեր և խորհրդածություններ, որոնք անջատ են երգերից՝ մի շեղում, որ կարծես ծառայում է կամուրջ լինելու դեպի ռոմանտիկ տրամադրությունը:

Այսպես, «Գիշեր» ընտիր նկարագրությունը վերջացնում է անսպասելի շեղումով.

*«Ո՞վ իմ Հայոց չըքնաղ երկիր դրախտավայր,
Տես զի՛ որդուցըդ դիւցազանց վեհից պար
Երկնապարիկ յեթերս աստեղք բազմահոյլ,
Ոսկեծրղի փայլեն յաւէժ՝ ի նըշոյլ»:*

Այս շեղումը խիստ բնորոշ է: Լուսանկարիչը դեմ է ձգում իր գործիքը և ամուսն է ձեռքը արվեստավորի վրձինը իր ես-ի այս կամ այն գիծը դնելու լուսանկարի մեջ:

Այս փոխանցումն է դեպի ռոմանտիկ ըմբռնումը և վերաբերումը:

«Ո՛հ, ի՛նչ անուշ» չքնաղ մեղեդին մի քայլ հառաջանում է նույն ըմբռնումի մեջ: Ճշմարիտ է, երգիչը չի ուզում իր մրմունջով վրդովել հովիկը, որ ծաղկանց վրա գուրգուրում է, թռչնիկը, որ երգում է ծառերի մեջ, և ոչ ականակիտ վտակի խոխոջը: Բայց նա համում է իր սրտից ուրիշ հովիկ, որ ավերակների վրա է շրջում, ուրիշ վտակ, որ պղտոր է և նոճիների մեջ է սողում, և նրանց հետ է ձուլում իր սրտի հառաչքը:

«Ծերն Վանայ» երգի մեջ բանաստեղծի քնարը հասնում է ռոմանտիկ բարձրության: Գիշերը հանդիսանում է որպես մի մասն նրա սրտի մթության, որ թխացնում է անգամ ծովի մշտափրփուր ալիքները և լցնում տխուր հառաչանքով: Հույսի արշալույսը նույնանում է աստղերի արշալույսի հետ: Միրո երգը փարում է Թորգոմա աղետներից: Նոճիները հեծում են փոթորկի գոռոցից, հեծում են մեռած ոգիների փոխան: Վանա կոհակները ողբում են հին ցավեր...

Ահա քնարական մի գոհար, հուզիչ հղացումով և վսեմ պարզությամբ:

Այսպիսի մրմունջներ բացառիկ երևույթ են: Բանաստեղծը ձգտում չունի մերկանալու իր ներքինը: «Մերձ ի մահ» երգերի մեջ փորձում է ամփոփվել իր մեջ, լսվում են շշուռջներ ներսից, թե այնտեղ անդունդ կա լի երագոք, հույսեր կան թաղված, ոսկյակ անուրջք, լուռ ցավեր, սոսկադեմ թշվառություն, բայց բոլորը խեղդվում են լուսության մեջ, չեն հայտնաբերվում: Թվում է, թե փափկաթև հույզեր են, նման մեղմ զեփյուռի, անընդունակ կամ անուժ հողմ դառնալու, փոթորկելու զգացողությունը: Ցավի և կսկիծի պալարներ են, որոնք սակայն չեն պայթում, որ վերքեր գոյացնեն և տոչորեն քնարը ներքին հրայրքով...

Մերն անգամ, որ «ծագել է որպես լույս» նորա սրտի խավարում ներս է սողոսկում ոսկեթև թիթեմնիկի մեղմությամբ, ներս է մտնում ինչպես մի հրեշտակ-կույս, գեղաշնորհ մանուկ, ճակատը՝ պարկեշտ, այտերը՝ մանկունի, գեղահույլ խոպոպներով, հրաշատեսիկ մի երևույթ, որ լցնում է բանաստեղծի ողջ էությունը և մոռանալ տալիս բնության հրաշալիքները. «Ոչ ևս սիր է զծաղիկ, ոչ զգեփիւռ, ոչ ցողատարափ պարտեզք, ոչ երկինք նշուլազարդ, ոչ աղաւնեակ, ոչ սոխակ»: Մթության մեջ կարկառում են դողող բազուկները, հազիվ շշմջում է թոյլ տո՛ւր, բայց զգում է իրեն «աղերսահայց ուխտավոր, ցրտահար և փետրաթափ ճնճողուկ», որ գթության պետք ունի, «ամնշան միջատ», որ չի կարող թևել դեպի երկինք: Աղերսում է Ներես՝ ինձ, կո՛յս, արկ զրեհեզ գթութեանդ, որ ծածկեսցէ գյանցանս իմ,

ուղղում է նրան **Յեռսին հառաչքը**, խնդրում՝ **Յիշես՝ զի՛ս, կո՛յս**, երբ կտեսնես վայրի ծաղիկ մեռավոր գերեզմանիս հսկիչ:

Մեր բանաստեղծի ներքին ջերմոցն այն հատկությունն ունի, որ սերն իսկ չի աճում, որ կիրք դառնա, խռովահույզ կիրք, սերը մնում է կոկոնի մեջ, չի բացվում վարդի նման: Ընդհանրապես բուռն խռովք, մրրիկ չունի սրտում: Անծանոթ է նրան ընդվզող տրտունջը, որ ծառանում է բախտի դեմ, երկրի դեմ, անծանոթ անեծը, որ սլանում է դեպի երկինք, ընդդեմ «ոխտերիմ աստուծու»: Մի մեղմություն, որ մոտ է թուլության և որ չէ պրկում քնարը մեծ լարվածքով: Մեր բանաստեղծը այն չէ, ինչ որ ասում է միջնադարյան երգիչը աննման տողերով.

*«Գըլուխս ամպերն ի վեր իջեր ի սըրտիս լեռներուն
վըրայ,
Մաղձըն սըրտիս մըշուշ կապեր, արեան արցունքս
կու ցողայ» (16):*

Այո՛, նրա զլխում ամպեր չկան, սրտում լեռներ, ո՛չ մաղձի մշուշ և ո՛չ արյան արցունք: Նրա քնարը հեզ ու խոնարհ է, քնքուշ է հեքաբար, թրթռում պատանեկան աշխույժով և ողջախոհությամբ: Կարծես թե կանգ է առել նորափթիթ արբունքի մեջ, չի ճաշակել երիտասարդական և առնական հասակների վայելքը, անգետ մնալով մեկի թավալզոր ճախրանքի, մյուսի կազդուրիչ կորովի: Արդ՝ ուր չկա հասունություն, չկա և մեծություն: Պեշիկթաշյանի մուգան մեծ չէ, այլ սիրելի, հաճելի, ինչպես անուշ է մի դեռատի արարած, որ անմեղ է և միամիտ, ողջախոհ և պարկեշտ:

Նրա ստեղծագործության ո՛չ քանակը և ո՛չ որակը հիմ չեն տալիս դասելու մեծությունների շարքը, եթե միայն չենք ուզում փոքրացնել մեծության գաղափարը: Ինչ որ հանում է նրան փոքրերի թվից և դնում ավելի բարձր պատվանդանի վրա. **միջինների շարքում**, այդ իր նվագների անուշությունն ու մատաղ թարմությունն է:

Հարկավ, բացարձակ մեծություններ չկան և ոչ միջակություններ: Ամեն ինչ հարաբերական է տեղի և ժամանակի պայմաններում: Յուրաքանչյուր գրականություն իր չափն ունի: Ո՞րն է մեր չափը մեծն ու փոքրը որոշելու համար մեր գրականության մեջ: Այս դեպքում մեր չափը Աբովյան և Ալիշան են, ոչ միայն որ նորածին գրականության հայրերն են, այլև որ ավագ ժամանակակիցներն են քննելի բանաստեղծին: Հետևորդին չափել նախորդով պետք է և կարելի է: Ի՞նչ է Պեշիկթաշյանը նրանց համեմատությամբ: Աբովյանը ներկայանում է մեզ որպես ռոմանտիզմի մի հրաբուխ, որ Մասիսի մման և միաժամանակ, ժայթքում է անեղ որստումով և թնդյունով Արարատյան դաշտի մեջ և կրակ ու բոց ցրում շուրջը, հրակեզ լավայով մաքրում գրաբարի ազագուն քարուտները նոր մշակության համար...

Պեշիկթաշյանը հին և նոր գրականության սահմանազլխում վառվող մի խարույկ է, որ ծխում է, բայց չի հրդեհում, տաքացնում է, բայց չի այրում, երբեմն կայծկլտում է և լուսապայծառ շողեր արձակում...

Ալիշանի հետ ուրիշներն են համեմատել՝ Մ. Չերազ և Վարուժան: Երկուսի աչքում էլ Ալիշանը արծիվ է բանաստեղծության, Պեշիկթաշյանը՝ աղավնի:

«Ալիշանի երգը գոռում, Պեշիկթաշյանինը՝ ճուղլյուն է,- ասում է Չերազ,- մի ջրվեժ է Ալիշան, որ ոռոգելով ժայռն վար կնետվի, փրփուր և կռիակ կծայթե դեպի երկին, և քարերը ծեծելով, խութերու վրայն ցատկելով կվազե ահեղամռունչ, կարծես մի հավիտենական խոչընդոտի դեմ կռվելով. հայհոյելով բարձրեն վար կ'ոստնու, ավելի վեր թռչելու համար... Պեշիկթաշյան մի առվակ է, որ խոտին տակ գաղչելով կսահի, չի հոսիր՝ կծավալի մերթ հոս, մերթ հոն, մի արևու ճաճանչ կհավքե իր ծոցին մեջ և դարձյալ մարգերու տակ կթաքչի աննշան, և մի ոլորուն ստվերի պես՝ հեզաշարժ եկերեկներ հորինելով՝ ինքն իր մեջ կխայտա»:

Այս հրաշալի և ճշգրիտ համեմատությունը պետք է բանա կույր և կանխակալ մտքերը: Եթե արծիվը մեծություն է, աղավնին գոնե միջակություն է, որովհետև ավելի փոքր թռչուններ կան: Եթե ջրվեժը մեծություն է, առվակը մինչև իսկ միջակություն չէ, որովհետև հոսուն ջուր չէ, այլ միայն սահող:

Արդ՝ ինչո՞վ է տարբերվում այս կարծիքը մերից: Թերևս նրանով, որ աղավնի և առվակ հնչում են աղվոր, իսկ միջակը դուրեկան չէ հայրենասեր ականջներին:

Պարոն Չոպանյանը իր ժամանակին չի բողոքել Չերազի դեմ իր բարեկամների հորդորով: Ինչո՞ւ: Որովհետև Չերազը թրքահայ է, իսկ մենք՝ կովկասահայ: Արգո գրագետը մեծ համարում չունի կովկասահայերի մասին: «Սրանք,- նրա կարծիքով,- ընդունակ են միայն գաղջ և սխալ բաների», մի միտք, որ պատիվ չէ բերում ոչ մի գրագետի:

* * *

Վեճը դեռ չէ վերջացել: Պեշիկթաշյանը միայն բանաստեղծ չէր, այլև հասարակական գործիչ, այլև առաքինի անհատ: Մեր դասախոսը պ. Օհան Կարոն ուշադրության էր առել թե՛ մեկը թե՛ մյուսը: Անհատական բարեմասնությունները կասկածի նյութ չեն և պետք չենք զգում կանգ առնել նրանց վրա: Մի դիտողություն անենք միայն մասնավոր բնավորության:

Պարոն դասախոսի կարծիքով Պեշիկթաշյանը «մեղմ և ամաչկոտ» էր այնքան, որ համարձակություն չգտավ իր մեջ բանալ իր սիրած աղջկան: Պարոն Չոպանյան հակառակ կարծիքն ունի: Մենք ավելի համամիտ ենք, պ. դասախոսին: Բայց կարևորը այդ չէ:

Դասախոսի ենթադրության առթիվ դիտել էինք, որ ամոթխածությունը կարելի է վերագրել մասամբ Մխիթարյան կրթության: Ս. Էջմիածնի ճեմարանի աշակերտները ևս հայտնի էին, գոնե առաջինները, այդ հատկությամբ: Որոշ չափով գիշերօթիկ փակ դպրոցների պայմանների արդյունք է:

«Յառաջ» թերթի մեջ մի հողմավար գլուխ մեր անմեղ դիտողությունը շտապել էր համարել՝ մի քար որ մետում ենք մխիթարյաններին ռյակալությունից: Ծանծաղամտության այդ «քարը» այս անգամ սակայն մուտք է գտել և պ. Չոպանյանի մոտ: Չայրացել է, որ Պեշիկթաշլյանին համարում են ամաչկոտ և Մխիթարյաններին ամաչկոտության դաստիարակ: Օ՛, զարմանք: Կարծես, ամոթխածության զգացումը երբեք խիտավոր բան չի նկատվել: Տակավին հռչակավոր Թեոփրաստեսը երեսուն գովելի հատկությունների մեջ հիշում է մաև ամոթխածությունը: Նույն տեսակետն ունի և այժմյան մարդկությունը: Ոչ քրի համար վիրավորական չէ ամաչկոտ լինել և կամ ամաչկոտություն պատվաստել: Պեշիկթաշլյանը և Մխիթարյանները, ուրեմն, կարող են հանգիստ մնալ, որ խոցված չեն:

Սակայն պ. Չոպանյանի մեջ միշտ արթուն է բարեսիրտ փաստաբանը: Առիթ է որոնում պաշտպանելու Մխիթարյաններին: Չարմանում է, որ մենք անտեղյակ ենք, որ այն վարժարանը, ուր սովորել է Պեշիկթաշլյան, վանական հաստատություն չէ, այլ աշխարհիկ է և վարդապետների կից և օտար ուսուցիչներ ունի, և դաստիարակությունը «ճգնավորական» չէ կամ «թուլացուցիչ», և որ վարժարանը մինչև անգամ հեղափոխականներ է տվել:

Ցավալի է, որ պ. Չոպանյանը շփոթում է ամոթխածությունը ճգնավորական և թուլացուցիչ ոգու հետ: Կարծեք, զանազանություն կա: Մխիթարյան վարժարանի մասին մենք ևս հասկացողություն ունենք: Ի՞նչպես են դաստիարակում ներկայումս սաներին պ. Չոպանյանի գաղափարակից հայրերը, ինչպես հայր Փեշիկյան, չգիտեմ, բայց կարող են վստահեցնել, որ Պեշիկթաշլյանի օրով հայր Ալիշանի պես ուսուցիչներ, որ մինչև ծերությունը մնաց ամոթխածության տիպար, ներշնչում էին մույն բարեմասնությունն աշակերտներին:

Անցնենք բուն մյուսին, Պեշիկթաշլյանի գործունեության:

Մենք դժբախտություն էինք ունեցել համեմատելու Պեշիկթաշլյանին իր հասակակից Նալբանդյանցի հետ: Սա ռուսահայ է, ուստի թրքահայ Չոպանյանը գրգռվել է և ուզում է ցույց տալ, մեկ սալին խփելով մեկ մուրճին, որ Պեշիկթաշլյանն իբրև գործիչ ոչնչով պակաս չէ Նալբանդյանցից, այլև քաղաքական առավելություններ ունի:

Նախ՝ տալիս է Պեշիկթաշլյանի հասարակական ծառայության ցուցակը: 1846 թվին, երբ մա 17 տարեկան պատանի էր, մասնակցել է

Համագեաց անուն ընկերության, որ հիմնվել է Մխիթարյան մի վարդապետի նախաձեռնությամբ: Մասնակցել է նաև Բարեգործական ընկերության, երաժշտական ընկերության, դերասանություն է արել սիրողների բեմի վրա, ուսուցչություն է արել, կրոնական համերաշխություն է քարոզել:

Տարաբախտաբար այս ընկերությունների մեծ մասը դեռ չճնված արդեն մեռած էր: Կարելի է ասել՝ անուրը կար, ամանուրը չկար: Քայլեր են, որ վկայում են Պեշիկթաշյանի և իր ընկերների քաղաքացիական գիտակցությունը, բայց գործեր չեն, հաշվեկշիռ ունեցող գործեր չեն:

Ուսուցչությունը մանկավարժական գործունեություն է և ոչ բուն հասարակական: Նալբանդյանը պատրաստվում էր հայագիտական ամբիոնը ստանձնելու Պետերբուրգի համալսարանում, հարկավոր քննությունները ավել էր: Մեր համեմատությունը չի շոշափել այս կետը:

Ինչ վերաբերում է կրոնական համերաշխության, թվում է թե այ. Չոպանյան, ուրիշների նման, գերազմահատում է Պեշիկթաշյանի դերն այս խրճուղում: Պատճառը «Շորայր ենք մեք» գրությունն է: Գրի մարդիկ սովորություն ունին չափազանցելու գրությանց ազդեցությունը իրական կյանքի վրա:

Պարոն Չոպանյանի խանդավառությունը այնքան հեռուն է գնում, որ հիշյալ գրությունը համեմատում է «Մարսելիեզի» հետ, ազգային «Մարսելիեզ» է համարում: Այս համեմատությունից, հարկավ, տուժում է ֆրանսական հռչակավոր երգը: Կրոնական խրամատը կար Պեշիկթաշյանից առաջ և մնաց նրանից հետո: Նրա հետ էին Մխիթարյան սաները, որոնք քարոզի առանձին պետք չունեին: Մյուս տարրերից ոչ ոք զլուխ չխոնարհեց համերաշխության առաջ: Ոչնչից չի երևում, որ Պեշիկթաշյան «ուսկի օղակ է հանդիսացել կաթոլիկների և լուսավորչականների մեջ»: Բավական է հիշել, որ կաթոլիկ քահանաները չէին ուզում մահամերձ հիվանդին հաղորդել և վերջին օծումը տալ: Ո՞ր է համերաշխությունն ու եղբայրությունը:

Կարևորն այս խնդրում այ. Չոպանյանի դատողություններն են, որոնց մասին կուզեի երկու խոսք ասել: Ոչինչ այնքան տաղտկալի չէ, քան այն տափակ ճշմարտության քարոզը, թե կրոն ու ազգ տարրեր բաներ են: Ներկա պայմաններում ուղղակի հանցանք է: Ամեն կողմից շրջապատված ենք հավատորսակներով, որոնք ձգտում են քայքայել հայության կրոնական-եկեղեցական շղթան: Երբ գայլերը մտնում են հոտի մեջ, եղբայրության աղերսներն անիմաստ են գայլի բերանում և եղկելի՝ ոչխարի բերանում, որ ուրիշ կերպ չէ հասկացվում, քան «եկ և կե՛ր ինձ»:

Պետք է վերջապես թոթափել արժան ազատամտության հրապույրը և արհամարհել հետադեմ երևալու երկյուղը: Պետք է ուժգին դիմագրավում բոլոր նրանց դեմ, որոնք հոշոտում են մեր ազգային միությունն որևէ կողմից, որևէ մտքով: Մեր ժողովրդի գիտակցության մեջ ազգն ու կրոնն ոչ միայն

տարբեր չեն, այլ սերտիվ կապված են: Եվ այդ գիտակցությունը հանել է իր պատմական անցյալից և ոչ թե տեսական հաշիվներից: Մտավորականն է, որ անջատում է կրոնն ու ազգը և անջատում է տեսկանոթեն, պաշտպանելով լեզուն և հայրենիքը, որպես ազգության գործոններ: Սակայն, եթե ճշմարիտ է, որ տարակրոն հայը կարող է հայ մնալ և հայրենասեր, նույնը կարելի է ասել և տարալեզու հայի համար, այլև՝ տարաշխարհիկ հայի համար: Ուրեմն, լեզուն և հայրենիքը նույն վիճակի մեջ են, ինչ որ կրոնը: Հարվածը ուղղվում է միմիայն կրոնի դեմ այն թերի դատումով, թե կրոնը անհատական խղճի գործ է: Թերի ենք անվանում, որովհետև հասարակությունը, խմբական կյանքը ծագում է այն օրից, երբ անհատականը համայնանում է: Բոլոր հասարակական գործոնները ելած են անհատի ներքին աշխարհից: Պատմական հիշողությունները՝ գրականություն, արվեստ, բոլորը անհատական զգացողություններ են ընդհանրացած: Երբ որևէ երևույթ մարդու ներսից դուրս է գալիս տեսանելի հրապարակը, շոշափելի և բոլորովին մատչելի ձև և մարմին ստանում, այն դառնում է հասարակական գործոն: Կրոնական զգացումը, երբ մարմին է ստանում եկեղեցու ձևով, այլևս կորցնում է անհատական քնավորությունը և դառնում է ընդհանրական ինչք, հանրությունը շողկապող օղակ:

Հարկավ, եկեղեցին այսօր այն չէ ինչ որ երեկ էր, բոլոր ազգերի մոտ: Ամենուրեք մա ոչ միայն խղճի սրբաբան էր, այլև և՛ հովանավոր, և՛ գանձարան գիտության և արվեստի: Ներկայումս եկեղեցին զրկվել է իր մախիկի շատ կարողություններից: Ազատ միտքը դադարեցրել է կրոնական բռնությունը, բայց չի կարելի ասել, որ վերացրել է կրոնական պատմեշները: Եվրոպական պետությունները, չնայելով հսկայական կարելիություններին պահպանելու իրենց ժողովրդի ուրույն գոյությունը, մնում են կառչած ազգային եկեղեցիներից: Ռուսիան ուղղափառ է, Գերմանիան՝ բողոքական, Անգլիան՝ անգլիկական, Ֆրանսիա՝ կաթոլիկ, Իտալիա ևս կաթոլիկ: Ֆրանսիայի հսկակրոն ծիզերը ուրիշ բան չեն եթե ոչ արտահայտություն ազգային բնագրի՝ ազատագրվելու հռովմի պապականությունից, նման Գերմանիայի և Անգլիայի:

Արդ՝ եթե մեծ ազգերը դեռևս ավելորդ բեռ չեն համարում սեփական կրոն ունենալ, որքան ավելի մա կարևոր է փոքր և անուժ ժողովուրդների համար: Ոչ մի բանավոր հիմ չկա կարծելու, որ Հայ եկեղեցին այլևս ազգային գործոն չէ: Նա եղել է և մնում է ամրակուռ գոտի հայության մեջքին: Եթե հայ ժողովուրդը այդ համոզումը չունենար, չէր ներկել եկեղեցու ամեն մի քարը արյունով, մարտիրոսական սուրբ արյունով:

Նրանք, որ հեռանում են այդ կարմիր փարախից, մի բանով ավելի են վտանգում իրենց ազգային գոյությունը, ավելի են մոտենում գիշատիչ

գայլերին: Նրանց պարտքն է քարոզել, որ կրոն ու ազգ տարրեր բաներ են, որպեսզի տարակրոնությունը ազգության խնդրոց չծառայի և թույլ տա կորուստը փոխարինել, ուժ տալով մյուս գործոններին: Պեշիկթաշյանը այլակրոն էր և համերաշխության երգերն ու քարոզները նրա բերանում իր տեղն են և պատվաբեր: Բայց՝ երբ մույն քարոզը, թե կրոնն ու ազգը տարրեր են, կրկնում են Չոպանյանները, իմաստը փոխվում է: Պեշիկթաշյանի գործը շինարար է, Չոպանյաններինը՝ քայքայիչ. նա անջատվածներին է բերում, սա կարող է մոր պառակտումներ առաջ բերել: Տարակրոն հայը մնան է մի մարդու, որ կտրել է մի մատը և ստիպված է աշխատել, չորս մատով: Նրան վայել է և հասկանալի ասել, որ հմարավոր է բավականանալ չորս մատով: Բայց անպատշաճ է մույնը կրկնել հինգմատ ունեցող Չոպանյանին. վա՛յ թե միամիտ մեկը ավելորդ ծանրություն համարե հինգերորդ մատը և կտրե, և, թերևս, վաճառելու համար...

Այս հարցը սերտորեն կապված է վիճաբանությանս նյութի հետ: Տարակրոն հայությունը, հայ կաթողիկոսությունը, արդեն ճեղք է բացել հայ քաղաքական գիտակցության մեջ, փարելով տարաշխարհիկ հայրենասիրության Կիլիկիայում և ոչ Մայր հայրենիքում: Մրա ետևից է գնում և Չոպանյանի «լուսավորչական» հայրենասիրությունը...

Նալբանդյանը թանկ է հայության համար երկու մեծ գաղափարով՝ համազգային քաղաքացիական (իմա՛՛ գրական) լեզու, և համայն հայրենիք, գաղափարներ, որ ցայժմ էլ մնում են մեր նվիրական ձգտումների այնքան փափագելի հեռակետերը: Այս տեսակետից Նալբանդյանցին բարձր էինք դասել Պեշիկթաշյանից:

* * *

Պարոն Չոպանյանը ուզում է ցույց տալ, որ Պեշիկթաշյանը ևս մեծ քաղաքական ծրագրեր է ունեցել Կիլիկիայի նկատմամբ և թե «ապագան պիտի ցույց տա», որ այս ծրագրերը ավելի կենսունակ են: Լսե՛ք նախ այս նոր քարոզը:

Նալբանդյանը, Չոպանյանի կարծիքով, ըմբոստ ոզի ուներ, տարված էր համամարդկային հեղափոխական երազներով, ընկերական հարցը տիրում էր նրա մտքին մեջ ազգային հարցերին, և սրանց լուծումը ենթարկում էր առաջնի լուծումին: Պարոն Չոպանյանը վիճելի է համարում այս տեսությունը, ուզում է կարծես Նալբանդյանցին նախահայր համարել հետագա հեղափոխական գործունեության, բայց կանգ է առնում և ենթադրում, որ եթե նա կենդանի մնար, չպիտի հավաներ ինչ որ կովկասահայ մարքսիստների ղեկավարությամբ կատարվեց թուրքական հայ մահաճգներում: Եթե մի քիչ ավելի ապրեր Նալբանդյանց և տեսներ

Խորհրդային իշխանության հաստատվելը, իբր ընկերվարական ազգասեր հայ որպես թե պիտի վարվեր Մյասնիկյանների մնան և ոչ թե ինչպես վարվում են «Ահարոնյան մը և Ադոնց մը»:

Եթե բարեկամիս գրությունը չափածո լիներ, պետք է կարծեի, որ անունս հիշված է ոտի թե չափի համար: Ինչպես երևում է, այդ հիշատակությունը մի ընծայարեություն է Խորհրդային իր ենթադրյալ բարեկամներից, որպես վկայական իր հավատարմության:

Նալբանդյանցի քաղաքական հայացքների և համոզումների մասին շատ խառնակ և անճիշտ տեղեկություն ունի պ. Չոպանյանը: «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» երկասիրության հեղինակի հայացքները բուրոսովին տարբերվում են գործարանական ծխի մեջ մշակված ընկերավարական վարդապետությունից: Նալբանդյանց գործնական ուղեգիծ չէ թողել և ոչ մի բանից չի երևում, որ ազգային հարցը դներ համաշխարհային հեղափոխության անխվերի վրա:

Արդյոք ի՞նչ դիրք կբռնե Նալբանդյանցը Խորհրդային իշխանության հանդեպ, ճրի ենթադրություններ են: Չեն կարծում, որ նա Չոպանյանի հետ քլանցուկ պար բռներ Մյասնիկյանների շուրջը: Ավելի հավանական է, որ լռեր, ինչպես հրամայում է արժամապատվության զգացումը, և չխոսեր այն մարդկանց հետ, որոնք լսելու ցանկություն չունին: Մեր կողմից բարեկամական խորհուրդ կտայինք պ. Չոպանյանին, որ նա ևս հրաժարի վերջապես առաջարկելու իր ծառայությունը նրանց, որոնք մերժում են ընդունել:

Պեշիկթաշյանը ուրիշ և Նալբանդյանցին հակառակ հայացք ուներ, ըստ Չոպանյանի: Նա հայրենասեր էր «դասական ըմբռնումով», որ եվրոպական առաջացած ժողովուրդների ըմբռնումն է: Համամարդկային ընկերական հարցում «չափավոր ազատամիտ ռամկավարականների» հայացքն է ունեցել և նրա հետ չի կասել ազգի հարության խնդիրը: Պեշիկթաշյանի մտասևեռումն է եղել՝ հաստատել ինքնավար հայրենիք Կիլիկիայում, Նապոլեոն III-ի օգնությամբ, որովհետև հույս չունեի ոչ կովկասյան և ոչ թրքական Հայաստանի քաղաքական ապագայի վրա: Միակ կարեւորությունը գտել էր Կիլիկիայում: Միջերկրական ազգ դառնալ՝ «փոքր, բայց ամուր և տևական ազգային տուն» ապահովել: Այս ծրագիրը որպես թե կատարվելու վրա էր մեծ պատերազմից հետո, բայց արգելք եղավ Երևանի կառավարությունը, որ ավելի մեծ Հայաստան ստեղծելու երազներ ուներ Ամերիկայի հովանու տակ: Ֆրանսիան վշտացավ և ծրագիրը ջուրն ընկավ:

Որքան պարզունակ միամտություն կա պատմվածքի մեջ: Չոպանյանին, երևում է, դեռ հայտնի չէ 1916 թվի գաղտնի դաշինքն իր քստմենտի մանրամասնությամբ (17): Բանաստեղծական մեծ ջանք է անում պ. Չոպանյանը տեսնելու իր պատկերը Պեշիկթաշյանի մեջ: Ջեթյունի խեղճ Մովսես

քահանան (18), որ եկել էր մայրաքաղաք յուրայինների գլխի ճարը տեսնելու, դժվար թե օրորվեր ինքնավար Կիլիկիայի երազով: Իսկ Կ. Պոլսի ազգասերների դեսպանությունը Փարիզ մի օղային թռիչք էր. և երևակայություն է հարկավոր պնդելու, որ Նապոլեոնը մտադիր էր Նոր Լիբանան ստեղծելու այն ժամանակ, թե ապագայում «պատեհ առթիվ»...

* * *

Պետք է ասել, որ Կիլիկիայի հարցը քաղաքական մի մշուշ է, մի կարգ լևանտացի հայերի գլխում, ուր դյուրությամբ զետեղվում է 300-ամյա մի գաղութ, բայց ոչ 3000-ամյա մի հայրենիք: Կիլիկիա եղել է և է հայի համար գաղութ, և ոչ հայրենիք, և եթե այնտեղ ծածանվել է հայ դրոշակը, ծածանվել է այնպիսի ծանր պայմանների հետևանքով, որոնց կրկնությունը ցանկալի չէ: Թո՛ղ չզարմանան և չվրդովվին կիլիկյան հայրենասերները:

Տարածված կարծիք է, որ Ռուսիան ուզում էր ունենալ «Հայաստանը առանց հայերի»: Չգիտեմ, որքան ստույգ է այս չարաշուք խոսքը: Բայց հաստատ է, որ հնում, Ռուսիայի դերը կատարող Բյուզանդիան բոլորովին հակառակ և նույնչափ չարաղետ ձգտում ուներ՝ ունենալ «հայերը առանց Հայաստանի»:

Երբ սելջուկները կոխեցին Հայաստանի սահմանները, քրիստոնյա կայսրերը, ի տես վերահաս վտանգի, լավ համարեցին զոհել Հայաստանը, հուսալով այդ զոհով փրկել կայսրությունը: Հայ արքայական տները բռնի տեղափոխեցին Եփրատի այն կողմը, նոր պատվար կանգնելու պետության երկու մեծ և բաց դռների առաջ, Մալաթիա-Մերաստիա և Մարաշ-Կեսարիա գծերի վրա, որտեղից թշնամին խուժում էր ներս: Հանգան հայ քաղաքական ջահերը, որ այնպիսի ջանքերով վառվել էին: Արքայազուն իշխաններին հետևեցին ուրիշները: Հայերը զորացան և Մարաշի ուղղությամբ զենքի հաջողություն ունեցան, շուտով անկախության դրոշակ պարզեցին Կիլիկիայում: «Ազգային տունը» կազմվեց և քաշեց դեպի իրեն մայր հայրենիքի կենսատու հյութերը: Կաթողիկոսությունն անգամ, անսպասելի կարճատեսությամբ, լքեց անտեր անտիրական ժողովուրդը և փութաց Կիլիկիա:

Մնացին հավատարիմ հայ հողին հյուսիսային Հայաստանի մի քանի իշխանական տներ: Անցան սելջուկների, մոնղոլների սարսափները, փոթորիկը դադարեց, գորշ ամպերը քաշվեցին: Մույն այս իշխանները իջան իրենց ամրոցներից, տիրանալու իրենց կալվածներին և ետևե եղան դարմանելու երկրի վերքերը: Ջաքարյանների առաջնորդությամբ, նեցուկ ունենալով հարևան Վրաստանը, մաքրեցին Երասխի ամբողջ հովիտը օտար պետերից Կարինից մինչև Մուղան:

Կիլիկիայում Լևոն II նոր էր զարդարել իր գլուխը արևմուտքից ստացած

թագով, երբ Չաքարյաններն իջան դեպի հարավ, հասան Վանա ծովի եզերքը, հասան Մշո դաշտը: Վանում նստած էր մի քյուրտ իշխան, Խլաթում՝ Արմենշահ մուսուլման տունը: Ազգային գործության և ոչ մի կռվան: Հյուսիսից եկած գորքերը պարավեցին և հետ դարձան: Կիլիկիայի խողովակը քանել տարել էր եղած ուժերը:

Վրաստանը, որ անհամեմատ փոքր էր, քան Հայաստանը, և որ նույն արհավիրքները տեսավ, սելջուկ մոնղոլ-թաթար հարվածները կրեց, կարողացավ ի վերջո հառնել ավերակների միջից, պաշտպանել իր անկախությունը, և պահել պահպանել մինչև XIX դար: Պատճառն այն էր, որ իշխանական ղեկավար ուժերը մնացել էին երկրում: Մինչդեռ մեզանում Երասխից հարավ ոչ մի հետք չկար նախկին տոհմիկ պետերից: Հայ ֆեոդալական ավանդները վերացել էին, վերջին բեկորները «գաղթել էին», հոսել դեպի «ազգային նոր տունը»:

Ռուսիայան դրռշակ, անշուշտ, մեծ պարծանք է հայության համար, մի լուսավոր դրվագ: Բայց նրա փայլը և բերած երջանկությունը պղտորվում է մասամբ այն ստվերով, որ նա ձգեց մայր հայրենիքի վրա...

Այս տեսակետից, այն «դասական» հայրենասերները, որոնք փարել էին Կիլիկիային [XIX դարի] 60-ական թվականներին, դժվար թե «դասական» համարվեն: Ազգասերներ են ավելի, քան հայրենասերներ: Ազգասիրությունը հատուկ է գաղթահայության և իր կերտած բառն է, որ ուրիշ լեզվում չկա և որ, թերևս, ջնջվելու է հայ քաղաքական բառարանից: Նա քայքայում է հայրենասիրության գաղափարը: Կիլիկիան լևանտացի հայության «ազգային տունն» է:

Թողնենք Կիլիկյան հարցի նորագույն փուլը, որի լուսաբանությունը, այ. Չոպանյանի մոտ, շատ հեռու է «դասական» լինելուց: Մեզ զբաղեցնողը [XIX դարի] 60-ական թվականներն են և Պեշիկթաշլյանի դիրքը Կիլիկիայի հանդեպ:

Պարոն Չոպանյանը հրում է մեր բանաստեղծին Կիլիկյան ազգասերների շարքը: Մեծ ծառայություն չի մատուցանում: Մենք ենթադրել էինք, որ Պեշիկթաշլյանի երազները հաժում էին Հայաստանի շուրջը, ինչպես և Նալբանդյանցի: Վերջինս բարձր էինք դասել նրանով, որ իր հայրենասիրությունը ձգտում էր մարմնանալ գործով, մինչդեռ Պեշիկթաշլյանինը մի զգացմունք էր խոսքի և քարոզի սահմաններում: Մեկը պայքարող էր, մյուսը՝ խոսող: Նալբանդյանը ընդունակ էր Հայաստան գալ, ինչպես և փորձեց, Պեշիկթաշլյան, մյուս պոլսական մտավորականների մեան, չէր կարող հեռանալ մայրաքաղաքից դեպի «գավառները»:

Եթե ընդունենք այ. Չոպանյանի կարծիքը, որ մեր բանաստեղծը կիլիկյան հայրենասեր էր, ստիպված կլինենք մի բանով ևս վար համարել Նալ-

բանդյանցից: Սակայն, մենք համամիտ չենք այս կարծիքին: Ձեյթունի երգերը բավականին հիմ չեն: Տիկին Երիցյանից (19) գիտենք, թե ի՞նչ պայմաններում են գրված հիշյալ երգերը: Մովսես քահանայի սրտածնիկ պատմություններն էին, որ հուզել և ոգևորել էին բանաստեղծին: Անշուշտ, մա համակրում էր Ձեյթունի հերոսներին և կուզեր, որ իրենց ազատությունը պահպանեն: Բայց որ Ձեյթունի դատի հետ կապում էր Կիլիկիայի անցյալ փառքի վերահաստատումի մեծ ծրագիրը, տեսական ենթադրություն է: Նա քաղաքական գործիչ չէր և չուներ ո՛չ սերտած ծրագիր և ո՛չ գծած գործելակերպ:

Եթե երգերով դատենք, ավելի իրավունք ունինք տանելու նրան Հայաստան, քան Կիլիկիա: Ապացույց «Ծերն Վամայ» և «Մինչդեռ յուտյ»: Բնորոշ է մանավանդ վերջինս: Հայտնի է, որ նույն երգի մի ուրիշ հայա-ցումը պատկանում է Ռուսիյանին: Սա երգում է.

«Երթամ տեսնեմ զիմ Կիլիկիա»:

Մինչդեռ Պեշկեթաշյանն ունի.

*«Ի քեզ ես դարձ առնեմ յայնժամ
Ո՛վ ցանկալիդ իմ Հայաստան»:*

Մեր հայացքով գոնե, Հայաստանը ավելի թանկ է, քան Կիլիկիան և ապա ուրեմն Պեշկեթաշյան ավելի բարձր է, քան Ռուսիյան, քան կաթոլիկ համայնքը, որ կիլիկյան ծրագրի ջերմ կողմնակիցն է և հոգևոր ծնողը, բարձր է, քան Պոլսի այն լուսավորչական մտավորականները, որոնց մտավոր ճառագայթները հասնում են մինչև Կիլիկիա, բայց չեն գործում անցնել մայր հայրենիք:

Ինչ և լինի մեր բանաստեղծի «մտասևեռումը», դեպի Կիլիկիա, թե Հայաստան, քաղաքական մեծ գործ չէ: Հայ քաղաքական գործունեությունը այն հասակի մեզ չէր այն ժամանակ, որ հայրենասիրական խոյանքը համարվի քաղաքական մեծ գործ: Պեշկեթաշյանի ետևը, XVIII դարու սկզբում և վերջում կանգնած էին այնպիսի պատկառելի դեմքեր, որպիսիք են Իսրայել Օրի, Հովսեփ Արղության:

Համեստությունը մեծացնել՝ նշանակում է մեծությունը նվաստացնել: Թանկ է մեզ համար բանաստեղծի, հասարակական գործիչի անունը, բայց ավելի թանկ է հայ բանաստեղծության և հայ քաղաքական գործի վարկը (20):

Խ Ո Ս Ք

ԱՎԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ազնիվ հանդիսականներ, սիրելի հայրենակիցներ,

Գիտության և գրականության այս տաճարը, որ ընդունել է իր պերճ հարկի տակ մեր հայության հանդեսը, մի պարտք է դնում մեր վերա:

Երբ չարաբախտ բերումով ստիպված եղանք ելնել մեր հայրենի հողից և թափառել օտարության անձանոթ ուղիների վերա, այս երկիրը մինն էր նրանցից, որ բացավ իր դռները մեր առաջ և կատարեց իր մարդասիրական պարտքը: Հնարավորություն տվավ մեզ աշխատելու և թոթափելու ճանապարհների փոշին և ահա ի վիճակի ենք հրապարակ գալու տոնական հանգամանքներով: Մեր շնորհակալությունը ֆրանսիական մեծ հանրապետության այս բարեհաճ հյուրընկալության համար:

* * *

Հանրային մեծարանքի բեմի վերա է Ա. Ահարոնյանը, 40 տարվա գրական ծանրությունը մեջքին (1): Ազգային ինքնակոչումի չափերից մինն է անշուշտ այն վերաբերումը, որ ցույց է տալիս հասարակությունը իր աշխատանքներին: Ինքնակոչումը ինքը մի թել է, որի վերա շարված են անհատական մեծություններ: Հարգել, տոնել վաստակավոր անհատը նշանակում է ճշտել նրա տեղը այդ թելի վերա: Քառասուն տարին հուզումնալից շրջան էր, բացվեց հույսերի և հույզերի արշալույսով, բերեց ամպամած և արևի օրեր, և ընկղմվեց գիշերային խավարի մեջ: Հորեյարը այդ շրջանի երգիչն է: Ի՞նչ է նա բերում մեր ինքնագիտակցության, ի՞նչ ավանդ է թողնում հետևորդ սերունդներին:

Ա. Ահարոնյանը, ինչպես ամեն մի անհատ, ամեն մի ազգություն, ապրել է երկու կյանքով՝ իրական և երազական: Մեկը տեսանելի և շոշափելի կյանքն է՝ ինչպես որ կա, մյուսը՝ գաղափարների ու երազների աշխարհը, այն որ պետք է լինի: Նրա գրականությունը այս երկու ապրումների դաշնակումն է:

Հայ իրականությունը ծանոթ է նրան իր հայրենի տնից: Հայրը երկրա-

գործ էր, հետո արհեստավոր: Հայ շինակահի հարազատ տիպար, ամա-
քինի, հանդարտաբարո, զիջող, աշխատասեր, սիրում էր իր տունն ու ըն-
տանիքը, խոփն ու արտը, եզն ու գոմը: Այգին դրախտանման էր, ծառը,
ճյուղը սիրելի էր նրան զավակի նման: Երկրագործը դարձավ դարբին,
պահելով նույն ամաքինի հատկությունները:

Ընտանեկան կյանքի այս պատկերը խորապես դրոշմվել է մանուկ
Ավետիսի հոգու մեջ: Նրան թվում էր, որ գյուղի բոլոր տները մման էին իրենց
տանը, բոլոր հայրերը մման են իր հորը, բոլոր հայ գյուղերը մման էին իրենց
գյուղին: Հայաստանն իրենց գյուղն է հսկայական ծավալով, իրենց
դարբնոցը, իրենց այգին, տարբեր միայն մեծությամբ:

Այս անօրինակ լավատեսությունը մնում է Ահարոնյանի մեջ ցայսօր: Հայ
գյուղը, գյուղականը, երկիրը այսպես իդեալականացված:

Սակայն հրաշակերտ պատկերն ուներ և ինչ-ինչ բծեր: Գյուղում դիտում
էր ճակատագրական մի կուրսյուն, խոնարհություն: Ոչ մի նշույլ բողոքի,
ցասումի, ըմբոստության, ընդվզումի: Ստրկական ոգին էր տիրական: Ահա
մտրակը ճոճռաց և շառաչյունով իջավ մի խեղճ գյուղացու մեջքին: Լուռ է
տուժողը, մունջ ողջ գյուղը, մարդիկ դարձել են եզներ, որ քաշում են
անմռունչ աշխատանքի լուծը, բախտի գծած ակոսներով: Գյուղում երկու
հոգի կային, որ առնական կորով ունեին: Երկու երիտասարդ, երբ ձի հեծած,
սուրը կողքից կախ, սալասմբակ երևում էին փողոցներում, բոլորիքյան
հրճվում էին: Հարս ու աղջիկ դուրս էին թափվում նայելու զմայլանքով: Այր
մարդիկ ժպտում էին կարծես արգիլված մի հաճույքով և միմյանց շնջում
էին, թե ինչպես նրանցից մեկը ուխտավորների կարավանը ամաջնորդել էր
դեպի Ս. Կարապետ և ինչպես ճանապարհին սպանել էր մի կատաղի քուրդ
այնպիսի պայմաններում, որ հերոսի հռչակ էր ստացել: Այս կտրիճների
պատկերը ևս տպավորիչ էր մանուկ Ավետիսի հիշողության մեջ:

Ա. Ահարոնյանի համար մի բախտ էր, որ ընկավ Ս. Էջմիածնի ճե-
մարանը (2): Սովորական դպրոց չէ, որ միայն գիտելիքներ է տալիս իր սա-
ներին: Ազգային դաստիարակության հնոց է, մի գաղափարական աշխարհ
ուրույն ոգով: Ճեմարանին ինքը պարտ է Ահարոնյանը (3): Այնտեղից
տարավ իր հետ հայ լեզվի հիմնովին գիտությունը, այն լեզվի, որ Ահա-
րոնյանի գրականության կեսն է: Երբ մեռած լեզուն կենդանանում է, ինչպես
գրաբարը ճեմարանում, նա կենդանացնում է մեռած, սպանված գաղա-
փարների մի աշխարհ: Ոչ մի բան այնքան ստույգ պատկեր չէ տալիս մեր
պատմական թշվառության, որքան նոր գեղջուկ բարբառի համեմա-
տությունը հոյակապ գրաբարի հետ: Բառերի մահը գաղափարների մահ է:

Քսան տարեկան էր, երբ նա թողեց ճեմարանը և եկավ իր գյուղը
գաղափարական պաշարով: Տասը տարի ուսուցչություն արավ: Ստուգեց իր

մանկական տպավորությունները և օծեց նրանց նոր գաղափարների ազնվությամբ: Հասան տառապանքի օրերը: Մահմանի այն կողմն հորդած աղետի հորձանքը ազատեց Ահարոնյանի լեզվի կապանքները: Մարտաց տեսնելով, որ գութանի վերա մեջքը ծռաց Հայը կարող էր փշուր ըմ հացի, պուտ ըմ կաթի և որոնում էր իր գողացած եզը՝ Բաշուն:

Առաջին պատկերները, որ գրեց Ահարոնյանը թուրքահայ կյանքից, ցնցեցին խռոված հայությունը: Անունը հռչակվեց: Գնաց արտասահման կատարելագործելու իր տաղանդը (4): Այստեղ նա հարեց ազատագրական կուսակցության և եղավ նրա նշանավոր գաղափարախոսը:

Ազատությունը՝ կախարդական շունչ է բանաստեղծական սրտի և քմարի համար: Բանաստեղծությունը ինքը մի վեհ ազատություն է, որ ատում է ստրկությունը: Տակավին Հոմերոսը, մարդկության առաջին բանաստեղծը ասել է. ստրուկը ազատությունը կորցնելու առաջին օրից կորցնում է իր առաքինությունների կեսը: Հրապարակում եղած հասարակական հոսանքները առաջադեմ և հետադեմ անունների տակ, հետևությունն էին ռուսական կուսակցությանց և մեր կյանքի համար մեծ արժեք չէին ներկայացնում: Այդ հատվածումները քաղաքականապես ազատ ազգերի համար են: Առաջադիմությունը, եթե նշանակում է եվրոպականացում, օգուտն ավելի վնաս է բերում մեզ, ապաստանացումի կորստաբեր հետևանքներով: Քաղաքակրթական գործը հնարավոր է ազգային գետնի վերա՝ միմիայն քաղաքական անկախության պայմանով և նրա շրջանակում:

Նման խոհերի արդյունք էր Նալբանդյանի «Ազատն Աստվածը», որով նա որոշեց իր դիրքը երկու պայքարող հոսանքների հանդեպ, ճեռք քաշելով երկուսից էլ: Այդ գծի վերա էին կանգնած Արովյան և Բաֆֆի: Ա. Ահարոնյանը գալիս էր երկարելու նույն գիծը: Անպայման քաղաքակրթության կողմնակից չէ. ուզում է, որ նա ազգային լինի, իսկ ազգային կարող է լինել միայն քաղաքական ազատությամբ: Այս հասկացողությամբ է, որ նա փարեց Դաշնակցության և սպասարկեց իր գրիչը նրա գործին: Ինչ և լինեին հայի առաքինությունները, Ահարոնյանի դիտողությամբ, նրանք շարժուն վիճակի մեջ չէին, թմրած կաշկանդված էին ստրկական մտածումի շղթաներով:

Այն պետք է քակել, ներշնչելով ըմբոստության ոգին, պատրաստել այնպիսի խիզախներ, որպիսիք էին գյուղի այն երկու կտրիճները, որոնց պատկերը մնացել էր Ահարոնյանի անջինջ հոգում:

Ահարոնյանի գրիչը մկիրված է այս քարոզին, անտարակույս, արվեստի և արվեստագետի կոչվածը հեռու է մարտական կուսակցությունների, հեռու է նաև քարոզի բեմերից: Արվեստագետ Ահարոնյանի կողմից մի գոհ-

դուքյուն էր ստանճնել այդ դերը, ուր արվեստագետը դառնալու էր հրապարակախոս և պարզ, վճիտ խոսքը ստիպողաբար հագնելու էր ճարտասանության շողշողուն գրահները: Առավելությունն այն էր, որ ազատության անճնվիրության բարճր գաղափարների կոչը պահելու էր լեզուն և՛ ոճը և՛ քնարի լարվածքը համապատասխան բարճրության վերա:

Այս պայմանները ստեղծեցին Ահարոնյանի միանգամայն ինքնատիպ և միմիայն իրեն հատուկ գրականության սեռը: Նրա բովանդակությունն է պաշտամունք հայ ժողովրդի և Հայ Հայրենիքի, փառաբանության վսեմ և ազնիվ գաղափարների, ամենեն առաջ ազատության, արդարության, ճշմարտության, անճնվիրության: Մի գրականություն, որ պիտի մնա մեր պատանեկության սեղանի վրա ընդմիշտ, իբրև բարճր մտքերի և մաքուր զգացմունքների շնչարան, Ահարոնյանի հատորները պիտի կրթեն և ազնվացնեն սերունդները՝ պատվաստելով ասպետական ոգի, հանուն հայրենիքի բարօրության, ներշնչելով սեր դեպի հայ ժողովուրդը, Հայ Հայրենիքը և նրա հրաշակերտ բնությունը:

Ա. Ահարոնյանի երկերը պիտի մնան անթառամ, որպես հայ լեզվի և ոճի ականակիր աղբյուր: Ազատության երգչին մի բան է մնում, ապրել արևշատությանը և տեսանել իր լավագույն երագի իրականացումը՝ ամայացած հայրենիքի վերակենդանությունը:

ԳՐԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ

ԴԵԿԱԴԱՆՍ ԵՎ ՍԻՄԲՈԼԻԶՄ

*Souvent dans l'être obscur habite un Dieu caché;
Et comme un œil naissant couvert par ses paupières,
Un pur Esprit s'accroît sous l'écorce des pierres!*

Gerard de Nerval

**Մութ գոյի մեջ հաճախ Աստված կա քողարկված,
Եվ ծնվող աչքերը փակվող կոպի հանգույն
Զարի կեղևի տակ Մաքուր Միտքն է ծագում:**

Ժերար դե Ներվալ (1)

Նորանցիկ դարի վերջին քսանամյակում հայտնված գրական-գեղարվեստական հովերը երկար վիճաբանությանց նյութ են եղել, և մինչև այժմ էլ դեռ որոշ և հաստատուն գնահատություն չեն ստացել ընդհանուր հասարակական գիտակցության մեջ, շնորհիվ այլևայլ թեր և դեմ ու հեղինակավոր կարծիքների:

Նորությունները վատաբախտ են, և ինչպես միշտ, այս անգամ ևս սկզբից շատ քչերի հավանությանն արժանացան: Տիրող գրականության խոշոր ներկայացուցիչները բարձրահայաց քամահրանքով վերաբերվեցին, իսկ ի պաշտոնն փութկոտ քննադատների լեզուն տակավին խիստ է և թշնամական: Ռուսիայում ոչ միայն Նիկ. Միխայլովսկին, այլև Վլ. Սոլովյովն ու Լ. Տոլստոյը մոր շարժման ընդդեմ խոսեցին: Նվազ աննպաստ չէին և ֆրանսիական հեղինակների կարծիքները, ինչպես ցույց տվեց Ժ. Հյուրեի հարցանքը 1891 թվին¹: Բացի շարժման մոտիկ անձերից, մյուսները մորածին գրականությունը երևակայության ծամածուռ նազանք էին համարում, կամ պատանեկության ժամանակավոր խաղ: Հռչակավոր Ռըմանի կարծիքը կարճ և հատու, լավ բնորոշում է գրական բարձր շրջանների հայացքը մորերի վրա: Հյուրեի հարցին՝ թե ի՞նչ է կարծում մորերի մասին, նշանավոր փիլիսոփան և գիտնականը պատասխանեց. «*Ce sont des enfants qui se soucent le pouce*»՝ «Երեխաներ են, որ ծծում են իրենց մատը»:

¹ Jules Huret, Enquêtes sur L'Évolution littéraire, Paris, 1891.

Այս և նման վճիռների առթիվ՝ ներելի է հիշել Ա. Ֆրանսի նուրբ նկատողությունը. «Նորերի վերա դառնությամբ խոսող հները մի կարգ ծերունիների տպավորություն են թողնում, որոնց թվում է, թե այն օրվանից, երբ իրենք թողել են երիտասարդությունը, կանայք այլևս առաջվա պես գեղեցիկ չեն. ուստի պաշտումի և մեծարանքի ամբողջ գանձը պահում են իրենց ժամանակվա մատաղ աղջիկների համար»:

Քարեբախտաբար, ո՛չ վաղաժամ ու շտապ եպերանքը, ո՛չ աչառու գովասանությունը չեն փոխում իրերի բնական ընթացքը: Նրանց ազդեցությունն աննշան է և անցուկ: Գոնե արվեստի աշխարհում երևույթը պահել է ինքն իր բախտը վճռելու թանկ արտոնությունը: Հակառակ քննադատների վստահ գուշակությանց, «ղեկաղեմնությունը» ո՛չ միայն չի վերանում, այլ ընդհակառակը՝ զորանալով լայն ծավալ է ստանում: Գիտակ մարդիկ նույնիսկ խոստովանում են, որ ներկայումս երկու կարգ գրողներ կան՝ քանքարավոր, որ են սիմբոլիստները և անշնորհ՝ մյուսները¹: Պետք է ենթադրել, որ միայն բախտախնդիրների քմայքը չէ ծնել այդ շարժումը, այլ անշուշտ ժամանակակից կյանքի մեջ կան պայմաններ, որոնք կարելի են դարձնում նրա բարգավաճումը: Այսպիսի պարագայում խնդիրը պահանջում է հայտնի գոուշություն և զգաստ վերաբերում:

* * *

Նոր գրական շարժման ավետավորը համարվում է Շարլ Բողլերը: Նրա հռչակավոր «Չարի ծաղիկները»՝ «*Les Fleurs du mal*» (1857 թ.) սփռեցին գրական մթնոլորտում մի ինքնօրինակ բույր, որ հետզհետե խտացավ: Ութսունական թվականներին «ծաղիկները» վերընձյուղեցին և սկիզբ դրին նշանավոր և այնքա՛ն աղմկալի հոսանքի:

Գործի վարիչները մի խումբ երիտասարդներ էին, որոնք հավաքվելով [Փարիզի] Լատին թաղի սրճարաններից մեկում, խոսում ու վիճաբանում էին գրականության և գեղարվեստի մասին: Անհայտ, անտերունչ մարդիկ էին առանց որևէ դրական գրադմունքի. և ինչպես վկայում են բանիմացները, մի առանձին գիտություն էլ չունեին, ու ընդհանրապես զուրկ էին գրական լուրջ պատրաստությունից: Բայց գեղարվեստի բարձր սիրո հետ ունենալով և նուրբ սիրտ, խորապես զգում էին, որ թագավորող գրական ճաշակները չեն համապատասխանում իրենց ոգուն, իրենց ներքին պահանջներին: Այդ երիտասարդների պարագլուխ է հանդիսանում Պոլ Վերլեն: Ընդհանուր դժգոհությունը աճելով՝ փոխվում է բողոքի: Չեն հապաղում երևալ և հանդեսներ, իբրև օրգան նոր հայացքների ու տրտունջի. անդրանիկն է «*La*

¹ R. de Gourmont, *Le chemin de Velours*, p. 207.

Nouvelle Rive Gauche» («Նոր ճախ ափը»), որ քիչ հետո 1883 թվին, սկսեց անվանվել «Lutèce»: Երիտասարդ շրջանը կամաց-կամաց մեծանում էր, գալիս էին թարմ մարդիկ, մշակվում, պարզվում էին նոր հայացքներ: Այսպիսով կազմակերպվեց մի գորեղ շարժում բազմաթիվ օրգաններով¹, որոնց ղեկավարներն էին մի շարք տաղանդավոր գրողներ Պ. Վերլեն, Ս. Մալարմե, Մորիս Բարես, Էդուարդ Ռոզ, Պոլ Մարգրիտ, Ժան Մորեսս, Շարլ Մորիս, Լորան Տալիադ և ուրիշներ:

Շարժումը հախտուն էր և դեռ պարզ չէր որոշվել նրա սկզբունքներն ու նույնիսկ էությունը, երբ մամուլի թեթևագիր քննադատները ծաղրի ու ծանակի նյութ շինեցին՝ քննակախարելով շարժման բացասական երևույթները: Թերթերն ավելի սրախտությամբ էին գրադված, քան լուրջ քննությամբ, այնպես որ նույնիսկ Բրյունոյիցները, ֆրանսիական գրական ավանդների հավատարիմ պահնորդը, չվարանեց նրանց «հեզությունը մի տեսակ անհասկացողություն» համարել:

Մամուլի աշխատավորներից մեկը՝ ոմն Շամսոթ (Champsaur) հեզոտրեն և առաջին անգամ անվանեց նոր գրողներին «decadent»²: Շարժման տաք ժամանակ, 1885 թվին, երկու պարոն Գաբրիել Վիկեր՝ (Gabriel Vicaire) բանաստեղծ ու Անրի Բոկլեր՝ (Henri Beauclair)՝ մամուլական, միասին հրատարակեցին Ադորե Ֆլուպետ (Adoré Floupette) կեղծ անվան տակ «Թալկացումներ» վերնագրով մի գրություն: Ոտանավորների փոքրիկ ժողովածու էր, մի սրամիտ և խիստ կծու պարոդիա նոր բանաստեղծների վերա: «Թալկացումները» («Les Deliquescences») կազմված են այնպիսի տաղանդով, որ գործին անտեղյակները կարող են իրոք իսկական բնագիր գրության տեղ ընդունել: Մեծ հաջողություն ունեցան և չնայելով կրկին հրատարակության այժմ սպառված և հազվագյուտ գիրք է³:

Այստեղ ևս նոր դպրոցին նույն «ղեկադեմո» անվանարկ կոչումն էր տված: Զննադատության վերաբերմունքը խլրտում ձգեց նորերի մեջ, որի հետևանքն եղավ պառակտում: Մի մասն անջատվեց և թշնամանող քննադատների, ինչպես կասեն, Ջիգրու, ընդունեց իր վերա «ղեկադեմո» կոչը և սկսեց հրատարակել «Le décadent» անուն հանդեսը: Շուտով հետևեցին և ուրիշ նման թերթեր՝ «La Revue décadente» («Դեկադեմոյան հանդես»), «La Décadence», մյուսները հիմնեցին այլ հանդեսներ: Տարածալ-

¹ Նշանավորներն են՝ «La Revue contemporaine» (1885), «La Revue indépendante» (1885-1899), «Revue Wagnerienne» (1885), «Le Décadent» (1886), «La Vogue» (1886), «Le Scapin» (1886) և այլն:

² Anatole Baju, L'école décadent, p. 12.

³ «Poetes d' Aujourd'hui» (1880-1890), p. 406.

մություններ ծագեցին, ընդհանուր հոսանքը բաժանվեց մանր ուխտերի, իսկ կենտրոնական ուժերը տաղանդավոր կարապետների համերաշխությամբ, շարունակեցին գործը: 1886 թ. բանաստեղծ Ժամ Մորեսսը առաջարկեց նետել դեկադենտ անհարիր անունը և կոչել նոր գրականությունը սիմբոլիզմ, որ իր իմաստով ավելի էր պատշաճում նոր գրական դավանանքներին¹:

Այսպիսով, դեկադենտ անվան գրական ծագումը պատահական է՝ մի վիրավորական բառ՝ ուղղված նորերի հասցեին: Գրականության մեջ, հարկավ, չէր հաստատվի այդ կոչումը, եթե պատմականորեն իրավացի չլիներ այս կամ այն մտքով, նոր ուղղության մեջ անշուշտ կային դեկադանսի նշաններ: Դեկադանս, որ նշանակում է անկումն, հատուկ է պատմության որոշ շրջանների և նրանց իսկական անունն է, ինչպես ուսուցանում են պատմաբանները: Այդ այն շրջաններն են, երբ վարպետներին հաջորդում են հասարակ արհեստավորներ, կամ հմուտներին՝ համբակներ, ոգեշունչ ստեղծագործությանց անկենդան ընդօրինակություններ և այլն:

Թերևս ավելի ճիշտ լիներ՝ անկման գաղափարը պատմությունից վերացնել, որովհետև յուրաքանչյուր անկում միևնույն ժամանակ սկիզբ է մի նոր մեծության... Մարդու միտքը իր մշտնջենական որոնումների մեջ երբեմն հասնում է որոշակի բարձրության. տարիների ջանքն ու ձգտումները հանգում են այնպիսի ընդհանուր աշխարհահայեցողության, որ անպայման դավանանքի ուժ է ստանում և իշխանորեն վարում է ո՛չ միայն տեսական, այլ երբեմն և՛ գործնական կյանքը: Հետո գալիս է ժամանակ, երբ այդ հայացքները սկսում են խախտվել, անկարող այլևս գոհացնել մարդու: Ծնունդ է առնում նոր շրջան, նոր թափառումներ, որոնք որքան էլ մութ և մոլոր, գուցե երբեմն և ծաղրալի, իրենց հետ ման են ածում կենսաբեր սկզբունք, ապագա խոշոր երևույթի սաղմ: Անորոշության այնպիսի մի շրջան, իր մախրեթացի հետ համեմատած, թերևս անկումն է, բայց այդ չէ՛ ապագայի հանդեպ, որի համար նա միայն երկունք է:

Անկումն սկսվում է այնտեղ, երբ մարդիկ ընդունելով հանդերձ որևէ սկզբունքի ճշմարտություն, գործով, շեղվում են նրանից: Նորագույն հոսանքների և տեսությունների հեղինակները ո՛չ թե տկարությունից, գրական շնորհքի պակասությունից խոտորեցին տիրող գրական ուղղություններից, այլ իրենց ներքին պահանջներին գոհացում տալու համար՝ Բողոքերի, Վերլենի, կամ Մալարմեի խոշոր տաղանդը, գեղասիրական ձիթերը ամեն տարակուսից վեր են: Նրանք անկյալներ չեն, այլ հոժարական անջատականներ. ավելի արդար կլիներ անվանել *secedent* (նահանջող) և ոչ *decadent*:

¹ J. Moreas, Manifeste, տե՛ս «Figaro», 1886, sept.

Պատմության մեջ այսպիսի երևույթներ հազվագյուտ չեն. միշտ եղել են մարդիկ, որոնք բարոյապես անջատվելով հասարակությունից, այլ աստվածներ են պաշտել: Բայց այս անգամ մման շարժումը՝ դեկադենտությունը, այնքան աղմուկ ու շուկ հանեց և հանում է, որովհետև ժխտումը տարածվում է շատ հեռուն՝ չխնայելով այնպիսի սկզբունքներ, որոնք բարոյական կյանքի սրբություն են համարվում և հասարակական կազմի հիմք:

* * *

Գրական շարժումները սերտ կապ ունին փիլիսոփայական մտքի վիճակի հետ: Նախընթաց դարում գերիշխող աշխարհահայեցողությունը սկզբում գերմանական բնագանցական փիլիսոփայությունն էր, հետո ֆրանսիական պոզիտիվիզմը: Առաջինը հառաջ բերեց գրականության մեջ ռոմանտիզմ, երկրորդը՝ նատուրալիզմ: Գրական աշխարհայացքը բնական և գործնական գիտությունների վիթխարի զարգացումից թև առած՝ խարխլեց իդեալականությունը, կտրեց այն թելերը, որոնք կապում էին մարդուն «երկնքի» հետ, համոզված, որ ո՛չ միայն մարմնի, այլև հոգու իսկական բնակավայրը աշխարհն է, և որ առողջ բանականությունը գործչունի վերհայաց բնագանցական հարցերի հետ: Մակայն կան խնդիրներ, որոնք թեև անլուծելի են, և զուցե հավիտյան զաղտնիք մնան բանականության համար, բայց որոնք գոհացում ու պատասխանում են պահանջում, որպեսզի կյանքը իմաստավորվի, խորհուրդ ու միտք ստանա: Պոզիտիվիզմը այս հարցերին տալիք պատասխան չունի և ընդհանրապես անկարելի է համարում որևէ պատասխան, որովհետև գիտությունը սահմանափակ և հարաբերական լինելով չէ կարող վճռել բացարձակ բնավորության խնդիրներ: Այսպես՝ ապավարկելով մետաֆիզիկական և ոչինչ համարելով նրա տված լուծումները, պոզիտիվիզմը բաց է անում մարդու առաջ մի վիհ, անգոհունակության խորխորատ: Բանականությունն ինքը ծնում, մեր առաջն է դնում մի շարք բարդ խնդիրներ. ինչ է կյանքը, նորա նպատակը, մահը, ընդհանրապես աշխարհն իր օրենքներով, և ինքն էլ հրաժարվում է որևէ վճիռ տալ, զգալով իր անկարողությունը: Ինքնակոծությունը, այն էլ բանականության, ամենաստակալին և հուսահատականն է: Եթե կյանքը բանական, տրամաբանական հիմք չունի, ապա ուրեմն ինչպես արդարացնել այն բոլոր սկզբունքները, որոնք կյանքի բովանդակությունն են կազմում. բարոյականություն, առաքինություն, սեր, հավատ, պարտք, իդեալ ու մյուս նման զարդեր: Բանականության առաջ նրանք իրենց հակադրությամբ մի կարգի երևույթներ են... Եթե կյանքը անխորհուրդ բան է: Այս դեպքում, երբ մետաֆիզիկական համոզվել է և պոզիտիվիզմը՝ ապիկար, ասպարեզը մնում է տրամադրության, այն անգիտակցական ուժին, որ

ստիպում է մեզ գերադասել երբեմն այս, երբեմն այն մույնիսկ ներհակ երևույթներն ու դրույթումները:

Ահա այս անտարբերության կամ տրամադրության ոգին է դեկադենտ մարդու և գրականության բնորոշ հատկանիշը և այն ընդհանուր հողը, որի վրա սկիզբն է առել շարժումը: Այս այն քունն է, որը երգում է բանաստեղծը. «Մեծ ու սև քուն, որ պատել է նրա կյանքը, մեռցրել հույսեր և իղձեր: Ուրիշ էլ ոչինչ չէ տեսնում, կորցրել է չարի ու բարու գիտակցությունը, և իբրև մի որորան ճոճվում է ստորերկրյա խռոչում, անհայտ ձեռքով»¹...

Չարի և բարվո գիտակցությունը կորցնելուց հետո բնական է, որ կարելի է երգել և ներբողել ոչ միայն առաքինությունն ու սերը, այլև արատն ու զեխությունը, բուրմուռնն ու զարշահոտությունն, գեղեցկություն տեսնել և՛ ծաղիկների, և՛ նեխոսանք մեջ, հրապուրվել և՛ եղեմի, և՛ դժոխքի հարստությանը: Այստավոր կյանքի բոլոր կողմերը, ապականության մոդկանքը, բացասական որակությանց հիվանդոտ, սպանիչ հրապույրն ու սարսափը, կրքի տառապանքը, հուսահատության հեկեկանքը, աղոթքն ու նզովը՝ ահա՛ Բողոքի քնարի թելերը: Դեմոնական, դիվական տարրեր են «Չարի ծաղիկները», որոնց բույրից արբեցած՝ փառաբանում է դևին: Դևը «հրեշտակ է և այն ամենից գիտունն ու գեղեցիկը»: նա «հմուտ քիմիկոս է, որ հալում ու շոգիացնում է մեր կամքի փարթամ մետաղը ու երկա՛ր օրորով քնեցնում մեր հոգին չարի բարձի վրա, ու քարշում դեպի դժոխքը»: «Փառք քեզ, սատանա,- աղոթում է բանաստեղծը,- որ երկնքի բարձունքից հաղթված գահավիժեցիր դժոխքի անդունդը, ուր երազում ես լռության մեջ, հուսամ, որ մի օր հոգիս կհանգչի քեզ մոտ Գիտության ծառի տակ, այն ժամանակ, երբ նրա ճյուղերը կփռվին և հովանի կլինեն ճակատիդ, որպես մի նոր Տաճարի»²:

¹ Un grand sommeil noir
Tombe sur ma vie:
Dormez, tout espoir,
Dormez, tout envie!

Je ne vois plus rien,
Je perds la mémoire
Du mal et du bien...
O la triste histoire!

Je suis un berceau
Q'une main balance
Au creux d'un caveau:
Silence, silence!

P. Varlaine, «Sagesse» (2)

² Gloire et louange à toi, Satan dans les hauteurs
Du ciel, où tu regnas, et dans les profondeurs
De L' Enfer, où vaincu, tu rêves en silence!
Fais que mon âme un jour, sous l'Arbre de Science
Près de toi se repose, à l'heure où sur ton front
Comme un Temple nouveau ses rameaux s'élèveront!

«Les fleurs du mal» (3)

Այս «աղոթքը» լքված հոգու հուսահատ աղաղակ է, ուժգին բողոք ընդդեմ մարդկային ազատությունը կաշկանդող ու խեղդող «աստվածային» դարավոր կապերի՝ ներքին թե արտաքին աշխարհում: «Դողդոջուն մարմնիս մեջ ո՛չ մի նյարդ չկա, - հնչում է երգչի անհույս ձայնը, որ չաղաղակեր, - օ՛, Բեղզեբող, քեզ պաշտում եմ»: Կա տրտունջ, որ մնում է բանակամության, մտածողության շրջանում, այսինքն՝ վարակում է միայն մարդու միտքը: Եվ կա՝ տրտունջ, որ սաստկանալով մտքից անցնում է զգացողության աշխարհը, ողորում է ողջ էությունը. այս դեպքում ապահով չէ վտանգից իրականության համակերպ մտածելու կարողությունը՝ տրամաբանությունը: Ժամանակակից դեկադենտությունը անգոհունակության այս տեսակիցն է, որով և բացատրվում են այն աննորմալ երևույթները դեկադենտների թե՛ մասնավոր և թե՛ հասարակական կյանքից, որոնց հիմամբ մարդիկ աշխատում են ամբողջ շարժման ախտաբանական բնավորություն տալ:

Ներքին աշխարհի անհողությունը կամ դատարկությունը և ուղի է, որ տանում է շիտակ դեպի կորուստ և միևնույն ժամանակ մի գորեղ խթան՝ հոգու համար նոր բովանդակություն գտնելու: Գրականության մեջ սիմբոլիզմը դեկադանսից ելնելու փորձ է: Այս երկու տարրեր գաղափարները հաճախ շփոթում են միմյանց հետ և թյուրիմացությամբ գործ են ածում մեկը մյուսի տեղ: Դեկադենտությունը բացարձակ ժխտական շարժում է, առանց որևէ որոշ դիմագծի և ո՛չ միայն գրական, այլ ընդհանուր հասարակական-սոցիալական երևույթ է: Նիցշեն, իբրև բարոյագետ, կամ Հարտման, իբրև փիլիսոփա, նույն տիպարի մարդիկ են, որպիսի Բողլեր և Վերլենը գրականներ: Եթե դեկադենտությունն անվանեք մի հրոսակություն, որ միայն ավերումների է ընդունակ և ձեռնամուխ, սիմբոլիզմը ավերումների վերա նոր շենք կանգնելու ձգտումն է: Եթե առաջինը մի աղջամուղջ է, կամ ինչպես հավատացնում են անկման վերջալույսի մթություն, երկրորդը՝ անտարակույս արշալուսային շառագում է:

* * *

Պոզիտիվիզմի վարկը մտեմանալուց հետո, բնականորեն պիտի հանձնեք և ուժ ստանար նրա ոսոխ աշխարհահայեցողությունը՝ իդեալիզմը:

Այս փիլիսոփայությունն արտաքին աշխարհը համարում է մի անձև նյութ, որ ձև ու կյանք է ստանում մեր ուղեղում: Տեսանելի անհուն աշխարհը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մեր մտապատկերը: Այնպես, ինչպես մեզ երևում է, և այն չափով, որ չափով մեզ իմանալի և մատչելի է մեր իմացական կարողության, մեր հոգու ստակ ստեղծագործությունն է: Առարկան որոշ հատկությանց գումար է. հատկությունները՝ որպես քանակ՝ մեծություն կամ փոքրություն,

որակ՝ կարծրություն, փափկություն, ջերմություն, գույն, ձայն և այլն, ո՛չ թե անկախ գոյացություններ են կամ իրերի սեփականություն, ինչպես թվում են, այլ մեր գիտակցության ստորագելիք են և մեր մաքից դուրս՝ գոյություն չունին բնության մեջ: Եթե գոյություն էլ ունեն, համենայն դեպս մենք գաղափար չունենք այդ ինքնատիպ գոյության մասին, կամ, խոսած փիլիսոփայական լեզվով՝ «իրն ինքնին», «իրն ինքյան» մեզ համար անհիմնալի է: Այսպես՝ գիտաբանական տեսակետից ամեն մի գոյացություն երկու կողմ ունի՝ իմանալի և անիմանալի և ըստ այսմ տիեզերքի մեջ որոշելու ֆենոմեններ, կամ երևույթների աշխարհ և նոստեն, կամ իրնինքնություն:

Այս փիլիսոփայական հայեցողությունն է ահա՛, որ խմորել է նորագույն սիմբոլիստական գեղարանական տեսությունները: Քանի որ աշխարհը մեզ հայտնի է իր ֆենոմեններով, որ լոկ մեր գիտակցության արտաքին արտահայտությունն է, ուրեմն նկարագրում ենք այդ աշխարհը, մենք իսկապես մեզ ենք նկարում: Մեր մեջ են, ասել է թե այն էակները, որոնց ձեռք ենք կարկառում, այն իրերը, որոնք ցրված են մեր շուրջը: Մեր մեջ է ծաղկի անուշահոտությունը, ամվի կարկաչունը, վաղորդյան հովի թարմությունը: Այն բոլոր բավիղներն ու անորոշ ուղիները, ուր թափառում է մեր բախտը, տանում է ի վերջո դեպի մեր հոգին... Այսպիսով աշխարհը, իրոք, մի խաբուսիկ երագ է, մի սքանչելի իլյուզիա, մի հայելի, որ միայն մեր պատկերն է ցույց տալիս, մեր լացն ու ժպիտը, վիշտն ու բերկրությունը¹:

Մեր ժամանակները՝ զաղափարներն ու հայացքները այնքան շփոթել, խառնակվել են, որ շիտակն ու սուտը, բարին ու չարը միմյանցից որոշելու չափն ու ուղեցույցները՝ իրենք դեռևս քննության կարոտ են: Բնականաբար ամեն մի փորձ, որ հավակնում է նորության՝ մանավանդ արվեստի բարդ և նուրբ աշխարհում, հիմնավոր գործ լինելու համար պետք է շատ հեռվից սկսես և ելակետ ունենա իմացաբանական տեսություններ: Այս դեպքում միատիկականություն որոշ չափով անխուսափելի է, որ իր ամբողջ վսեմությամբ, դժբախտաբար իրականության հարվածների հանդեպ լոկ անզոր քող լինելու է դատապարտված: Միմբոլիստական տեսությունը համակված է ժամանակակից փիլիսոփայական աշխարհահայեցողությամբ՝ որի հիմքը Շոպենհաուերի իմացաբանությունն է: Այս տեսության բանաստեղծական լուսաբանությունն է Անդրե ժիդի փոքրիկ պատկերը «Նարկիսի պատմությունը»², որ կլասիկ համանուն միֆի մշակումն է, և սիմբոլիզմի թեորիան:

¹ ct. René Doumie, Les jeuns, p. 189.

² André Gide, Le traité du Narcisse (théorie du symbole), Paris, 1899.

Նարկիսը հույն պատանհի էր, չնաշխարհիկ գեղեցկությամբ: Ողջախոհ և զգաստ՝ նա խորշում էր գեղանի հավերժահարսերից, որովհետև ինքն իր վերա էր սիրահարված: Ամբողջ ժամանակ նստած ջրի ափին, դիտում էր նրա մեջ իր ջքնաղ պատկերը և հիանում:

Նարկիսը մենակ էր բնության մեջ՝ չկար ո՛չ թուփ, ո՛չ ծառ, ո՛չ խրոխտ լեռներ, ո՛չ անուշ ծաղիկներ, մենավոր պատանհին սուզված էր անուրջների ծովում: Ժամերը սահում էին միօրինակ. տաղտուկը պաշարում է նրան, ուզում է իմանալ վերջապես՝ «ի՞նչ ձև ունի իր հոգին», և զգում է, որ դող-դոջում ելևէջների նայած՝ նա պիտի լինի անչափ պաշտելի: Պատանհին անտարակույս է, որ իր հոգու պատկերը կա մի տեղ, վեր է կենում ու գնում որոնելու ըզձախ բոլորչիներ (contours) իր մեծ հոգին ծրարելու համար: Նա կանգ է առնում Ժամանակի գետի հովտում՝ գետ օրհասական և երևութիկ, ուր սրընթաց գլորվում էին տարիները: Ափերն անպաճույճ էին, ջուրը գորշ և շրջակայից նրանով էր զանազանվում, որ հոսում էր: Հեռվից Նարկիսը գետը ճանապարհ կարծես և որովհետև ձանձրանում էր մենակ այս համակ գորշության մեջ, մոտեցավ անցորդներին մտիկ տալու: Հենց որ նայեց գետին, ջուրն իսկույն երագնավորվեց վտիտ, նուրբ պատկերներով: Ափերի կանաչ ծաղիկները, հաստաբուն ծառերը, կապուտակ երկինքը, մի ամբողջ շար պատկերներ կարծես նրան էին սպասում, որ կյանք ստանան. և իսկույն գունավորվեցին նրա հայացքի տակ: Բացվեցան մմանապես բլուրները, սարավանդների անտառները, և ճոճվում էին հոսանուտ ջրի մեջ:

Նարկիս հրաշացած նայում էր, բայց չէր կարողանում պարզել, արդյո՞ք իր հոգին էր, որ վանում էր ալիքները, թե ընդհակառակը. երկուսն էլ հավասարապես երեքուն էին:

Այնտեղ, ուր հառած էին Նարկիսի աչերը, Ներկան էր, քիչ հեռու, որտեղ թաքստի ուժեր կյանքի էին կոչում՝ Ապագան: Նարկիսը դիտում էր. նրանք մոտենում էին, հետո կորչում, կրկին մոտենում, կրկին անհետանում: Ի՞նչ էր կրկնության պատճառը, մտածում էր նա, անշուշտ անկատարելությունը, որ ստիպում է նրանց ձգտել ու միշտ ձգտել աննկուն եռանդով մի բանի... իրենց նախկին՝ կորցրած ձևին, եղնական և բյուրեղավոր կաղապարին:

Նարկիսը երագում էր դրախտի մասին:

Դրախտը մեծ չէր, ամեն բան այնտեղ կատարյալ էր և ծաղկում էր միայն մի անգամ, ամեն ինչ իր որոշյալ ձևն ու կերպն ուներ, որ երբեք չէր փոխվում և չէր շարժվում, որովհետև իրենց կատարելությամբ՝ առավել բարվաքելու իղձ չուներին: Եղննը իդեաների կուսական պարտեզ էր, ուր ամեն իր այն էր՝

ինչ որ երևում էր, երգանույշ սյուքը ոլորվում էր սահմանված զալարներով, երկինքը ծավալում էր լուրթը մարգագետինների վերա հավասարոբեմ, հարաբերությունները ներդաշնակ էին և պարտեզի վերա հաժում էր միօրինակ համերգություն:

Դրախտի կենտրոնում կանգնած էր Իգդրասիլ՝ կյանքի ծառը, կենսաբույս արմատները թաղված էին գետնի տակ, իսկ շրջանակի դալարի վերա թանձր ստվեր էր շաղում սաղաթթենրից, ուր լողում էր թևատարած մենավոր գիշերը: Խավարի մեջ ծառի բնին հենված էր Խորհրդավորության Միստերի գիրքը, որ պարունակում էր իր մեջ իմանալի ճշմարտություն: Սուլիչ քամին գուրգուրում էր ծառի տերևները, բաց էր անում գրքի թերթերը և աշխատում էր մեհենագրերը մեկնել:

Աղանը դեռևս անկողակից, դրախտի միակ բնակիչն էր, որ մեծ ծառի ստվերում բազմած դիտում էր: Այն սքանչելի տեսարանները նրա համար էին, նա էր կենտրոն այն բոլոր դյուքական պատկերների: Բայց և այնպես դիտողությունը նրան տաղակալի է, քանի որ ինքն այնտեղ գործում դեր չունի: Իրավ է, ինքը հզոր է, որովհետև ստեղծող ուժ է և ողջ աշխարհը կախված է նրանից, բայց ի՞նչ օգուտ, երբ փորձով կամ գործնականորեն համոզված չէ այդ գործության: Երկար նայելուց՝ արդեն կորցրել է իրերը միմյանցից զատելու ընդունակությունը: Կատարյալ ստրկություն է, եթե մարդը չի կարող խիզախել ամենաթեթև շարժման, առանց ընդհանուր հարմոնիան խանգարելու: Վերջապես այդ ներդաշնակությունն իսկ գրգռում է նրան, ուզում է ազատ լինել, ինքնարուխ շարժումներ գործել, եթե դրանով մինչև անգամ տարմվազ առաջ բերեր: Մեկնում է ձեռքը համարձակ, բռնում Իգդրասիլի ճյուղը և կտարում...

Վիրավոր ծառը սկսում է թառամել, դեղևում է և ընկնում ճարճատյունով: Տերևները՝ ուր զեփյուռն էր խաղում, ահեռի փոթորիկների գերի՝ հալածվում են հեռու, հեռու, դեպի գիշերային անժամոթ երկինք ու վտանգալից վայրեր, որտեղ վտարվում են մույնպես մեծ Սրբազան գրքի ցիրուցան թերթերը:

Չքանում է եղեմն իր բոլոր հրապույրներով:

Մարդը սարսափահար սփռվանք է գտնում սիրո մեջ... նրա սերունդը անում և ցրվում է այս «մթնշաղի և աղոթքների երկրում» և անձուկով երագում է կորսված դրախտը, որոնում ամենուրեք:

Նրա մխիթարության համար՝ ծնվում են մարգարեներ և բանաստեղծներ, որոնք հիշելով դրախտը, սրբությամբ ժողովում են Միստերի գրքի պատռտած թերթերը, ուր գտնվում են ըմբռնելի ճշմարտություններ: Ո՞վ է բանաստեղծը. նա՛, որի հոգևոր աչքերը խորասույզ հայեցողությամբ ընդունակ են տեսնել եղեմը: Եղեմն ամեն տեղ է և մեզ հետ, թաքնված իրերի արտաքին պատկերի, երևութիկ կերպարանքի ներքո: Ինչպես ամեն աղ

կրում է իր բյուրեղի նախատիպը, այնպես էլ յուրաքանչյուր իր ունի յուր գաղտնի, աննյութ կորիզն, որը նրա էության ներքին հարմոնիան է: Արտաքին տեսքը իր թերությանը չի արտահայտում ներքին ճշմարտությունը՝ նա միայն թոթովանք է իր մեջ դողում, ծածկված իսկությունների:

Սովորական աչքը կանգ է առնում իրերի կեղևի վրա, իսկ բանաստեղծականը ներս է թափանցում, իջնում է իրերի խորունկը, ըմբռնում է իդեան, էությունը և հետո մեկուսացնելով նրան արտաքին անցավոր ձևից, աշխատում է տալ հավիտենական կերպարանք, որ և իր եղենական և բյուրեղյա ձևն է:

Այսպիսով, արվեստի երկը մի բյուրեղ է, մի մասնավոր դրախտ, ուր իդեան վերածաղկում է իր վերին անարատությամբ, ուր՝ ինչպես կորուսյալ եղենում, թագավորում է բնական և անհրաժեշտ կարգ, որը բոլոր ձևերի մեջ փոխադարձ և ներդաշնակ կախում է հաստատում: Խոսքի պերճությունը այնտեղ չի վարագուրում միտքը, դաշնակավոր, և վեհ խոսքերն ու նախադասությունները միմիայն հստակ և թափանցիկ նշաններ են, որոնց մեջ նշմարվում են անադարտ իդեաներ:

Առարկաների արտաքին ձևը, նրանց երևույթ կերպարանքը՝ լոկ սիմբոլներ են, այսինքն՝ նշանակներ, որոնց ետևը թաքնված, հաստատված է ճշմարիտ էությունը: «Tout phénomène est le symbole d'une vérité» «Յուրաքանչյուր երևույթ մի ճշմարտության նշանակ է» (թարգմանությունը՝ հեղինակի- Պ. Հ.): Նրա կոչումն է թարգման լինել ճշմարտության և մեղանչում է, երբ իրեն նախանձար համարելով, փոխարինում է ճշմարտության: Այն, որ լոկ հայտարար, մունետիկ է իդեայի, ձգտում է գերադաս լինել, քան իդեան, որն երևակում է. «Tout représentant de l'idée tend á se préférer á l'idée qu'il manifeste. Se préférer - voila la faute» («Գաղափարի ցանկացած ներկայացուցիչ հակում ունի իր արտահայտած գաղափարից ինքն իրեն գերադասելու: Ինքն իրեն գերադասելը՝ ահա սխալը»):

Մարդիկ շփոթմամբ թե մոլորությամբ նշանակները էության տեղ են ընդունում և կյանքի նպատակ շինում, որտեղից ծագում է հուսախաբություն և հիասթափություն: Նրանք մտն են Նարկիսիսին, որը պիշ-պիշ նայելով ջրի մեջ հրաշանում է իր պատկերից. մենավոր և մանկամիտ պատանին սիրաբորբոք սիրտը զովացնելու համար, խոնարհում է գետակի վերա՝ փաղաքշանքով, համբույրը շրթունքին: Բայց խոնարհած ատենը՝ հանկարծ չքանում է հրապույրը. շրթունքների դեմ նա տեսնում է իր շրթունքները, աչքերի դեմ՝ իր աչքերը, հասկանում է, որ ինքն է, իր պատկերը՝ իր հանդես կանգնած, ինքը մենակ է, ինքը սիրահարված է իր պատկերի վերա: Վեր է կենում, ետ է կանգնում ջրից. ջրի մակարդակը նորից երանգավորվում է և

տեսիլը նորից ներկայանում: Նարկիսը գգում է, համբույրն անկարելի է, պետք չէ ցանկալ պատկերի. շարժվել՝ նրան տիրանալու համար, նշանակում է անէացնել նրան: Նարկիսը մենակ է՝ ի՞նչ անել:

- Մտահայել, խորին էությանը վերահասու լինելու համար¹:

* * *

Անդրէ Ժիդի այս տեսությունը անշուշտ փոխ է առնուած հռչակավոր քանաստեղծ-երաժիշտ Ռ. Վազներից, որն է իսկապես սիմբոլիստական տեսության և արվեստի հրաշակերտ վարպետը: Բեթնովենին նվիրած գրության մեջ նա արծարծում է սույն միտքը: Աստվածային մոզը խուլ է, եղկելի, արհամարհված և լի վշտով: Երկար խորհելով նա թափանցում է իրերը և նրանց արտաքին տեսքի տակ տեսնում է էությունը: Այս տեսիլը ամհուն բերկրության աղբյուր է դառնում նրա համար՝ «իրերի էությունը մերկանում է նրան, հայտ գալով իր գեղեցկության լուսապայծառ փայլով»:

Վազների հայացքով էությունը մարդու «ես»-ն է, նրա անահատական կամքն ու հոգին, որ ստեղծում է երևութական աշխարհը: Առանց նրան իրականություն չկա, ինքն է, որ իր հավերժական ստեղծագործ գործությամբ՝ ծնում է իրեր, կերպավորելով իր էությունը դրսի ոչնչության մեջ՝ անվերջ և անհամար պատկերներով:

Առօրյա կյանքի շշուկից քաշված, երբ մարդ խորհում է սուզված մտքի անհունության մեջ, լուծում է մի մեծ առեղծված՝ քանի որ ինքն է արտաքին աշխարհի պատճառը, ուրեմն ինքը կարող է և հրաժարիլ այդ աշխարհից և իր իդեաներից կերտել մի նոր՝ արվեստի և գեղեցկության անդորր աշխարհ, հրաշագարդուած ազատ ու անհողեղեն անուրջներից: Աշխարհային կյանքը՝ նույնիսկ իր լավագույն արտահայտությամբ, մեր պահանջներին զոհացում տալու տկար է: Հիասթափությունը լոկ զգացված հիացումն է՝ և ընդհակառակը՝ համաշխարհային դեռևս չճանաչված հավրանք: Ո՞րն է այն կենսավետ գործությունը, որ հուսախաբության սև օրերին պահում է մարդուս անկումից՝ սուրբ անուրջներն են, որ զերծ երկրային ոտնձգությունից՝ իբրև անկապտելի ուժ կազդուրում է կյանքի ու ապագայի հավատով: Նրանք թարմացնում են մեր բարոյական կյանքն այնպես, ինչպես քունը՝ նյութական:

Մեր երազները հոգու տեմչանք են, որ ձգտում են մարմնանալ, նյութապես կերպավորվել կյանքում և, տեղի ու ժամանակի պայմանների համաձայն, նրանք արտահայտվում են այս կամ այն եղանակով:

---

¹ «Il ne faut pas désirer une image; un desté pour la posséder la déchire. Il est seul. Que faire? Contempler». *ibid.*, p. 89 (4).

Պայմանները որոշ անհրաժեշտ օրենքների են ենթարկված, և շատ անգամ մարդս անգոր է խորշել նրանց անտեղությունից: Բայց կարելի է երևակայության թևերով հաստատել առընթեր տեսանելի աշխարհին մի այլ անտես, բայց զգալի աշխարհ՝ երազական՝ ուր գաղափարը, իդեաները մարմին կատանան անկախ աշխարհի բռնաբարող պայմաններից, և միմիայն այնպես՝ որպես կթելադրե իրենց էությունն ու մարդու ցանկությունը:

Մյուս կողմից, թեև տեսանելի աշխարհն էլ մեր ստեղծագործությունն է, նա էլ մեր հոգու ինչքն է, սակայն սովորությունը սպանում է այդ գիտակցությունը. և մեր հաղթական Եսը խոնարհում է իր ծնած երևույթների առաջ, մոռանալով նոցա իսկական ծագումը: Այս հանգամանքը զրկում է մարդուն մի մեծ բերկրությունից, որ է ստեղծելու գիտակցության վսեմ և խոր վայելքը: Արդ՝ քանի որ մեր ստեղծած աշխարհը կորցրել է մեզ համար իր նախնական բնավորությունը, պետք է այս անհավատարիմ և խաբուսիկ աշխարհից դուրս և նրանից վերև մի այլ աշխարհ հաստատել՝ Արվեստի աշխարհ՝ *Au-dessus de l'univers présent, batir un nouvel univers* («Ներկա տիեզերքի վերևում մի նոր տիեզերք ստեղծել»)՝¹:

Այս հայեցողությունն առաջին անգամից տարօրինակ է թվում, բայց մի՞թե նույն կերպ չէ վարվում իրականության հետ և գիտությունը: Գիտության մեջ աշխարհն այն պատկերն ու կազմությունը չունի, ինչ որ տալիս է իրականությունը, մեր անմիջական զգացողությունը: Գիտական մտքի հիմքը պատճառականության օրենքն է, մի սկզբունք, որ միտքը բնությունից չէ վերցնում, այլ իր սեփական ձևն է. այդ օրենքով՝ գիտությունը չի ընդունում երևույթների հաջորդականությունը, կամ փոխադարձ կարգն ու հարաբերությունները այնպես, ինչպես բնության մեջ հանդիսանում են մեր զգացողության. միտքը վեր է լուծում երևույթները, նոր դասավորություն է մուծանում նրանց մեջ, որով վերստեղծում է մի նոր աշխարհ: Այս իմաստով՝ գիտությունը արվեստին հար և նման գործ է կատարում: Չամազանությունն այն է, որ գիտությունը զննում է երևույթներն իրենց հաջորդականությամբ, հետաքրքրվում և զբաղվում է նրանց՝ միմյանց հետևող վայրկյանների կապով, այնինչ արվեստը գործ ունի գլխավորապես վայրկյանների հետ, և վայրկյաններ է ուզում արտահայտել ու հավերժացնել²:

Ինչպես և կատարե արվեստն իր խնդիրը, համեմայն դեպս նրա ստեղծած աշխարհը պետք է ավելի բարձր կյանք ունենա, քան իրականը: Եթե նա պիտի լինի լոկ կույր ընդօրինակություն տեսանելի աշխարհի, այն

¹ Teodor de Wyzewe, *Nos Maitres*, p. 5.

² cf. «Le savant recherche l'archétype des choses et les lois de leur succession; il recompose un monde enfin, idéalement simple, où tout s'ordanne normalement». *Le traité du Narcisse*, p. 86 (5).

ժամանակ աննպատակ է նրա ջանքը, որովհետև նախ՝ հենց այդ աշխարհից խուսափելու համար է, որ դիմում ենք արվեստին, երկրորդ՝ իրականությունը մեր առջև փոված է իր ամբողջ շքով, տեսնում ենք, շոշափում, զգում, ի՞նչ կարիք և իմաստ կա նրան վերաբրտադրել արվեստի միջոցով: «Քանի որ ծաղիկը գոյություն ունի,- ասում է Շարլ Մորիսը, - ի՞նչ օգուտ ջանալ խոսքերի միջոցով վերստեղծել նրա նման ուրիշը. այդ նշանակում է, ճանապարհի մի ափից խիճ հավաքել և մյուս ափն ածել, ունայն վաստակ»¹: Արվեստի կոչումն ավելի վսեմ է: Նրա հիմն է ստեղծագործությունը: Ստեղծել՝ նշանակում է բերել այնպիսի բան, որ բնությունն ինքնին չի տալիս: Բնության մեջ սքողված են իրերի և երևույթների ներքին հարաբերություններ, և ոչ իրենք առարկաները: Արվեստն այն աչքն է, որով տեսնում ենք այդ աննյութ կապերը: «Գրականությունը մինչև այժմ տղայամտությամբ կարծում էր,- երգիծաբանում է Ս. Մալարմե,- որ որոշ թվով թանկագին քարեր ընտրել և նրանց անունը գրի առնել, ասել է թե թանկագին քար շինել»: «Ո՛չ թե իրերը պետք է ստեղծենք,- շարունակում է նույն հեղինակը, - այլ լուկ իրերի հարաբերությունը ըմբռնենք. այս հարաբերությանց թելերն են, որ հյուսում են բանաստեղծություն ու երաժշտությունը»²:

Գպրոցի փիլիսոփայական հայացքների համաձայն՝ հարաբերությունները ուրիշ բան չեն, եթե ոչ մեր հոգու դրությունները: Հետևաբար՝ ըմբռնել իրերի հարաբերությունները, նշանակում է դրոշմել հոգեկան կյանքի այլևայլ վիճակներ, նրա վայրկյանները: Հոգին հարուստ է ներքին կյանքով, եթե արվեստի կոչումն է ներկայացնել նրա դրությունները, ապա ուրեմն այնչափ ավելի բարձր են և կատարյալ պիտի նկատվի, որչափ ավելի բարդ հոգեկան ելևէջների թարգման լինի:

Մարդու ներքին աշխարհն իր գործունեության մեջ երեք զորեղ մոմենտ ունի՝ զգալ, խորհել և հուզվել: Զգացողությամբ ընդունում ենք արտաքին աշխարհից տպավորություններ. մտածական կարողությունը տնտղում է այդ հոգեկան մթերքը, դասդասում, նոր խմբակցությունների է վերածում և մշակում է ընդհանուր գաղափարներ: Զգացումների և գաղափարների մուրք, մեծ մասամբ անհասկանալի խառնուրդը առաջ է բերում այն հոգեկան վիճակը, որ կոչվում է հուզում: Արվեստը պետք է աշխատե համեմատաբար այդ երեք հուժկու հորձանքները և հավերժացնել գույների, գծերի, բառերի և հնչյունների միջոցով: Հույզերը հոգու ամենից փափուկ ու մուրք տարրերն են, թեև զորավոր են և ցնցող, բայց կարծես անորոշ և դժվար արտահայտելի: Բանաստեղծներն իրավամբ սրբազան դոդ են անվանում հուզումը, որ հոգեկան կյանքի վսեմ և երանալիտ թուպն է: Երաժշտությունը

¹ J. Huret, Enquêtes, p. 85.

² Ibid., pp. 63, 64.

առավելապես այդ հոգեկան դրությունն է արտահայտում, ուստի մասնագետները արվեստն է:

Նոր գեղարվեստական տեսությամբ՝ բանաստեղծությունը մինչև այժմ աշխատել է մնանել նկարչության և նորա հետևությամբ՝ նկարել բառերի օգնությամբ բնությունը, վերստեղծել պատկերներ. հիմնիկ նկարչության հետ միասին պետք է ձգտե մոտենալ երաժշտության, և նպատակ ունենալ մույնպես հույզեր առաջ բերել: Այսուհետև բանաստեղծությունը բառերի երաժշտությունն է, ինչպես և նկարչությունը՝ գույների և գծերի:

Բանաստեղծության էվոլյուցիայի՝ հետզհետեական զարգացման մեջ մի հետաքրքրական երևույթ է նկատվում: Տասնյոթերորդ դարում գրականությունը այսպես ասած, ճարտարապետական բնավորություն ուներ: Հեղինակներն առաջնորդվում էին այնպիսի սկզբունքներով, որ կարծես շենք են կառուցանում, այսպես ուշադիր էին նյութի հմուտ բաշխման, մասերի համաչափության ու ներդաշնակության, ամբողջ երկի հիմնագծին: Զմեռադասներն էլ որոնում և պահանջում էին, որ աշխատությունը կամ մախադասությունը լավ **հորինված** լինի, հաջող **ծրագիր** ունենա, հարկավոր էին համարում **մախադատը** և այլն:

Հետևյալ տասնյոթերորդ դարում՝ գրական աշխատությունը չէր նկատվում այլևս իբրև շենք, այլ՝ նկար: Գույն էին, որովհետև երկը **գունեղ** (coloris) է, և վատաբանում էին պատկերի **չորությունը**, ցամաքությունը և հրճվում նկարի ոճով, գեղանկար դարձվածքով և այլն¹:

Իսկ մեր ժամանակներում այն միտքն է արծարծվում, որ գրականությունը պիտի հարև երաժշտության: Անգլիացի Կարլայլը բանաստեղծությունն անվանում է երաժշտական միտք, կամ մտքի երաժշտություն: Ամեն մի բառ, խոսք, որովհետև հնչյուն է, ուստի և որոշ մտքով երաժշտություն: Ռոմանտիկ և պառնասական գրականները արտաքին չափն ու ձևը, ոճի հղկումը, բառերի ընտրությունը հասցրել էին այնպիսի կատարելության, որ հիրավի նրանց երկերը երաժշտության էին մնանում: Սակայն սիմբոլիստների հասկացողությամբ, բանաստեղծությունը ո՛չ թե արտաքին հատկություններով պետք է երաժշտության հետ մրցե, այլ ներքին՝ երաժշտական զգացողություն՝ հույզեր հարուցանելով:

Հույզը մի զգացություն է, որ չի ենթարկվում վերլուծության և ո՛չ իսկ վերծանության, մի բարդություն է, որ չի կարելի տարկազմել, քակել ու նկարագրել: Մալինոզան կարծում էր, որ մի բան որոշել նշանակում է ժխտել²: Հույզերի վերաբերմամբ ճիշտ է, որ նկարագրությունը հոմանիշ է

¹ F. Brunetière, «Revue des deux Mondes», 1888, novembre.

² «Omnis determinatio est negatio».

նչնչացման: «Անվանել հույզը,- ասում է Ս. Մալարմեն,- նշանակում է չիք դարձնել քաղցրությունը, անուշության գոնե երեք քառորդը հապավել»: Երաժշտությունը հենց նրանով է բարձր մյուս արվեստներից, որ իրն իր անունով չէ կոչում և միմիայն հնչյունների ամենեկին վեստերով, անորոշ բարդվածներով է առաջ բերում սրբազան երեք, առանց ուղղակի շեշտելու նրա էությունը: Նվագը հիշեցնում է ինչ-ինչ զգացված հույզեր ու մտքեր, արթնացնում է նրանց՝ մեր սրտում թողած հետքերը, որ ամեն մարդու մեջ կենդանանում և յուրովի պատկեր է ստանում, համաձայն անհատի սրտի փորձառության և զգացական ունակության: Ախշտ այսպես է վարելու և բանաստեղծությունը: Նրա հիմը պիտի լինի suggestion (առաջարկ)՝ թելադրություն, շշուճ: Այս հանգամանքը շեշտում է մանավանդ Ս. Մալարմեն. «Միմբուլիստ, դեկադենտ, կամ միստիկ՝ ինչպես կուզեք անվանեցեք, դպրոցները իդեալական ելակետից ժխտում են նյութը. ուստի և նրան պարզ անվանել՝ համարում են կոպտություն. հարկավոր է միայն թելադրել, մերշնչել»¹: Բանաստեղծը աշխատելու է ոչ այնքան ասել, որքան թելադրել և ընթերցողը՝ ավելի գուշակել, քան հասկանալ²:

Նկարագրական դպրոցի բանաստեղծությունը ներկայանում է ընթերցողին իբրև ավարտած, պատրաստ նկար, և նա ստիպված է ընդունել այնպես, ինչպես տրվում է: Նոր դպրոցի բանաստեղծը առաջարկում է ոչ այնքան իրեն ասելիքի նկարը, որքան թեթև արուճանակը (esquisse) և ընթերցողին թողնում է որոշ ազատություն ըմբռնել իր կարողության և հակումների համաձայն՝ այսպես թե այնպես:

Այլպես ասած՝ նկարագրությունն ու պարզախոսությունը տեղի են տալիս ակնարկների:

Մանրակրկիտ պատկերներն իրենց որոշականությամբ բռնադատում են ընթերցողի միտքը, կաշկանդում երևակայությունը: Միտքը խոնարհում է նրանց որպես մի անխուսափ անհրաժեշտության, ստիպողականության առաջ: Մինչդեռ անգայտ, անոսր մթությամբ սքողված արտահայտությունները չեն ծանրանում մեզ վերա: Ընթերցողն ազատ է, երգիչը նրան չի հրամայում, այլ միայն շնջում է ակնմզին, թելադրում որոշ հույզեր, նա էլ աշխատում է ակնարկներից գուշակել թելադրության էությունը, երգի իմաստը:

---

¹«Symboliste, Decadente ou Mystique les écoles se déclarant ou étiquetées en hâte par notre presse d'information, adoptent le point d'un idéalisme, qui refuse les matériaux naturels et, comme brutale, une pensée directe les ordonnant, pour ne garder de rien que la suggestion».

² H. de Regnier, Figures et caractères, p. 332.

Այս պարագան ծնում է մի խորհրդավորություն, երևակայությունն ու սիրտը պարուրում է մի տեսակ լուսանցիկ մթությանը՝ առանց նրանց ճկունությունը ճնշելու: Երգչի շնչուն խոսքերը հոսանուտ և մեղմասյուր հորձերով օրորվում են սրտի անհունության մեջ, ինչպես նրբահնչյուն նվագներ, որ կամաց-կամաց չքանում, կորչում են հեռաստանում: «Եթե առաջ բանաստեղծությունը երգում էր, այժմ հմայորեն նվագում է, առաջ ձայնական էր, այժմ երաժշտական է: Ահա՛ այս փափագը՝ ավելի թելադրական, քան վճռական ու հատու լինել, կազմում է նորագույն բանաստեղծության խոշոր գյուտը և գլխավոր շնորհիքը»¹: Այս սկզբունքն է միևնույն ժամանակ այն դուռը, որ տանում է դեպի սիմբոլների խորհրդավոր ու մթագին աշխարհը:

* * *

Սիմբոլ բառը զանազան կիրառություն ունի. իսկական նշանակության հասու լինելու համար, պետք է հիշել մի բան:

Հոգեկան և նյութական երևույթները՝ իրենց փոխադարձ հարաբերությունների մեջ, հակառակ մտքի դարավոր ջանքերին, տակավին գաղտնիք են մնում: Որ նրանք բնությանը բնավին տարբեր էություններ են՝ անժխտելի է. անուրանալի է նաև, որ նոցա մեջ մերքին սերտ կապ կա, մեկը պայմանավորված է մյուսով: Բայց թե ի՞նչ է այդ կապի իսկական բնավորությունը և կամ ինչպե՞ս կարող է միտքը նյութի հետ շաղկապվել, բնության խորհրդավոր և անվերծանելի գաղտնիքներից մեկն է: Ի՞նչ մերքին աղերս կա, օրինակ՝ լեզվի և մտքի, կամ բառի և գաղափարի մեջ: Գիտենք միայն, որ նրանք միմյանց հետ զուգորդված են, որ բառը զարթեցնում է գաղափար և ընդհակառակը, գաղափարը ծնում է բառ: Այս էլ սովորության հետևանք է: Եթե բառի և գաղափարի կապը անհրաժեշտ և բնական բնավորություն ունենար, բոլոր մարդիկ միմյանց կհասկանային, ինչ լեզվով էլ որ խոսեին:

Այս տեսակետից բառը սոսկ նշանակ է, մի սիմբոլ, որ ներկայացնում է մեզ և ուրիշներին որոշ գաղափար, բոլորովին այլ բան է էությանը, քան ինքն է: Նշանակներ են մամնապես և գույները, գծերը, հնչյունները, նվագները, որոնցով թարգմանում ենք ինչ-ինչ հոգեկան կացություններ: «Մարդու ամբողջ կյանքը սիմբոլների մեջ է,- ասում է Կարլայլ,- միայն սիմբոլների միջնորդությամբ է, որ մենք գիտակցաբար թե անգիտակցաբար ապրում

¹ H. de Regnier, *ibid.*, p. 333.

ենք, գործում ու կանք աշխարհում»¹: Նույն միտքն է հայտնված և Բողոքի «Լծորդություններ» ուսանավորի մեջ.

*Բնությունը մի տաճար է, ուր սյուները կենդանի
Արձակում են երբեմն անմեկին ու մութ խոսքեր,
Մարդն անցնում է այնտեղ սիմբոլների անտառից,
Որոնք նրան դիտում են մտերմական հայացքով:*

Հոգեկան պարզ տարրերն արտահայտում ենք բառով, ավելի բարդը համապատասխան բառերի միավորությամբ: Սակայն կան բարդություններ, ինչպես հույզերը, որոնք վերլուծության չեն ենթարկվում. բառերով արտահայտել հույզը՝ նշանակում է կազմալույծ անել նրան, ուրեմն և ոչնչացնել: Պետք է արտահայտության այլ միջոց գտնել: Հույզերն արտահայտելի է նշանակներով, սիմբոլներով, այսինքն՝ պետք է ընտրել կամ ստեղծել այնպիսի պատկերներ և դրություններ և նկարագրել այնպես, որ ընթերցողի մեջ զարթնեցնեցանկալի հույզը:

Սիմբոլը այլաբանության նման է: Էական տարրերությունը նրանց ծագման կամ ստեղծման եղանակի մեջ է: Այլաբանությունը ենթադրում է մի միտք, մի խրատ և նրա համար որոնում է պատշաճավոր պատկեր, որ հաճախ ինքն իրեն ոչ մի բանաստեղծական արժեք չունի: Այնինչ սիմբոլի առթած վայելքը կրկնակի է. նախ՝ բանաստեղծական պատկերը և երկրորդ՝ իդեան, որ արտահայտում է: Այլաբանության մեջ իմաստը խրատական է և ակնհայտնի, սիմբոլում լույս ենթադրական, որ թաքցված է այնպես, ինչպես «ծառը իր հունդի մեջ կրում է ապագա պտուղները»:

«Սիմբոլն իրոք մի համեմատություն է, - ասում է Հանրի դը Ռենիե, - վերացականի և թանձրունակի՝ կոնկրետի նույնություն, համեմատություն, որի անդամներից մեկը մնում է ենթադրելի»: Այդ գուշակելի անդամը ներքին իմաստն է, որ այնպես հմտորեն հալված է արտաքին պատկերի մեջ, որ կազմում է անքակտելի միություն: Փույթ չէ, եթե սիմբոլը այլազան մեկնությանց տեղիք է տալիս. մինչև անգամ եթե ընթերցողը ուրիշ կերպ հասկանա, քան հեղինակը, այլ իմաստ որոնե նրա ստեղծագործության մեջ:

Հունական առասպելների անթարշամ բանաստեղծական ոգին հենց այն դյուրաթեք ճկունության մեջ է, որը ներում է ամեն տեսակ մեկնություն ու բացատրություն: Սիմբոլիստները հաճախ դիմում են հին դիցաբանության,

¹ «It is in and through symbols that man, consciously or unconsciously lives, works, und has his being». A. Simons, The symb. mouvement.

այնտեղից քաղում նյութեր ու իրենց հայացքի համեմատ մշակում: «Առասպելը ժամանակի ավագուտում այն ժժանկներից մեկն է, ուր լավում է մարդկային ծովի աղմուկը: Միֆը իդեալի պերճհնչակ խխունջն է»¹:

Մարդուս ընկալական ունակությունները հետզհետե զարգանում ու նրբանում են: Ներելի է հուսալ, որ ականջ դնելով այդ տարօրինակ խխունջներին, միշտ կարող կլինենք նոր շշունջներ լսել և հին հնչյուններին նորանոր մեկնություններ տալ: Միմբուն իր լավագույն իմաստով՝ այդպիսի մի խխունջ է. նորա գաղափարական դողեցությունը պետք է վեր լինի ժամանակի և տեղի պայմանների ազդեցությունից. որովհետև միայն այդ կերպ կարող է հարատև նշանակություն ու հավերժական կյանք ունենալ: Պատմության ամեն մի շրջան բերում է նոր մթերք, նոր տարրեր քաղաքական և կուլտուրական, որ փոխվում կամ կորչում է հաջորդ շրջանում: Գեղարվեստական երկը տևական լինելու համար, պետք է ձեռնաքափ լինի և զերծ մնա քաղաքակրթական պատահարներից, խույս տա անմիջական իրականության հպումից: Երգելու է մշտնջենական զգացմունքների վիշտն ու բերկրությունը՝ սեր, խանդ, սրամտություն, հիացում և այլն: Մրանք են Հոմերոսի վեհության հիմը և ամմահության ճշմարիտ հավատչեն:

Ռոմանտիկ բանաստեղծներն ևս երգում էին հուզական աշխարհ. բայց մեղ անհատականության և անձնական գույն էին տալիս զգացմունքներին, կանգ էին առնում մասնավոր արկածների վերա և շեշտում էին այնպիսի կողմեր, որոնք բացառիկ և անսովոր բնավորությամբ հատուկ էին այս կամ այն մարդու զգացմունքին և ոչ զգացմունքին ընդհանրապես: Նոր բանաստեղծներն ընդհակառակը ներբողում են զգացումի բացարձականը, անկախ նրա մասնավոր արտահայտությունից, ուստի նրանց երգերը ընդհանրության սեփականություն է: Նա չի խոսում եզակի դեպքից ծնունդ առած վշտի մասին, այլ գեղզեղում է այն տրտունջը, որ դարեր է տեսել, որ նույնչափ հին է, որքան աշխարհը և արգասիք է «ապրելու չարիքի»...

* * *

Երբ Մետերլինկը² հափշտակությամբ մեկնում էր սիմբոլիստ բանաստեղծության այս հատկանիշը, նրա գրուցընկերը, ինչպես պատմում է Հյուրեն, առարկություն արեց, թե ճշմարիտ գրականությունը պետք է ոչ թե խոր-

¹ H. de Regnier, *ibid.*, p. 336.

² J. Huret, *ibid.*, p. 173.

շե կյանքից, այլ ընդհակառակը նրանով պիտի զբաղվի: Նա պիտի ցույցնե առտնին կյանքը, հասարակական խոշոր երևույթները, ժամանակի ոգին և պահանջները: Նույն բանը ասաց Հյուրեին և է. Չուլան¹: Սա բացեիքաց ժխտում էր սիմբոլիզմի նշանակությունը, իբրև մի հոսանքի, որ ո՛չ մի հասարակական շարժման թարգման չէ, և թե՛ դեմոկրատ, և թե՛ բուրժուա դասը ընդդեմ են, այնինչ ապագան նրանն է, ով որ կըմբռնե նորակազմ հասարակության ոգին: Ներկայիս գունավոր արտահայտությունը սոցիալիզմն է, մի համաշխարհային շարժում, որ կարող է վաղը հիմն ի վեր տապալել կանգուն քաղաքակրթությունը, փոխել աշխարհի պատկերը: Մի գրականություն, ասում են, որ անտես կառնե այսպիսի կարևոր և կենսական խնդիր, չի կարող անմեղապարտ ճանաչվել և հաջողություն ունենալ:

Այս է սովորական և հաճախ կրկնվող առարկությունն ու միակ լուրջ կշտամբանքն ուղղված նորերին:

Սակայն խնդիրն այն է, որ գրականությունը, մանավանդ նորերի գրականությունը, գործ ունի ո՛չ թե երևույթների, այլ նրանց ստեղծող ոգու հետ: Ճշմարիտ է, աշխատանքի առաքելականությունն է ներկայի ամենաթանկ նշանը, բայց անուրամալի է նաև, որ նորագույն գրականությունն այն տարօրինակ ոգու ցույց է, որ արտադրել է այդ շարժումը: Գրական գիտության տեսակետից սոցիալիզմը՝ իբրև սիստեմ, նույնպիսի դեկադենտություն է համարվում, որպիսի սիմբոլիզմը՝ գրականության մեջ: Մեկը բողոք է կյանքի կոնկրետ երևույթներին, մյուսը՝ նույն երևույթների ծանրության տակ հառաչող ոգուն: «Արդի ոգին»՝ նշանակալից ոգի է՝ վիշտն ու ուրախությունը, իրենց երանգներով, հույսն ու հուսահատությունը՝ հիացումն ու հիասթափությունն այնպիսի արագությամբ են միմյանց հետևում, որ կորչում է հոգեկան ուժերի համաչափությունը, հավասարակշռությունը: «Աջակողմյան» և «ձախակողմյան» հույզերը այժմ հոգու մեջ այնպես մտն են, որպես իրականության մեջ երանություն ու թշվառություն, աղքատություն ու հարստություն, հեծյուն ու քրքիջ: Սոցա նեղ փեղկերի մեջ տրորվում է հոգին, ելք չգտնելով գալարվում է հուսահատ ու բեկված «pleine de larmes et sans cris» («արցունքաթաթավ և առանց տազնապի»): Աշխարհում աննեցուկ՝ հաժում է աստանդական բնության անհունության մեջ, հառաչում հողմերի հետ, անձրևի հետ լալիս, թափված տերևների հետ տխրում...

Աշխարհիս անօրեն, դժնյա կացության հանդեպ՝ մարդու համար միակ անխաբ սփոփանքը մնում է իր ներքին աշխարհը, սեփական հոգին իր անուրջներով:

¹ J. Huret, *ibid.*, p. 121.

Նա անդորր է որոնում երազական աշխարհում, որպես մի ջերմ հանգրվանում, որ նրանից ոչ ոք չի կարող կապտել, ուր գերծ ճնշումից, մարդ ազատ է ապրելու և շնչելու իր ցանկության համաձայն: Այնտեղ, անըջական եթերում թափում է իր վիշտն ու տառապանքն և նորա թարմությամբ թաթավված ոգին այնուհետև կիջնե երկիր լի խոհուն վճռականությամբ՝ իրական աշխարհում ևս տնօրինել իր բախտը այնպես, ինչպես երազների մեջ...

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Բ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Բ

ՄԱՇԹՈՑ ԵՎ ՆՐԱ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԸ
ԸՍՏ ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

(էջ 7)

Գրված է 1925 թ. Փարիզում: Լույս է տեսել «Հանդես ամսօրյա»-ում՝ «Անձանոթ էջեր Մաշթոցի և նրա աշակերտների կյանքից ըստ օտար աղբյուրների» վերտառության ներքո (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», ամսագիր, Վիեննա, 1925, № 5-6, էջ 193-200, № 7-8, էջ 321-328, № 9-10, էջ 435-441, № 11-12, էջ 531-539): Նույն թվականին, նույն վայրում լույս է տեսել նաև առանձին գրքով, սակայն այլ խորագրի ներքո՝ «Մաշթոց և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների» (Վիեննա, 1925, Ազգային մատենադարան, ՃԺԱ, 56 էջ): Երրորդ անգամ լույս է տեսել «Մեսրոպ Մաշտոց» հոդվածների ժողովածուում (Երևան, 1962, ՀԳԱ ակադեմիայի հրատ., էջ 199-241): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Փոտ պատրիարքի ամբողջական երկերը հրատարակել է Յ. Պ. Մինը (տե՛ս J. P. Migne, Patrologia Graeca, t. 102-104): - էջ 7:

2. Ն. Աղոնցի «Զննական նշմարներ Եզնիկի մասին» աշխատությունը լույս է տեսել «Բազմավեպ»-ում (1925, էջ 196-200, 294-298, 366-371; 1926, էջ 12-17, 69-72, 108-113): Տե՛ս նաև աստ, էջ 131-168: - էջ 9, ծան. 1:

3. Ն. Աղոնցի այս դիպուկ ենթադրությունը առարկությունների տեղիք է տվել Ե. Տեր-Մինասյանի մոտ (տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան, Հայոց գրերի գյուտի թվականի և այլ հարակից խնդիրների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, Երևան, 1964, էջ 38-45), սակայն այժմ այն հայագիտության մեջ քաղաքացիություն ստացած արժեք է: - էջ 10:

4. Խոսքը Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի հրատարակած «Կնիք հաւատոյ ընդհանուր Սուրբ եկեղեցւոյ» (Ս. Էջմիածին, 1914) գրքի մասին է: - էջ 16:

5. Նկատի ունի Ա. Վարդանյանի հրատարակած «Թուրք Պրոկոյա եպիսկոպոսի առ Ս. Մահակ հայրապետ Հայոց և առ Ս. Մաժողոց» քննադիրը (տե՛ս «Հանդես

ամսօրյա», 1921, էջ 1-26): - էջ 16:

6. Ն. Ադոնցի սույն տեսակետը Հ. Մանանդյանն անվանում է «Նոր ու հետաքրքիր լուսարանություն, արժանի հատուկ ուշադրության» և համերաշխվելով նրա հետ՝ գրերի գյուտի ժամանակը առարկայացնում է 391-392 թթ. միջև (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հայ գրերի գյուտի տարեթվի հարցի շուրջը, «Տեղեկագիր», ՀԳԱ ակադեմիայի, 1952, № 7): Խնդրին և Մեսրոպ Մաշտոցին նվիրված վերջին լավագույն աշխատություններից տե՛ս Ա. Ա. Մարտիրոսյան, Մաշտոց, Երևան, 1982: - էջ 27:

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՄԿՁԲՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (էջ 35)

Գրված է 1932 թ. օգոստոսին Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Հայ մշակույթի օր» ժողովածուում (Փարիզ, 1932, հրատարակություն «Հայ գրական ակումբի», էջ 33-40): Երկրորդ անգամ լույս է տեսել Ադոնցի՝ «Հայաստանի ոսկեհանքը». Փոքր ուսումնասիրություններ, ժողովածուում (կազմել և ներածությունը գրել է Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 2006, էջ 62-70) : Արտատպվում է առաջին հրատարակությունից:

1. Հայագետները վաղուց են մատնանշել Կորյունի բնագրի զանազան մասերի և մասնավորապես վերջաբանի ժամանակագրական հատվածի ակնհայտ հակասությունները, քերասացություններն ու անորոշությունները: Դրանք բացահայտելու և ճշտելու գործում մեծ է Ա. Ս. Մաթևոսյանի վաստակը [տե՛ս Ա. Ս. Մաթևոսյան, Կորյունի Մեսրոպ Մաշտոցի պատմության ձեռագրի մի թղթի տեղափոխություն, Վենետիկ, 1990, տե՛ս նաև «Վարք Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի» բնագրի և դրա տարբերակների Ա. Մաթևոսյանի իրականացրած հրատարակությունը (Երևան, 1994)]: Տարակուսելի է, որ Ա. Մաթևոսյանին, քերևս, անծանոթ է մնացել Ադոնցի «Հայ մշակույթի՝ սկզբնավորությունը» աշխատությունը, որն առաջին և հաջողված փորձերից մեկն էր խնդիրը հստակեցնելու գործում: - էջ 37:

ՀԱՅԱՑԱԾ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉԸ ԵՎ ԱՆՈՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ (էջ 43)

Գրված է 1934-1935 թթ. Բրյուսելում: Որպես զեկուցում ընթերցվել է 1936 թ. մարտի 29-ին Մորբոնի համալսարանի հանդիսությունների մեծ դահլիճում: Այս զեկուցումը, որ կարդացվել է ֆրանսերեն, նախ լույս է տեսել հայերեն

քարգմանությանը (տե՛ս «Ամահիտ», 1936, № 3, ապրիլ-մայիս, էջ 16-23), ապա՝ ֆրանսերենով (N. Adontz, *La Bible Arménienne et sa portée historique*, տե՛ս «Célébration solennelle du quinzième centenaire de la traduction Arménienne De La Bible», Paris, 1938, p. 47-63) և ռուսիներեն քարգմանությանը («Biblia armeană și însemnătatea sa istorică», տե՛ս «Ani», București, vol. 1, 1941, p. 90-100): Հայերեն քարգմանությունն երկրորդ անգամ լույս է տեսել «Հուշարձան» ժողովածուում (Երուսաղեմ, 1938, էջ 318-329): Երրորդ անգամ վերահրատարակել ենք մենք (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, № 3, էջ 3-11): Այնուհետև վերահրատարակվել է 2002 (տե՛ս «Էջմիածին», ամսագիր, 2002, Բ-Գ, էջ 95-103), 2005 (տե՛ս «Աստվածաշնչական Հայաստան», Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, 2005, էջ 527-533) և 2006 (տե՛ս Ն. Ադոնց, Հայաստանի ոսկեհանքը, էջ 71-81) թվականներին: Արտատպվում է «Ամահիտ»-ի հրատարակությունից:

1. 1934 թ. լրացավ Աստվածաշնչի հայերեն քարգմանության 1500-ամյակը: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա Մուրադբեկյանը մեծ ջանքեր է թափում պատմական այդ կարևորագույն թվականը հանդիսավորելու համահայկական հորեյանով: Սակայն ստեղծված իրադրությունը հնարավոր չէր դարձնում նման մի կարևոր միջոցառումի հայաստանում կազմակերպելը: Ուստի, 1934 թ. հոկտեմբերի 1-ի № 1076 հայրապետական կոնդակով Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Թորգոմ արքեպ. Գուշկյանը կարգվում է կաթողիկոսական ներկայացուցիչ և «զղեկավար կազմակերպութեան գործոյս» (տե՛ս «Հուշարձան», էջ 538-547): 1935 թ. ընթացքում հորեյանական միստեր են գումարվում հայկական գրեթե բոլոր գաղթավայրերում (մանրամասները տե՛ս «Միոն», 1935, № 12): Ամփոփիչ միստը տեղի ունեցավ 1936 թ. մարտի 29-ին Սորբոնի համալսարանի հանդիսությունների մեծ դահլիճում: Այս միստին է, որ Ն. Ադոնցը կարդացել է սույն «հմտալից ու շահեկան» («Ամահիտ», 1936, № 3, էջ 2) զեկուցումը: - Էջ 43:

2. Նկատի ունի Եվսերիոս Կեսարացուն: - Էջ 47:

3. Այսինքն՝ Պրոկոպիոս Կեսարացին: - Էջ 48:

4. Ակնարկում է Ա. Վոկթին: - Էջ 50:

5. Մեջբերված հատվածի հեղինակը ֆրանսիացի պատմաբան Ալֆրեդ Ռամբոն (1842-1905) է: - Էջ 50:

6. Ընդգծվածը դուրս է մնացել «Հուշարձան» ժողովածուի հրատարակությունից: «Ամահիտ» հանդեսի խմբագրական ծանոթությունը լույս է սփռում նման կրճատման հանգամանքների վրա: - Էջ 52:

ԿՈՐՅՈՒՆԻ ՄԱՍԻՆ
(Պարոն Գ. Ֆնտզյանի նկատողությունների առթիվ)
(Էջ 53)

Գրված է 1927 թ. Փարիզում: Լույս է տեսել «Հանդես ամսօրյա»-ում (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1927, № 5, էջ 273-284, № 7, էջ 395-405): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Նկատի ունի Գ. Ֆնտզյանի՝ «Նկատողություններ Մաշտոց-Մեսրոպը անվան և Կորյան քնագրի և ժամանակի մասին» ուսումնասիրությունը (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1926, № 5-6, էջ 268-276: Նույնը՝ տե՛ս Գ. Ֆնտզյանի աշխատասիրած «Վարք Մաշտոցի» քնագրի ներածական բաժնում): - էջ 53:

2. Տե՛ս Գ. Փառնակ (Գ. Ֆնտզյան), Մաշտոց վարդապետ: Գտիչ այբուբենի, քարգմանիչ, ավետարանող և մատենագիր («Ամահիտ», 1905, ապրիլ-դեկտեմբեր): - էջ 53:

3. Վերջին տասնամյակներին Մեսրոպ Մաշտոցի անձի ու գործի վերաբերյալ ստեղծված քաղմաթիվ ուսումնասիրությունների տվյալներն իմի է քերել Ա. Ա. Մարտիրոսյանը [տե՛ս «Մաշտոց». (Պատմա-քննական տեսություն), Երևան, 1982, գրքում]: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Հ. Մ. Բարթիկյանի՝ «Թեոդորոս Մոպսուեստացու *Μαστούβιος* -ի և բյուզանդական Մաշտոցյան տոհմի մասին» ուսումնասիրությունը (տե՛ս «Լրաբեր», ՀԳԱ ակադեմիա, 1984, № 7, էջ 74-76): - էջ 56:

4. Նկատի ունի իր «Հին Հայոց աշխարհայացքը» ուսումնասիրությունը (տե՛ս Ն. Աղոնց, Երկեր, Ա, Երևան, 2006, էջ 13-78): - էջ 56:

5. Արդյո՞ք ակնարկում է Մերեսի և Անանունի առեղծվածին նվիրված Ն. Ա. կինյանի, Ա. Մատիկյանի և Բ. Սարգիսյանի ուսումնասիրությունները: - էջ 63:

6. Նկատի ունի Ղազար Փարպեցու Պատմության Վենետիկի 1793 թ. հրատարակության՝ «Մ[ուր]ք Մաշտոց վարդապետ» հատվածը: - էջ 63:

7. Ակնարկում է Ն. Մառի՝ «Крещение Армян, грузин, абхазов, аланов святым Григорием (Арабская версия), СПб., 1905, ուսումնասիրությունը, տե՛ս նաև սույնի հայերեն քարգմանությունը, Վաղարշապատ, 1911:- էջ 64:

8. Վասակ Սյունեցու պատմական գնահատման աղոցյան տեսակետների քննությունը տե՛ս Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Մարգարյան Վասակ Սյունեցու գործունեության վերագնահատման Նիկողայոս Աղոնցի տեսությունը, «Ավարայրի խորհուրդը», ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 65-72: - էջ 65:

ԴԱՐՉՅԱԼ ԿՈՐՅՈՒՆԻ ՇՈՒՐՁԸ (Էջ 71)

Գրված է 1928 թ. Փարիզում: Լույս է տեսել «Հանդես ամսօրյա»-ում (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1928, № 1-2, էջ 76-94): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Տե՛ս Գ. Ֆնտզյան, Պատասխանս պրոֆ. Ն. Ադոնցին, «Հանդես ամսօրյա», 1927, № 9, էջ 529-541: - էջ 71:

2. Նկատի ունի հայր Արսեն Բագրատունու «Տարերք հայերեն քերականության, դպրատանց տղոց համար», դասագիրքը (Վենետիկ, 1848, 1850 և այլն) : - էջ 77:

3. Տե՛ս F. C. Conybeare, The Date of Euthalus, «Zeitschrift für die Neutestamentliche», Jahrg, 1904, s. 39-52. - էջ 84:

4. 1920-ական թվականներին Ա. Վարդանյանը «Հանդես ամսօրյա»-ում տպագրել է մի շարք ուսումնասիրություններ՝ «Եվթաղյան հատակտորներ», «Եվթաղականք», «Եվթաղի մատենագրությունք», խորագրերի ներքո, որոնք ամփոփվեցին «Մատենագրութիւնք Եւթաղի. Զննություն և բնագիր» մենագրության մեջ (Վիեննա, 1930): - էջ 84:

ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄԻՉ (Էջ 87)

Գրված է 1901-1918 թթ. ընթացքում Մյունխենում և Ս. Պետերբուրգում (Պետրոգրադ): Լույս է տեսել «Христианский Восток» հանդեսում (т. VI, вып. 3, Петроград, 1922, стр. 235-272): Հայերեն թարգմանությունը (Վ. Ա. Դիլոյան) կատարվել է այս առաջին տպագրությունից:

1. Ն. Ադոնցի կողմից այստեղ և այլուր «Բյուզանդիա», «հույներ», «Հունաց կայսր» և մնան այլ անվանումներ տուրք են հայ պատմական գրականության ավանդույթին, որը, ինչպես հայտնի է, մնան անվանումներն օգտագործում էր «Հռոմեական կայսրություն», «հռոմեացիներ» տերմինների փոխարեն: - էջ 88:

2. Ս. Տ. Երեմյանի կարծիքով Ջինթա ամրոցը այժմյան Ջինվի-շեյխ վայրն է, որ տեղադրվում է Ջարասալ լեռնանցքից (այժմ՝ Կելիշին) դեպի հարավ (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. II, Երևան, 1984, էջ 146): - էջ 99:

3. Այդ և հունա-լատինական այլ սկզբնաղբյուրներից կատարված Ադոնցի թարգմանությունները տե՛ս նրա արխիվում (Համազգայինի Բեյրութի գրական

պահոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գրոց Բ, թղթածրար 3; պահարան I, գրոց Ժ, թղթածրար Ա-8 և այլն): -էջ 118, ծան. 1:

4. Փավստոսն ընդհանրապես Ն. Ադոնցի նախասիրած պատմիչն է, որի առեղծվածները նրան հուզել են իր գիտական գործունեության ամբողջ ընթացքում՝ 1900 թվականից մինչև 1930-ական թվականների վերջերը: Փավստոսի թեման աղերսավում էր մի այլ՝ առեղծվածներով լեցուն բնագրի՝ Անանունի պատմության, հետ, որոնց լուծմանն էլ մվիրել է հայագետն իր ստեղծագործական զարմանալի եռանդը: Դեռևս 1900 թ. նոյեմբերի 18-ին Ն. Մառին հղված նամակում Ադոնցը հավաստում է, որ Փավստոսի վերաբերյալ սկսել է նյութեր կուտակել (տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյան, Նիկողայոս Ադոնցի նամակներից (1895-1902), «Լրաբեր» ՀԳԱ ակադեմիայի (հասարակ. գիտ.), 1975, № 11, էջ 97-98): 1902 թ. հունվարին Լոնդոնից գրված նամակներից մեկում ուսուցչապետին տեղեկացնում է, որ Փավստոսի մասին նյութերը պատրաստ են (անդ, էջ 105): Կատարված նախնական աշխատանքների վերաբերյալ 1906 թ. նա զեկուցում է ներկայացնում Ռուսական կայսերական հնագիտական ընկերության Արևելյան բաժանմունքի նիստում (տե՛ս «Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества», 1906, т. 17, стр. XL-XLIII): «**Ծրագրված մեծ աշխատանքի**» (Ադոնցի խոսքերն են) մի մասը տպագրության է հանձնվում Ն. Մառի կողմից նոր հիմնադրված «Христианский Восток» -ին: Հետաքրքիր է, որ հանդեսի 2-րդ տարվա շապիկի վրա զետեղված է ծանուցում այն մասին, որ առաջիկա հատորներից մեկում լույս է տեսնելու Ն. Ադոնցի «Փավստոս Բուզանդը որպես պատմիչ» ուսումնասիրությունը (1913, т. II, вып. 3): Իրերի թերունով Ադոնցի աշխատանքը լույս տեսավ հանդեսի վերջին՝ 1922 թ. համարում, որից հետո հանդեսի հրատարակությունն արգելվեց: Այժմ հաստատապես որևէ բան հնարավոր չէ ասել, թե Ադոնցը ավարտել է արդյոք ծրագրված աշխատանքն ամբողջությամբ, թե ոչ: Համենայն դեպս հանդեսի խմբագրության ծանուցումը, թե «**Շարունակությունը հետևում է**», այսինքն՝ աշխատանքի երկրորդ մասը լույս է տեսնելու հանդեսի առաջիկա համարներից մեկում, հուշում է, որ այն պետք է որ պատրաստ լիներ, եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա՝ մասամբ: Փաստորեն տեխնիկական, ծավալային նկատառումներով է, որ աշխատանքը հնարավոր չի եղել տպագրել ամբողջությամբ (տպագրված հատվածը կազմում է շուրջ 40 մեծադիր էջ), և ինչպես սովորաբար լինում է նման դեպքերում, շարունակությունը տեղափոխվել է: Բայց խմբագրության փակման և նյութերի ցաքուցրիվ լինելու պայմաններում Ադոնցի աշխատանքի հետագա ճակատագիրը դառնում է անհայտ: Կարծում ենք, որ հավանականություն կա այն գտնելու Ռուսաստանի ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Պետրոգրադի բաժանմունքի արխիվում:

Այնուհանդերձ, Փավստոսի թեման չի լքել Ադոնցին: Արդեն Փարիզյան տարագրության տարիներին՝ ավելի ճիշտ 1921 թ. դեկտեմբերին, Ն. Ալինյանին

ողղված նամակում Ադոնցը խնդրում է իրեն ուղարկել Փավստոս Բուզանդին նվիրված Յո. Մարկվարտի, Հ. Գեյցերի և Գ. Տեր-Պողոսյանի ուսումնասիրությունները (տե՛ս Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության դիվան, Ն. Ադոնցի նամակները Մխիթարյան հայրերին): Բացի այդ, Ադոնցի թողունի տարրեր թղթածրարներում առկա են Փավստոսի բնագրից քաղված մեծ թվով հատվածներ, որոնք թեև մեկնաբանված չեն, սակայն վերաբերում են 370-ական թվականների իրադարձություններին, և որոնք հասկանալի պատճառներով տպագրված հատվածում բացակայում են, քանզի այնտեղ շարադրանքն ավարտվում է 363 թ. դեպքերի նկարագրությամբ: Անհետաքրքիր չէ նաև այն փաստը, որ Ադոնցի այդ նույն թողունում առկա է «Փավստոս Բուզանդ» խորագիրը կրող հայերեն անավարտ մի ուսումնասիրություն՝ ընդամենը 5 էջ (տե՛ս Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գրքոց Բ, թղթածրար Ա-8): Անկասկած է, որ հայագետը ծրագրել էր մի նոր աշխատանք, որը սակայն իրադարձությունների կտրուկ փոփոխության պատճառով հնարավոր չեղավ իրականություն դարձնել: - Էջ 130:

ՔՆՆԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ ԵԶՆԻԿԻ ՄԱՍԻՆ **(Լ. Մարիեսի աշխատության առթիվ)** **(էջ 131)**

Գրված է 1925-1926 թվականներին Փարիզում: Լույս է տեսել «Բազմավեպ»-ում (1925, № 7, էջ 196-200, № 10, էջ 294-298, № 12, էջ 366-371: 1926, № 1, էջ 12-17, № 3, էջ 69-72, № 4, էջ 108-113): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Խոսքը ֆրանսիացի հայագետ Լուի Մարիեսի (1876-1958)՝ Եզնիկ Կողբացուն նվիրված աշխատության մասին է (տե՛ս **Լ. Maries, Le de Deo d'Eznik de Kolb, Paris, 1924:** Սույնի ամփոփումը տե՛ս **Գ. Նահապետյան, «Բազմավեպ», 1925, էջ 161 և հս.):** Տարիներ անց (1959) Լ. Մարիեսը իրականացրեց նաև Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ի ֆրանսերեն նոր թարգմանությունը (տե՛ս «*Patrologia orientalis*», t. XXVIII, p. 555-776): - էջ 131:

2. Նկատի ունի Եզնիկին վերաբերող Նորայր Բյուզանդացու դիտողությունները (տե՛ս **Նորայր Բյուզանդացի, Եզնրկայ Կողբացոյ երկու հատուածք սրբագրեալ, «Զննատք», Ստոքհոլմ, 1887, պրակ Ա, էջ 8-11):** - էջ 131:

3. Տե՛ս **Հր. Աճառյան, Զննություն և համեմատություն Եզնիկյան նորագյուտ ձեռագրին, Վիեննա, 1904 (Ազգային մատենադարան, ԽԸ):** - էջ 131:

4. Տե՛ս **S. Weber, Abfassungszeit und Echtheit des Schrift Ezniaks, «Theologische Quartalschrift», Tübingen, 1897, t. 79.** Տե՛ս նաև նույնի հայերեն թարգմանությունը՝

Մ. Վերեր, Եզնկա «Եղծ աղանդոց» գրքի ժամանակն և վավերականությունն, «Բազմավեպ», 1897, դեկտեմբեր, հավելված, էջ 1-6: 1898, էջ 147-151, 261-266: Հմմտ. «Հանդես ամսօրյա», 1898, էջ 22-25, 110-113, 201-206: - էջ 131:

5. «Գիրք ընդդիմութեանց արարեալ ի Սրբոյ Եզնկայ Կողբացոյ Հայոց վարդապետէ», Ջնյունհիա, 1762-1763, հրատարակիչ՝ Արրահամ վարդապետ Աստապատեցի: - էջ 134:

6. «Եզնկայ Կողբացոյ Բագրեանդայ եպիսկոպոսի Եղծ աղանդոց», Վեներտիկ, 1826, հրատարակիչ՝ Արսեն վարդապետ Բագրատունի: - էջ 134:

7. Վալենտինիանոսը Գնոստիկյան դպրոցի առաջին ուսուցիչներից էր, որը 140-165 թթ. գործում էր Հռոմում: - էջ 135:

8. Տե՛ս Գ. Գալսեմբարյան, Նորագույն աղբերք Եզնկա Կողբացվո ընդդեմ աղանդոց մատենին, Վիեննա, 1919: - էջ 135:

9. Եզնիկի քննական քննարկ հրատարակիչ Մ. Մինասյանը մասամբ է հետևել Արոնցի ցուցումին, երկը խորագրելով՝ «Ճառք ընդդէմ աղանդոց» (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1990, էջ 79-125: 1991, էջ 127-193: 1992, էջ 139-187, տե՛ս նաև առանձին հրատարակութեամբ՝ Ժնև, 1992): - էջ 137:

10. Բնագրում ոչ թե «կատարյալ գիտության», այլ՝ «կարծիքի»: - էջ 138:

11. Նկատի ունի իր «Le questionnaire de S. Grégoire Illuminateur et ses rapports avec Eznik» ֆրանսերեն ուսումնասիրությունը, տե՛ս նաև սույնի հայերեն տարբերակը («Հայրենիք», 1928, 6-րդ տարի, № 7, էջ 72-81, նաև աստ՝ էջ 169-183): - էջ 143:

12. Տարիներ անց «Հարցմունք Գրիգորի» Հիշատակարանի նոր հետազոտող Լ. Ստ. Խաչիկյանը Արոնցի հարցադրմանը պատասխանում է՝ «Այո, կարելի է, ավելին՝ այն կարող է զետեղվել միայն և միայն հայ դպրության սկզբնավորման առաջին տասնամյակներին, և հանդիսանում է հայ ինքնուրույն մատենագրության ցարդ հայտնի հնագույն հուշարձանը» [տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Գրիգոր Պարթևի վերագրված «Հարցմունք» որպես հայ մատենագրության երախայրիք, «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, 1964, էջ 310-311; նոր հրատարակություն՝ Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հատ. Ա, Երևան, 1995, էջ 66 (ընդգծումը Լ. Խաչիկյանինն է - Պ. Հ.): - էջ 151:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՐԹԵՎԻ ՀԱՐՑԱՐԱՆԸ ԵՎ ԵԶՆԻԿ
(Էջ 169)

Նախապես գրված է եղել ֆրանսերեն՝ 1925 թ. Փարիզում: Լույս է տեսել «La Revue de L'Orient Chrétien» հանդեսում (տե՛ս **N. Adontz, La questionnaire de S. Grégoire Illuminateur et ses rapports avec Eznik, t. V(XXV), № 3, 4, Paris, 1925-1926, p. 309-357**): 1927 թ. սույն ուսումնասիրությունը, առանց «Հարցումն և պատասխանիք» բնագրի, հեղինակի իսկ կողմից թարգմանվել է հայերեն («Հայրենիք»-ի հրատարակությունում սխալմամբ՝ 1924 թվականին) և տպագրվել «Հայրենիք» ամսագրում (1928, 6-րդ տարի, № 7, էջ 72-81): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Ինչպես արդեն նշել ենք, «Հարցումն և պատասխանիք» բնագիրը լույս է տեսել ուսումնասիրության ֆրանսերեն տարբերակին կից: - Էջ 169:

2. Հայտնի է, որ Ն. Ադոնցը ձեռքի տակ է ունեցել Հարցարանի չորս ձեռագրերի ընդօրինակությունները, որ նրան էր տրամադրել **Գ. Տեղ-Մկրայանը**: Այժմ հայտնի են Հարցարանի և երկու օրինակներ [տե՛ս Մաշտոցի ամվ. Մատենադարան, ձեռ. № 9298, էջ 302ա-306բ (չրջանառության մեջ է դրել **Լ. Խաչիկյանը** վերը նշված հոդվածում): Երկրորդը՝ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի Մատենադարան, ձեռ. № 1912 (չրջանառության մեջ է դրել Ն. Պողարյանը, տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Սրբոց Հակոբյանց», հատ. 2, Երուսաղեմ, 1972, էջ 346-347)]: - Էջ 177:

3. Տե՛ս **Н. Марр, Из летной поездки в Армению, "Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества", т. V, СПб., 1891, стр. 9**: - Էջ 180:

4. Սույն բնագիրը թեականորեն վերագրվել է ոմն Վարդանի (Ն. Ման), Վարդանանց պատմության հեղինակ Եղիշեին (Ն. Ալիճյան), XIII դարի նշանավոր մտածող Վահրամ Բարունուն (Ղ. Ալիշան) և այլն: Այժմ կարելի է սպացուցված համարել այն, որ հեղինակը Վահրամ Բարունին է (տե՛ս **Լ. Խաչիկյան**, նշվ. աշխ., էջ 311): - Էջ 181:

5. Ն. Ադոնցից հետո սույն բնագրի ուսումնասիրությամբ 1964 թ. զբաղվել է **Լ. Խաչիկյանը**, որը վերահրատարակել է այն՝ ձեռագրերի հիման վրա կատարելով մի քանի ճշտումներ (տե՛ս **Լ. Խաչիկյան**, նշվ. աշխ.): «Բանքեր Մատենադարանի» հրատարակության շնորհիվ է, որ Գրիգոր Պարթևին վերագրված «Հարցումը» հայտնի դարձավ հայագիտական լայն շրջաններին, քանզի, ինչպես նշում է **Լ. Խաչիկյանը**, «Revue de L'Orient chretien» պարբերականի այն համարից, որտեղ տպագրվել էր Ադոնցի հոդվածը, Հայաստանում գեթ մի օրինակ չկար: - Էջ 183:

6. Հավանաբար խոսքը Եղիշեի «Մեկնութիւն արարածոց» քնագրի մասին է (տե՛ս նշված քնագրի Հ. Ջյոսեյանի հրատարակության հավելվածի ծանոթագրութիւնների բաժինը՝ «Մատենագիրք Հայոց», Ա հատոր, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 929): - էջ 183:

ՆՇԱՆԱԳԻՐ ԿԱՐԳԱՑ ԲԱՆԻՑ ԵԶՆԿԱՆ ԵՐԻՑՈՒ (էջ 184)

Գրված է 1938 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել Երուսաղեմի Ա. Հակոբյանց մայրավանքի «Սիոն» պարբերականում (1938, № 5, էջ 147-153, № 6, էջ 180-185): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Տե՛ս «Մամուլի քահանայի Անեցոյ Հուարմունք ի գրոց պատմագրաց», առաջաբանով, համեմատությամբ, հավելվածներով և ծանոթագրություններով Ա. Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 266-268: - էջ 186:

2. Տե՛ս «Նկարագիր կարգաց ի քանից Եզնկանն Երիցոյ», հրատ. Ն. Ալիմյան, առաջաբան և քնագիր: - էջ 186, ծան. 1:

3. Տե՛ս **Sukias Baronian**, Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1867 (անտիպ, գտնվում է Փարիզի Ազգային գրադարանի հայկական ձեռագրերի բաժնում, № 298): - էջ 187:

4. Տե՛ս **I.-P. Martin**, Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale de Paris, vol. I-II, Paris, 1878 (անտիպ, գտնվում է Փարիզի Ազգային գրադարանի հայկական ձեռագրերի բաժնում, № 300, 301): - էջ 187:

5. **V. Langlois**, Collection des historiens anciens et modernes de L'Arménie, tome premier, Paris, 1867, p. 101, 103.- էջ 187:

6. Այնուհանդերձ, հայագիտական գրականության մեջ շարունակում է տիրապետել այն կարծիքը, թե Վրթանես Քերթողը գործել է նաև Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսի (615-628) գահակալության օրոք [տե՛ս Ն. Պողարյան, Հայ գրողներ (Ե-ԺԷ դար), Երուսաղեմ, 1971, էջ 55; Կ. Քիպարյան, Պատմություն, հայ հին գրականության, Վենետիկ, 1992, էջ 215 և այլն]: - էջ 197:

7. «Համառօտ պատմութիւն ընտիր ոճով վասն շինութեան վկայարանի Հոփսիսեմեանց ի Կոմիտասայ կաթողիկոսէ» (տե՛ս «Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հատ. Ա, Վենետիկ, 1836, էջ 19): Բացի այդ, ժամանակին Գ. Տեր-Սկրտչյանը հավաստիացնում էր, թե Էջմիածնի ձեռագրերի մեջ հայտնաբերել է Վրթանես Քերթողին վերագրվող «Գիւտ նշխարաց Հոփսիսեմեանց» խորագիրը կրող մի երկասիրություն (տե՛ս «Շողակաթ», ժողովածու, Ս. Էջմիածին, 1913, էջ 172):

Անտարակույս, երկու դեպքում էլ խոսքը գնում է նույն երկասիրության մասին, սակայն թե՛ մեկը, և թե՛ մյուսը ցայսօր անտիպ են ու չուսումնասիրված, իսկ դրանց հեղինակային պատկանելության հարցը մնում է առկախ: - Էջ 197:

8. Գ. Հովսեփյանցը, որ նույնպես հրատարակել է Նշանագիրը, իր հրատարակությունից դուրս է թողել կաթողիկոսների ցանկը՝ գտնելով, որ այն չի պատկանում Եզնիկ Երեցի հեղինակությանը (տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, հատ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 25, ծան. 3): - Էջ 201:

9. Տարիներ անց, Ն. Ալիմյանը անհրաժեշտ է համարել դարձյալ անդրադառնալ այն բնագրի քննությանը (տե՛ս Ն. Ալիմյան, Նկարագիր կարգաց բանից Եզնկա Երիցու. վերահայաց մը, «Հանդես ամսօրյա», 1962, էջ 9-22): - Էջ 201:

ՀԱՅՐ Ն. ԱԿԻՆՅԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆ (Էջ 202)

Գրված է 1938 թվականին, Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Սիոն»-ում (1938, № 11, էջ 330-337, № 12, էջ 381-383: 1939, № 1, էջ 10-15): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Տե՛ս նախորդ հոդվածը՝ աստ, էջ 184-201: - Էջ 202:

2. Ն. Ալիմյան, Դարձյալ Նկարագիր, («Նշանագիր») կարգաց ի բանից Եզնկան երիցու, տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1938, № 4-8, էջ 238-259: - Էջ 202:

3. Թերապևտների համայնքը, որը նկարագրում է Փիլոնը, գտնվում էր ոչ թե Հռոմում, այլ Եգիպտոսում՝ Ալեքսանդրիայի արվարձաններում՝ Մարես լճի ափին: - Էջ 215:

4. Ե. Դուրյան, Նկատողություններ Եզնիկի Աստվածաշնչական վկայություններու մասին, տե՛ս «Ամբողջական երկեր Եղիշե պատրիարք Դուրյանի»։ Չ. Ուսումնասիրությունք և քննադատությունք, Երուսաղեմ, 1935: - Էջ 222, ծան. 1:

5. Հմմտ. աստ, էջ 197, տե՛ս նաև էջ 598, ծան. 6: - Էջ 230:

ԱՍՊԵԼԻՈՍ՝ ԶԵՐՍՈՆԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (Հայկական «Գիրք թղթոցի» քննադատության շուրջ) (Էջ 232)

Գրված է 1913 թ. Ս. Պետերբուրգում: Լույս է տեսել «Христианский Восток» հանդեսում (т. II, СПб., 1913, стр. 175-186): Հայերեն թարգ-

մանուրությունը (Վ. Ա. Դիլյան) կատարվել է այս առաջին տպագրությունից:

1. Տե՛ս «Գիրք թղթոց». մատենագրութիւնք նախնեաց, Թիֆլիս, 1901, տե՛ս նաև նոր՝ երկրորդ, բարեփոխված և լրացված հրատարակությունը՝ «Գիրք թղթոց», աշխատասիրությամբ Նորայր արքեպ. Պողարյանի, Երուսաղեմ, 1994: - էջ 232:

2. Ժամանակին «Գիրք թղթոց»-ի վերաբերյալ լույս տեսած մատենախոսականներից տե՛ս Հ. Գյուլխանդանյանի («Գիրք թղթոց»-ի պակասները և նրանից դուրս մնացած թղթերը Մայր Աթոռի «Գիրք թղթոց» ձեռագիրների մեջ, «Արարատ», 1902, էջ 560-569, 748-753) և Ն. Ալիմյանի («Թղթոց գրքին» հավաքիչն ու հավաքման ժամանակը», «Հանդես ամսօրյա», 1907, էջ 371-374) գրախոսականները: - էջ 232:

3. Թե ինչ ազդեցություն է ունեցել Տիմոթեոսը հայ դավանաբանական մտքի վրա կարելի է գաղափար կազմել Ն. Ալիմյանի՝ «Տիմոթեոս Կուզ հայ մատենագրության մեջ» (Վիեննա, 1909) ուսումնասիրության միջոցով: - էջ 236:

4. Տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան, Տիմոթեոս Կուզի Հակաճառության հայ թարգմանության ժամանակը և Սուրբ Գրքի երրորդ կամ «Նորաբեր» հայ թարգմանությունը, Վաղարշապատ, 1908, տե՛ս նաև նորագույն հրատարակությունը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Գիրք Բ, Ս. Էջմիածին, 1998, էջ 290-312: Դեռևս 1908 թ. սեպտեմբերի 27-ին Գ. Տեր-Մկրտչյանին ուղղված մամակում Ն. Ադունցը Միաբանի ուշադրությունը հրավիրում է չափազանց կարևոր տոմարական մի ուղղումի վրա, որ կարող էր օգտակար լինել Տիմոթեոս Կուզի թարգմանության ժամանակը որոշելիս՝ «Առաջին անգամից Չեր եզրակացությունը ինձ շփոթեց, բայց շուտով ինձ համար միանգամայն պարզվեց, որ մի թեթև ձեռագրական <վրիպակի> գոհ եք եղել: Կարողալով Չեր այն տողերը, որ քննում եք Դիոսկորոսի մահվան տարին 454 թ.- այն է՝ «452-455 քառամյակին Նավասարդի մեկը հանդիպում է օգոստոսի 5-ին, ուրեմն՝ սեպտեմբերի 2-ը ընկնում էր Նավասարդի 29-ին, մինչդեռ Հռոմի վեցը հանդիպում էր սեպտեմբերի 9-ին, ուրեմն՝ անհնարին է սեպտեմբերի 2 = Հռոմի 6» (էջ 12) , - կարողալով այս տողերը, կրկնում եմ, ակամայից գռչեցի. «Հեր օրհնած, կնշանակե ձեռագրի սեպտեմբերի 2 պետք է կարդալ 9». սեպտեմբերի Բ, փոխանակ Թ: Ջարմանալին այն է, որ Դուք հարց եք բարձրացնում Հռոմի ընթերցման անաղարտության վերաբերյալ, բայց մույն հարցը չեք տալիս սեպտեմբերի 2-ի նկատմամբ: Այլապես հարցը Չեր համար կպարզվեր, և այնպիսի շփոթ չէիք առաջացնի բոլոր մասնագետների մտքերի մեջ» (տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Գիրք Բ, էջ 643-644): - էջ 240:

**«ՀԱՅՈՑ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ» ՍԵՔՆՈՍԻ
ԵՐԿՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱ ԱՂԵՐՄՆԵՐԸ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԵՎ
ՓՈՎՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ
(Էջ 243)**

Գրված է 1899-1900 թթ. ընթացքում Ս. Պետերբուրգում և Մյունխենում: Եւրոպայում ավարտել է 1900 թ. հունվարի 23-ին Մյունխենում: Հենց նույն օրը Ն. Մառին հղված նամակում Ադոնցը շտապում է տեղեկացնել «հողվածիկը», ինչպես ինքն է համեստորեն որակում, ավարտելու և այն Ս. Պետերբուրգ՝ Մառին ուղարկելու մասին. «Այսօր Ձեզ եմ ուղարկում Անանունի մասին հողվածը... Խնդրում եմ Ձեզ լինել սիրալիր, ծանոթանալ դրա հետ, ոճական ու տրամաբանական անհարթությունները մաքրել, շտկել և տեղավորել «Византийский временник»-ում, կամ ուր որ հարկ կհամարեք (տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 87): Հողվածը տպագրվել է «Византийский временник» հանդեսում (տ. VIII, отд. 1, СПб., 1901, стр. 64-105): Լույս է տեսել նաև առանձին հրատարակությամբ (СПб., 1901, стр. 42): Հայերեն քարգմանությունը (Վ. Ա. Դիլոյան) կատարվել է առաջին տպագրությունից:

1. Ն. Ադոնցից ավելի վաղ Անանունի խնդրին անդրադարձել էին բազմաթիվ ուսումնասիրողներ, որոնցից կարելի է առանձնացնել Ն. Մառի («О начальной истории Армении Анонима. К вопросу об источниках Истории Моисея Хоренского. По поводу критических статей проф. Сариége, «Византийский временник», т. I, вып. 2, СПб., 1894, стр. 263-306. Տե՛ս նաև սույնի հայերեն քարգմանությունը՝ «Անանունի Հայոց նախնական պատմության մասին»: Մովսես Խորենացու Պատմության աղբյուրներում հարցի վերաբերմամբ. պրոֆ. Ա. Կարինիի քննական հողվածների առթիվ, «Հանդես ամսօրյա», 1895, էջ 18, 54, 108, 195, 277), Գր. Խալատյանցի («Անանունը որպես ուշ պակրիիք», տե՛ս Գր. **Халатянц**, Армянский эпос в Истории Армении М. Хоренского, стр. 58-105: Նույնի՝ «Մարաթա Մուրնացի և կեղծ Մերես», Վենետիկ, 1898), Մտ. Մալխասյանցի («Մերեսուի պատմությունը և Մովսես Խորենացի», Թիֆլիս, 1899) հետազոտությունները: - էջ 243:

2. Զ. Պատկանյանը Անանունի խնդրին անդրադարձել է ինչպես Մերեսուի երկա-սիրության ռուսերեն քարգմանության (СПб., 1862) ու հայերեն քննադրի (Ս. Պե-տերբուրգ, 1879) հրատարակությունների առաջաբաններում և ծանոթագրու-թյուններում, այնպես էլ իր «Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии» (СПб., 1881) մեծագրության մեջ: - էջ 243:

3. Տե՛ս «Պատմութիւն Սերէոսի Եպիսկոպոսի ի Հերակլին» երկասիրության (Կոստանդնուպոլիս, 1851) հրատարակիչ Թադեոս Միհրդատյանցի ծանոթագրությունները: Տե՛ս նաև Ա. Գարագաշյան, Զննադատություն Մարիբայան պատմության («Զննական պատմություն Հայոց», մասն Ա, Թիֆլիս, 1895, էջ 124-202): - Էջ 244:

4. Բնագրի այս հատվածում քերթերի պոկված-կորած լինելու հանգամանքը ընդունում են նաև այլ ուսումնասիրողներ (Ստ. Մալխասյանց, Գ. Արզարյան և այլն): - Էջ 246:

5. Տպագրական վրիպակ է, պետք է լինի՝ 255: - Էջ 249:

6. «Հինգ թագավորներ» արտահայտությունը բուռն մեկնաբանությունների տեղիք է տվել: Դրան անդրադարձել են Զ. Պատկանյանը, Ն. Մառը, Բ. Գևորգյան-ճուղուրյանը, Ն. Ալիևյանը, Ստ. Մալխասյանցը, Պ. Անանյանը, Լ. Շահինյանը, Գ. Արզարյանը և շատ ուրիշներ: Գ. Արզարյանը համերաշխվելով Զ. Պատկանյանի հետ «Հինգ թագաւորացն» արտահայտությունը սրբագրում է «հին թագաւորացն» [տե՛ս Գ. Արզարյան, Հինգ թագավորների առեղծվածը, «Լրարեր», ՀԳԱ ակադեմիայի (հասարակ. գիտ.), 1981, № 3, էջ 78-92]: - Էջ 255, ծան. 2:

7. 1900 թ. փետրվարին Ն. Մառին ուղղված նամակում Ադոնցը խնդրել է այս հղումը փոխարինել մեկ այլ՝ ավելի էական հղումով. «Խնդրում եմ Գուտշմիդին հղումը փոխարինել կամ Ֆ. Յուստիի «Iranisches Namensbuch» (Marburg, 1895) ուսումնասիրությունով կամ Ա. Գարագաշյանով (տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 88): Սակայն, ինչպես նշում է նաև Պ. Հ. Հակոբյանը, այս ուղղումը չի կատարվել: - Էջ 258, ծան. 1:

8. Մովսես Խորենացու ժամանակագրական աղյուսակի վերականգնման ուղղությամբ Ադոնցի կատարած այս փորձը կարևոր նշանակություն ունեցավ խնդրի հետագա ուսումնասիրության գործում: Այս բնագավառում նշանակալից երևույթ է հատկապես Գ. Խ. Սարգսյանի աշխատանքը (տե՛ս «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը», Երևան, 1965): - Էջ 275:

9. Ն. Մառին հղված վերոբերված նամակում (տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 88) Ադոնցը խնդրել է Մովսես Խորենացու «Ճննրակուր-պատի թագաւորութեան» հատվածը լրացնել նաև նրան վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի համապատասխան հատվածով: Բայց, այդ լրացումը ևս չի կատարվել: - Էջ 277:

10. «Հայոց նախնական պատմությանը» նվիրված Ն. Ադոնցի այս երկասիրությունը, որն իրավամբ համարվում է «փայլուն աշխատություն» (Գ. Արզարյան), շրջադարձային նշանակություն ձեռք բերեց հիմնախնդրի հետագա ուսումնասիրության գործում: Այս բնագավառում զբաղված հետազոտողներից կարելի է առանձնացնել Ա. Մատիկյանի, Բ. Մարգիսյանի, Գր. Տեր-Պողոսյանի, Ն. Ալիևյանի, Հ. Մանանդյանի, Պ. Անանյանի, Խ. Թորոսյանի, Մ. Գրիգորյանի

համապատասխան ուսումնասիրությունները և մասնավորապես Գ. Արզարյանի հետազոտությունների շարքը, որն ամփոփված է նրա «Մերենոսի պատմությունը» և «Անանունի առեղծվածը» հանգամանալից մենագրության և նրա իրականացրած Մերենոսի Պատմության քննական բնագրի (Երևան, 1979) ծանոթագրությունների մեջ: - էջ 293:

**ԳՐ. ԽԱԼԱԹՅԱՆՑ, ՀԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԸ ՍՈՎՍԵՍ
ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՋ:
ՍՈՍԿՎԱ, 1903
(էջ 294)**

Գրված է 1903 թ. Ս. Պետերբուրգում: Լույս է տեսել «Записки восточного отделения императорского русского археологического общества» պարբերականում (СПб., 1904, № 16, стр. 0145-0161): Հայերեն թարգմանությունը (Վ. Ա. Գիլոյան) կատարվել է այս առաջին տպագրությունից:

1. Իր գիտական գործունեության ամբողջ ընթացքում Գր. Խալաթյանը շարունակաբար անդրադարձել է Սովսես Խորենացու խնդրին՝ դրան նվիրելով շուրջ 40 ամուն ուսումնասիրություններ: Այդ աշխատությունների մի զգալի մասը ձեռագիր վիճակում գտնվում է նրա անձնական թողոնում (տե՛ս Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարան, Գր. Խալաթյանցի ֆոնդ, 69, բաժին I և II): - էջ 294:

2. Ա. Գուտշմիդի աշխատության հայերեն թարգմանությունը տե՛ս (Ա. Գուտշմիդ, Թե Սովսես Խորենացվո Պատմության որչափ հավատք պետք է ընծայել, «Բազմավեպ», 1877, էջ 43-51, 110-116, 213-222, 289-302): - էջ 294:

3. Տե՛ս Ա. Կարիներ, Նորագույն աղբյուրք Սովսիսի Խորենացվո. Զննադատական ուսումնասիրությունք, հատ. Ա, Վիեննա, 1893, հատ. Բ, Վիեննա, 1894: - էջ 294:

4. Այս խնդրին Գր. Խալաթյանցն անդրադարձել է նաև առանձին հոդվածով (տե՛ս Gr. Chalathianz, War Artases von Armenien der Besieger des Kröses?, «Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes», Wien, 1903, VIII, 1, p. 37-46, տե՛ս նաև սույնի հայերեն թարգմանությունը («Հանդես ամսօրյա», 1903, №12, էջ 353-358): - էջ 299:

5. Հետագայում՝ 1938 թ., Ն. Ադոնցը հրատարակել է այդ բնագիրը (տե՛ս Ն. Ադոնց, Նշանագիր կարգաց բանից Եզնկան Երիցու, աստ, էջ 184-201): - էջ 309:

6. Կյանքի վերջին տարիներին Գր. Խալաթյանցը ձեռնամուխ է եղել խորենագիտական իր պրպատումների արդյունքների ամփոփմանը, որին էր նվիրված

«Համեմատական ուսումնասիրությունը Մովսես Խորենացվո «Պատմութիւն Հայոց»-ի» աշխատանքը, որը սակայն մնացել է անավարտ (տե՛ս Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի քանգարան, Գր. Խալաթյանցի ֆոնդ, 69, բաժին I, № 4, 119 ձեռագիր էջ): - էջ 312:

7. Նույն 1904 թ. Ն. Ադոնցը մատենագիտական բռուցիկ ակնարկով անդրադարձել է նաև Մ. Արեղյանի՝ «Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության մեջ» (Վաղարշապատ, 1901) մենագրությունը, որն ուղղված էր Գր. Խալաթյանցի «Հայկական էպոսը Խորենացու պատմության մեջ» (Մոսկվա, 1896) մենագրության հիմնական դրույթների դեմ: Անհրաժեշտ ենք համարում հայերեն քարգմանությամբ ներկայացնել նաև Ադոնցի այդ մատենախոսականը.

«Էջմիածնի Հոգևոր ճեմարանի հայկական բանասիրության ուսուցիչ Մ. Արեղյանի ներկա գրախոսության շարժառիթը պ[արուն] Գր. Խալաթյանցի «Հայկական էպոսը Խորենացու պատմության մեջ» մագիստրոսական աշխատանքն է:

Հեղինակը իր առջև դրել է երկու խնդիր. մի կողմից փորձում է ապացուցել Գր. Խալաթյանցի ուսումնասիրության մեթոդի ու եզրակացությունների սմանկությունը, մյուս կողմից առաջարկում է հարցի սեփական լուսաբանությունը:

Այն ամենը, որ վերաբերում է պ. Գր. Խալաթյանցի գրքին՝ ըստ էության ավելորդ է, քանի որ, եթե հեղինակը շարադրում է իր հայացքները, դրանով էլ դրսևորում է իր վերաբերմունքը Խալաթյանցի աշխատանքի նկատմամբ: Այդպիսի շարադրանքի հետևանքով Արեղյանի աշխատանքը ծավալով նշանակալիորեն մեծացել է ի վնաս ծրագրված համեստ աշխատանքի կուռ կառուցվածքի:

Հեղինակը Խալաթյանցի հետ բանավեճը վարում է համեմատական մեթոդաբանության հողի վրա: Խորենացու տերմինաբանությունը քննարկելիս, որով նշվում են ժողովրդական ստեղծագործությունների տարբեր ձևերը, և դրանց նկատմամբ պատմիչի վերաբերմունքը պարզելիս, պ. Արեղյանը «Պատմութիւն Հայոց»-ի մեջ եղած էպիկական նյութերը բաժանում է երկու մասի՝ դիցաբանական կամ դյուցազնական և պատմական կամ պատմա-առասպելական: Առաջինն նա հատկացնում է Հայկի ու Բելի, Արայի ու Շամիրամի, Վահագնի ու Արտավազդի մասին գրույցները, ինչպես նաև այն բոլորը, ինչ վերաբերում է Վիշապազունքին: Այդ գրույցների հիմնական մոտիվները տարբերային ուժերի ու երևույթների՝ որոտի ու կայծակի, ամպի ու փոթորկի կերպարների պայքարի մարմնավորումն է պատմական հիշողության շերտանստվածքների հետ:

Պատմա-առասպելական գրույցների շարքն ընդգրկում է 252 տարվա ժամանակաշրջան՝ Արտաշատի հիմնադիր (Ք. ա. 180 թ.) Արտաշեսից ընդհուպ մինչև ավաններին հաղթող Արշակունի Տրդատ I-ը (Ք. հ. 72 թ.): Դրանք խմբավորված են երկու անունների՝ Տիգրանի ու Արտաշեսի շուրջը: Տիգրան Հայկյանի մասին Խորենացու գրույցները պատմիչը քաղել է, ինչպես ենթադրում է Արեղյանը, ինչ-որ

գրավոր աղբյուրից՝ «Հիսուսն Կիտոյից», բայց այդ աղբյուրն՝ ինքը, ստեղծվել է ժողովրդական երգերի հիման վրա: Դրանց մեջ Տիգրանի անվան ներքո ենթադրվում է ոչ թե Հայկյան Տիգրանը, այլ Տիգրան Մեծը՝ Հռոմի նշանավոր հակառակորդը: Տիգրանի աղմկալից թագավորությունը՝ լի փայլով ու հաղթանակներով, ժողովրդի հիշողության մեջ պետք է որ խորը հետք թողնեին: Նրա մասին հյուսված երգերը Խորենացու օրոք համապատասխանեցվել են Տիգրան Հայկյանի ավելի հեռավոր ժամանակներին: Տիգրանին տված Խորենացու բնութագրության մեջ պ. Արեղյանը նկատում է գծեր, որոնք, ինչպես ինքն է կարծում, համապատասխանում են պատմության արժանահավատ տվյալներին: Ինչ վերաբերում է Արտաշեսի մասին գրույցներին, ապա դրանք փաստորեն ժողովրդական հիշողություններ են Արտաշես I-ի և II -ի ու Տրդատ I -ի մասին: Խնամքով առանձնացնելով պատմական հատիկը առասպելականից՝ պ. Արեղյանը քննության է առնում էպիկական մոտիվները, ընդ որում, լայնորեն օգտվում է ժամանակակից ժողովրդական բանահյուսությունից: Հեղինակին հիանալի ծանոթ այդ բնագավառի վերաբերյալ էքսկուրսներն աշխատանքի լավագույն էջերն են» (տե՛ս «Византийский временник», 1904, № 11, стр. 316-317): - էջ 312:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՎՈ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ»

ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(Պարոն Հանս Լեվիի մեկ հոդվածին առթիվ)

(էջ 313)

Գրված է 1936 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion» հանդեսում (տե՛ս N. Adontz, Sur la date de L'Histoire de L'Arménie de Moïse de Chorène, «Byzantion», t. XI, fasc. 1, Bruxelles, 1936, p. 97-100): Արևմտահայերեն թարգմանությամբ տպագրվել է «Միոն» պաշտոնաթերթում («Միոն», 1936, № 10, էջ 335-336): Լույս է տեսել նաև արևելահայերեն թարգմանությամբ (տե՛ս Ն. Ադոնց, Հայաստանի ոսկեհանքը. Փոքր ուսումնասիրություններ, էջ 93-96): Արտատպվում է «Միոն»-ի հրատարակությունից:

1. Հանս Լեվին (1901-1945) գերմանական հայագիտության նշանավոր ներկայացուցիչներից է, աշակերտել է Յո. Մարկվարտին: Հրատարակել է Կեղծ Փիլոնի «Ցաղագս Յովնանու» երկասիրության հայերեն բնագիրը: - էջ 313:

2. Տե՛ս H. Lewy, The date and purpose of Moses of Choren's History, «Byzantion», t. XI, fasc. 1, Bruxelles, 1936, p. 81-96: - էջ 313:

3. Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց (քննական), Գիրք Գ, գլ. 65, էջ 352: - էջ 313:

4. Ակնարկում է իր «Армения в эпоху Юстиниана» մեմագրության 10-րդ գլխում զետեղված նյութը: - Էջ 313:

5. Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց (քննական), էջ 170: - Էջ 314:

6. Անդ, էջ 175: - Էջ 314:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՍԱՄԲ ՊԱՐՈՆ ԼԵՎԻԻ ՆՈԹԻՆ ՄԱՍԻՆ (էջ 316)

Գրված է 1936 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion» հանդեսում (տե՛ս N. Adontz, A propos de la note de M. Lewy sur Moïse de Chorène», «Byzantion», t. XI, fasc. 2, Bruxelles, 1936, p. 597-599): Արևմտահայ թարգմանությանը տպագրվել է «Միոն» ամսագրում (տե՛ս «Միոն», 1937, № 7, հուլիս, էջ 224-225): Լույս է տեսել մակ արևելահայերեն թարգմանությանը (տե՛ս Ն. Ադոնց, Հայաստանի ոսկեհանքը. Փոքր ուսումնասիրություններ, էջ 97-99): Արտատպվում է «Միոն»-ի հրատարակությունից:

1. Տե՛ս H. Lewy, An additional note on the date of Moses of Chorene, «Byzantion», t. XI, fasc. 2, Bruxelles, 1936, p. 593-596: - Էջ 316:

2. Ն. Ադոնց, Վասիլ Հայազն (Մեծագործ կայսր. 867-886), տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, Ա, էջ 433: - Էջ 316:

3. Տե՛ս մույն տեղում, ծանոթագրությունների բաժին, էջ 584, ծան. 7: - Էջ 316:

4. Ակնարկում է Աշոտ I Բագրատունուն: - Էջ 316:

ԽՈՐԵՆԱՅԻԱԿԱՆ ՀԱՐՑՆ ՈՒ ՀԱՅՐ ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ (էջ 319)

Գրված է 1938 թ. Բրյուսելում: Առաջին անգամ լույս է տեսել 1938 թ. «Ամահիտ» հանդեսում (տե՛ս «Ամահիտ», 1938, № 1-3, էջ 85-87): Այս վերահրատարակել ենք մենք (տե՛ս Ն. Ադոնց, Զննություն Մովսես Կաղանկատվացու, աշխատասիրել, ծանոթագրել և ներածությունը գրել է Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Ս. Էջմիածին, 2005, հավելված 2, էջ 159-163): Երրորդ անգամ լույս է տեսել Ն. Ադոնցի՝ «Հայաստանի ոսկեհանքը»

ժողովածուում (էջ 100-104): Արտատպվում է «Անահիտ»-ի հրատարակությունից:

1. Սույն գրության առիթ է ծառայել հետևյալը: «Անահիտ» ամսագրի խմբագիր Ա. Չոպանյանը հատուկ նամակով դիմել է Ադոնցիե կարծիք հայտնելու Մովսես Կաղանկատվացու խնդրին նվիրված Մխիթարյան միաբան Վ. Հացունու տեսակետների վերաբերյալ: Ադոնցը Չոպանյանին պատասխանել է սույն գրությամբ, որը լույս տեսավ «Անահիտ»-ում: Վ. Հացունին հանդես եկավ «Կաղանկատվացին կայրեր է դարուն» (տե՛ս «Բազմավեպ», 1938, № 10-12, էջ 268-277) ընդդիմախոսականով: Այդ հոդվածի առիթով է, որ Ն. Ադոնցը գրել է իր «Զննություն Մովսես Կաղանկատվացու» ուսումնասիրությունը: - էջ 319:

ՂԵՎՈՆՂ ԵՎ ԽՈՐԵՆԱՑԻ
(Զննություն հայր Ն. Ալիմյանի տեսության)
(էջ 323)

Գրված է 1933 թ. Բրյուսելում: Բնագիրը պահվում է Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի արխիվում: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք» ամսագրում (1933, 11-րդ տարի, № 8, էջ 79-90, № 9, էջ 120-126): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Ղևոնդի Պատմության խորագրի հարցը շարունակում է մնալ խնդրական: Պատմության առաջին հրատարակիչ Կ. Շահնագարյանցը այն խորագրել է «Արշավանք արաբաց ի Հայս» (Փարիզ, 1857, նույնը և ֆրանսերեն թարգմանությամբ, Paris, 1856), Զ. Պատկանյանը՝ «Խալիֆների պատմություն» (ռուսերեն թարգմանություն, Ս. Պետերբուրգ, 1862), Ստ. Մալխասյանցը՝ «Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց» (Ս. Պետերբուրգ, 1887), Ա. Տեր-Ղևոնդյանը (աշխարհաբար թարգմանություն, Երևան, 1982) և Զ. Արզումանյանը (անգլերեն թարգմանություն, Philadelphia, 1982)՝ «Պատմություն»: Կարծում ենք, որ Ադոնցի առաջարկած տարբերակը՝ «Վարդապետի Ղևոնդի ժամանակագիրը տանս Թորգոմայ», արժանի է առավել լուրջ ուշադրության: - էջ 326:

2. Այնուհանդերձ, ուսումնասիրողները շարունակում են մնալ այն կարծիքին, որ Ղևոնդի Պատմության սկիզբը վնասված է (տե՛ս Ղևոնդ, Պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1982, էջ 11): - էջ 328:

3. Ակնարկում է Հռոմի կայսր Տրայանոսի կարգադրությամբ, Հայոց թագավոր Պարթամասիրի սպանությունը (114 թ.): - էջ 330:

4. «Ողբ»-ի վերջին լավագույն վերլուծությունը պատկանում է Գ. Խ.

Մարգարյանին (տե՛ս **Գ. Խ. Մարգարյան**, Մովսես Խորենացու Ողբը նոր մեկնա-
բանությամբ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, №1, էջ 119-130): - Էջ 341:

5. Այլ կապակցությամբ արդեն նշել ենք, որ Ն. Աղոնցը վերջնական չէր
համարում իր այս տեսակետը և գտնում էր, որ ապագայում Խորենացու բնագրի
ավելի մանրամասն քննությունը կարող է նոր մեկնաբանությունների ու
եզրակացությունների տեղիք տալ: - Էջ 351:

ՓՈՔՐ ՍՈՎՐԱՏԻ ՀՇՎԻՆԱԿԸ (Էջ 352)

Գրված է 1936 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Միոն» պաշտոնաթերթում
(տե՛ս «Միոն», 1936, № 10, էջ 300-304): Արտատպվում է այս հրատարա-
կությունից:

1. Թերևս ակնարկում է 1931 թ. Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ Մեսրոպ
արք. Տեր-Մովսիսյանի վերաբերյալ «Յառաջ» և մամուլի այլ օրգաններում
տպագրված վարկաբեկիչ հոդվածները: Հոդվածներում շեշտվում էր այն հանգա-
մանքը, թե իբր Մեսրոպ սրբազանը խորհրդային գաղտնի ծառայությունների
գործակալ է: Հայտնի է, որ այս, ինչպես նաև այլ կեղծ մեղադրանքների հիման վրա,
պարսկական իշխանությունները 1931 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մեսրոպ սրբազանին
վտարել են Պարսկաստանից, որով թեմը զրկվեց իր բարեխնամ առաջնորդից (տե՛ս
«Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության», Գիրք Բ. Խորեն Ա Մուրադրեկյան
կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, կազմեց Ս. Բեհրուդյան, Երևան, 1996, էջ 313-315): - Էջ
352:

2. Գազիկ II-ի ատենաբանության լրիվ բնագիրը («Հարկ եղև մեզ և ի խնդիր»)՝
բերել է Մատթեոս Ուռհայեցին (տե՛ս **Մատթեոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրութիւն,
էջ 163-178): - Էջ 353:

3. Փոքր Սոկրատի բնագրի թարգմանության ժամանակի և հարակից խնդիր-
ների մասին հետաքրքրական են Նորայր Բյուզանդացու («Տեղեկությունք ի Մեծ և ի
Փոքր Սոկրատայ Պատմութիւնս Եկեղեցոյ», հրատ. Մ. Մինասյան, «Հանդես
ամսօրյա», 1983, էջ 369-374), Ն. Ալիյանի («Փոքր Սոկրատ և Մովսես Խորենացի»,
«Հանդես ամսօրյա», 1948, № 3-6, էջ 173-190), «The Armenian Adaptation of the
Ecclesiastical History of Socrates Scholasticus [commonly known as «the Shorter
Socrates»]. Translation of the Armenian Text and Commentary by Robert W. Thomson.
Peeters: Hebrew University, Armenian Studies 3» (Leuven-Paris-Sterling, VA 2001),
Մ. Ширинян, Краткая редакция древнеармянского перевода Церковной
истории Сократа Схоластика. [«Византийский временник», 43 (1982), стр.
231-241] ուսումնասիրությունները: - Էջ 359:

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՑՈՒ
(Էջ 360)

Գրված է 1938-1940 թթ., Բրյուսելում: Աշխատանքի առաջին մասը (աստ, էջ 360-409) լույս է տեսել «Անահիտ» հանդեսում («Անահիտ», Փարիզ, 1939, № 3, էջ 69-77, № 4-5, էջ 22-31, № 6, էջ 4-9: 1940, № 1-3, էջ 21-29): Երկրորդ մասը (աստ, էջ 409-418) լույս չի տեսել՝ Փարիզի գերմանական ռազմակալման պայմաններում «Անահիտ» ամսագրի ընդհատման պատճառով: Լույս չտեսած հատվածը պահպանվում է «Անահիտ»-ի արխիվում, որն այժմ գտնվում է Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի քանդարանի Ա. Չոպանյանի ֆոնդում (տե՛ս ՉԳԱԹ, Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, VI, «Անահիտ»-ի, բաժին, II մաս, № 6): Երրորդ մասը (աստ, էջ 418-483) գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի Ն. Ադոնցի քոլոնում (տե՛ս Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գրոց Բ, քրթածրար 1, ք. 72-144): Աշխատությունն առաջին անգամ ամբողջությամբ հրատարակել ենք մենք (տե՛ս Ն. Ադոնց, Զննություն Մովսես Կաղանկատվացու, Ս. Էջմիածին, 2005): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Տե՛ս նաև սույն հատորը, էջ 319-322 : - էջ 360, ծան. 2:

2. Տե՛ս «Սուրբատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմություն և Պատմություն վարուց Սրբոյն Սեդրեսարոսի եպիսկոպոսի Հռոմայ», հատ. Ա-Բ, աշխատասիրությամբ՝ Մեսրոպ վ. Տեր-Մովսիսյանի, Վաղարշապատ, 1897: - էջ 363:

3. Հոդվածում սխալմամբ նշված է 1932: Ադոնցի այդ աշխատությունը տե՛ս նաև սույն հատորում, էջ 323-351: - էջ 368, ծան. 1:

4. Մովսես Խորենացու ժամանակի և գործի վերաբերյալ Ն. Ադոնցի տեսակետների քննությունը տե՛ս մեր «Մովսես Խորենացիի և Նիկողայոս Ադոնց» ուսումնասիրությունը, «Հայոց պատմության հարցեր», Գիտական հոդվածների ժողովածու, № 6, Երևան, 2005, էջ 307-316: - էջ 369:

5. Խոսքը Բ. Սարգիսյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսած «Անանուն ժամանակագրություն»։ Խմբագիր յօրինեալ յէ դարու» (Վենետիկ, 1904) բնագրի մասին է, որը հայագիտության մեջ հայտնի է նաև «Գիրք կայսերաց» վերտառությամբ: - էջ 375, ծան.:

6. Ակնարկում է հայագետ Սուքիաս վարդապետ Պարոնյանին (1831-1903): Ս. Պարոնյանը հայտնի է Մովսես Խորենացուն նվիրված իր ուսումնասիրություններով և հատկապես «Մովսեսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց. ուղ-

դագրեալ և ծանոթագրեալ» հողվածաշարով (տե՛ս «Քաճաճ», ամսագիր, Փարիզ, 1899, հատ. Ա, պրակ 1-4: 1900, հատ. Բ, պրակ 4: 1903, հատ. Ե, պրակ 6-7): - Էջ 376, ծան. 2:

7. Նկատի ունի Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանցի (Փարիզ, 1860) և Մկրտիչ Էմինի (Մոսկվա, 1860) հրատարակությունները: - Էջ 384:

8. Այլ կապակցությամբ Ն. Ադոնցն իրավացիորեն տարակուսում է. «Ի՞նչ եղավ Ջառմիհրի սերունդը, հայտնի չէ» (տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, Ա, էջ 509):- Էջ 388:

9. Ավելի վերև (աստ, էջ 390) ակնարկը պարսիկ զորավարի ոչ թե քրոջ, այլ դստեր մասին է: Մոլվեսե Կաղանկատվացու մոտ խոսքը գնում է զորավարի քրոջ մասին (տե՛ս Մոլվեսե Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Ադուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 176): - Էջ 394:

10. Բնագրի այս էջի մոտ կեսը չի պահպանվել: - Էջ 409:

11. «Մնացյալը», որ նվիրված էր Կաղանկատվացու Պատմության Բ գրքի ԻԹ-ԼԵ գլուխների վերլուծությանը (Ադոնցի ձեռագրով 15 էջ) 1940 թ. «Անահիտ»-ի ընդհատման պատճառով լույս չի տեսել: Բարեբախտաբար այն պահպանվել է «Անահիտ» ամսագրի արխիվում (տե՛ս Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարան, Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, VI, «Անահիտ»-ի բաժին, II մաս, № 6): - Էջ 409:

12. Այստեղ ավարտվում է Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարանում պահպանվող հատվածը: - Էջ 418:

13. Այստեղից սկսվող հետագա ամբողջ շարադրանքը 1992 թ. հայտնաբերել ենք մենք Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի Ն. Ադոնցի թողոնում (տե՛ս Պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գրոց Բ, թղթածրար 1, թ. 72-144): Այս և հետագա գլխահամարակալումները պատկանում են մեզ՝ հետևելով Ն. Ադոնցին, որ նախորդ չորս հատվածները համարակալել էր՝ Ա, Բ, Գ, Դ: - Էջ 418:

14. Խոսքը անանում «Narratio de rebus Armeniae» («Պատմություն Հայաստանի իրադարձությունների մասին», հայ-քաղկեդոնական փոքրածավալ երկասիրության մասին է (տե՛ս աստ, էջ 607, ծան. 3): - Էջ 422:

15. Ակնարկն ուղղված է հ. Վ. Հացունուն: - Էջ 426:

16. Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների (հոներ, խազարներ) հետ հայերի որդեգրած հարաբերությունների վերաբերյալ հետագա ուսումնասիրություններից անդրադարձել է մասնավորապես Ս. Տ. Երեմյանը (տե՛ս Ս. Տ. **Еремьян**, Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу, «Записки института востоковедения АН СССР», Л., 1939, т. 7, стр. 129-155): - Էջ 430:

17. Տե՛ս **L. Մելիքսեթ-Քեկ**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա (Ե-ԺԲ դար), Երևան, 1934, էջ 47: Հմմտ. **Migne**, PG., t. 132, col. 1253: - էջ 435:

18. Հետաքրքիր է նշել, որ Վրթանես Քերթովի «Յաղագս պատկերամարտաց» բնագրի այդ հատվածների ընդօրինակությունները պահպանվում են Ադոնցի բեյրության թղթոնում (տե՛ս պահարան Ա, գրոց Բ, թղթածրար Ա/Ա 8, ք. 1-10): - էջ 440, ծան. 1:

19. Սմբատյանի կարծիքով, այս աղավաղումը հետևանք է ոչ թե կեղծիքի կամ դիտավորյալ միջամտության, այլ՝ գրչական սխալի (տե՛ս «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 187): - էջ 441:

20. Գրիգոր Բակուրյանի «Տիպիկոն»-ի ռուսերեն նոր թարգմանությունը ծանոթագրություններով և ուսումնասիրությամբ տե՛ս «Типик Григория Пакуриана», введение, перевод и комментарий В. В. Арутюновой-Фиданян, Ереван, 1978: - էջ 455, ծան. 1:

21. Խոսքը VIII դ. կեսերին ապրած Երաշխավոր վանքի վանահայր Արտավազդի (Արրահամ) մասին է, որը հյուրընկալեց Վահան Գողթնեցուն նրա քափառումների ժամանակ: Վահանի նահատակությունից յոթ տարի անց Արտավազդը հեղինակեց նրա վկայաբանությունը: - էջ 463, ծան. 3:

22. Այլ կապակցությամբ Ն. Ադոնցը Սմբատ Բագրատունու մահվան թվական է համարում 727 թվականը (տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, Ա, էջ 289):- էջ 465:

23. Իրոք, այս հատվածը տեղ է գտել Վ. Առաքելյանի պատրաստած Կաղանկատվացու 1983 թ. քննական հրատարակության համապատասխան բաժնում (էջ 329-331):- էջ 478:

24. Մեկ այլ առիթով Ն. Ադոնցը հստակորեն մատնանշում է Մահլ Սմբատյանի Բագրատունյաց ծագումը. «Կաղանկատվացու խոսքը, թե Մահլ Եռանշահիկ և կամ Չառմիրական տոհմից էր, արժեք չունի: Մահլի հոր Սմբատ անունը, որ զուտ Բագրատունի է, հաստատում է նրա ծագումը» (տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, Ա, էջ 509): - էջ 479:

25. Չեռագիրն այստեղ ընդհատվում է. ենթադրում ենք, որ Ն. Ադոնցն հասել է Քննության ծրագրված եզրին: Պատմաբանի թողոնի թղթածրարներից մեկում (պահարան I, գրոց Բ, թղթածրար 1) առկա է Մովսես Կաղանկատվացու Պատմության Առաջին գրքի Ա-Գ գլուխների քննությանը նվիրված սևագիր-անավարտ մի ուսումնասիրության սկիզբ (ընդամենը վեց էջ): Այդ հատվածը տե՛ս Ն. Ադոնց, Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու, էջ 149-158: - էջ 483:

ՓՂՈՍԿՐՅԱ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ԱՐՎԵՍԸ
(Էջ 484)

Գրված է 1936 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց միաբանության «Միոն» պաշտոնաթերթում (տե՛ս «Միոն», 1936, № 9, էջ 273-274):

Գրության շարժառիթ է ծառայել արվեստարան Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանի հողվածը՝ նվիրված 989 թ. Էջմիածնի Ավետարանի մանրանկարների քվականի խնդրին (տե՛ս «The date of the initial Miniatures of the Etchmiadzin gospel», «Art Bulletin», 1933, vol. XV, № 4, տե՛ս նաև սույնի հայերեն թարգմանությունը՝ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը միջնադարում, ժողովածու, Երևան, 1975, էջ 31-55):

Արատապվում է «Միոնի» հրատարակությունից:

Սույն գրությունը «Միոն»-ում Ադոնցի տպագրած առաջին աշխատությունն էր, ուստի խմբագրությունն այդ ուրախառիթ հանգամանքի կապակցությամբ հողվածի սկզբում կատարել է հետևյալ ծանոթությունը. «Միոն» ինքզինքը պատվված կզգա՝ հյուրընկալելով բազմահմուտ պրոֆ. Ն. Ադոնցի հետևյալ արժեքավոր էջերը և հույս կտածեն, թե այսուհետև իր հայագիտական բաժինը նոր փայլ մը պիտի ստանա մեծամուն բանասերին ուսումնասիրություններով, բուն իսկ իր կողմն հայերեն գրված կամ իր՝ ուրիշ լեզուներով գրվածներեն հայերենի վերածված»: Ինչպես կանխատեսել էր խմբագրությունը, Ն. Ադոնցը գործուն աշխատակցություն ցուցաբերեց «Միոն»-ին՝ 1936-1939 թթ. այստեղ տպագրելով 10 ուսումնասիրություններ:

1. Յո. Սարժիզովսկին խնդրո առարկա Ավետարանի գրության քվականին անդրադարձել է «Das Etschmiadzin-Evangeliar. Beiträge zur Geschichte der armenischen, ravennatischen und syro-ägyptischen Kunst», տե՛ս «Byzantinische Denkmäler», I, Wien, 1891, ուսումնասիրության մեջ: - էջ 484:

2. Տե՛ս F. Macler, L'Évangile arménien. Edition phototypique du manuscrit № 299 de la bibliothèque d'Étchmiadzin, Paris, 1920. - էջ 484:

3. Ն. Ադոնցը գրախոսել է նաև Ս. Տեր-Ներսեսյանի՝ «Manuscrits arménien illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la bibliothèque des pers Mekhitaristes de Venise», Paris, 1937, ուսումնասիրությունը, որը սակայն մնացել է անտիպ (տե՛ս Համագալինի Բեյրութի գրական պահոց, Պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան Բ/Ա 8, թ. 1-4): - էջ 484:

4. Հիշատակարանները տե՛ս Գ. Հովսեփյանց, Հիշատակարանք ձեռագրաց, հատ. Ա, էջ 155-156: - էջ 484:

5. Տե՛ս աստ, էջ 487-489: - էջ 486:

ՍԼԶԵՒ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆ

(էջ 487)

Գրված է 1936 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց միաբանության «Միոն» պաշտոնաթերթում («Միոն», 1936, № 9, էջ 274-275): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Վասպուրականի քազավոր Գագիկ Արծրունու (908-943) կնոջ՝ Մլբե քազուհու Ավետարանի մասին մանրամասն տե՛ս «Զարդանկարք Աւետարանի Մլբե քազուհույ», հրատարակությունը (Վենետիկ, 1902): Չեռագրի հիշատակարանները տե՛ս Գ. Հովսեփյանց, Ցուցակ ձեռագրաց, հատ. Ա, էջ 109-110: - էջ 487:

2. Լազարյան ճեմարանի Ավետարանը հստակ քվազրվում է 887 քվականով (տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, Լազարյան ճեմարանի հնագույն ձեռագիրը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 123-132): Արդի հայագիտությունը անվերապահ համերաշխվում է Ն. Արոնցի տեսակետի հետ և ընդունում, որ Մլբե քազուհու Ավետարանը գրված է 862 քվականին: - էջ 489:

ՇԱՀՆԱՄԵՒ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԸ

(էջ 490)

Գրված է 1935 թ. Բրյուսելում: Տպագրվել է «Յուսաբեր» օրաթերթում (տե՛ս «Յուսաբեր», օրաթերթ քաղաքական, հասարակական, գրական, Կահիրե, 1935, 6 հուլիսի, № 81, էջ 3): Վերահրատարակել ենք մենք (տե՛ս «Իրան Նամե»), Գիտամշակութային, հասարակական-քաղաքական հանդես, Երևան, 1994, № 1, էջ 4-5): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. 1935 թ. լրացավ պարսիկ ականավոր բանաստեղծ Աբուլ Ղասըմ Ֆիրդուսու ծննդյան 1000-ամյակը: Ֆիրդուսին ծնվել է մոտ 935 թ. Խորասանի Թուս քաղաքում: Ճանաչված բանաստեղծ էր, երբ 976 թ. պատվեր ստացավ հանգերգելու արձակ Շահնամեն («Գիրք քազավորաց»): Ֆիրդուսին աշխատանքն ավարտել է 1010 թ., որից քիչ անց՝ 1020 քվականին, մահացել է Թուս քաղաքում: Համաշխարհային գրական հասարակայնությունը հարգանքի տուրք մատուցելով մեծ գրողի հիշատակին՝

պատշաճ հանդիսավորությամբ նշեց նրա ծննդյան 1000-ամյակը: - Էջ 490:

2. Խոսելով իր օրերի Իրանի Փահլավիների թագավորական հարստության մասին, Ադոնցը բնավ նպատակ չի հետապնդել գովերգելու շահական վարչակարգը, այլ դրսևորել է կոնցեպտուալ պատմական մոտեցում, ընդգծելով ի դեմս այդ հարստության, որ կրում էր Փահլավի անունը, իրանականության զարթոնքը երկրում, իրանական պատմական և մշակութային արժեքների վերծանումը XX դարի սկզբին: Ականավոր պատմաբանը խորհում էր պատմական կատեգորիաներով, երբեք տուրք չտալով ժամանակի կոնյունկտուրային: - Էջ 493:

3. Հայ իրականությունը ևս լայնորեն արձագանքել է այդ իրադարձությանը: 1934 թ. Երևանում Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտը լույս ընծայեց բանաստեղծի ծննդյան հազարամյակին նվիրված հատուկ ժողովածու, որն ամփոփում էր վեց ուսումնասիրություն: Լույս տեսան նաև Ռ. Աբրահամյանի («Ֆերդովսին և իր Շահնամեն», Թեհրան, 1934), Ա. Սարոխանի («Ֆիրդուսի և Մովսես Խորենացի», Վիեննա, 1936) և այլոց ուսումնասիրությունները, կատարվեցին նոր թարգմանություններ (Ս. Տարոնցի, Մ. Թիրաքյան), կազմակերպվեցին գրական երեկոներ և այլն: - Էջ 494:

ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՊՐՈՖ. Ն. ԱԴՈՆՑԻ

Ի մասին Գարեգին արքեպիսկ. Հովսեփյանի «Հոգևոր կեղծոցներ և Գլաճորի քարձր դպրոցը» ուսումնասիրության (Էջ 495)

Գրված է 1936 թ. հուլիսի 18-ին Բրյուսելում: Առաջին անգամ լույս է տեսել «Սիոն» պաշտոնաթերթում (տե՛ս «Սիոն», 1936, № 12, էջ 366-372): Այնուհետև հրատարակվել է Գ. Հովսեփյանցի՝ «Խաղրակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ» ուսումնասիրության Գ հատորում (Նյու-Յորք, 1942-1943, էջ ԺԵ-ԻԳ): Երրորդ անգամ լույս է տեսել «Խաղրակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ» ուսումնասիրության երկրորդ, ամբողջական հրատարակության մեջ (Անթիլիաս-Բեյրութ, 1969, էջ 462-466): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Ն. Ադոնցի Տեղեկագիրն ուղղված է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Թորգոմ արքեպ. Գուշակյանին (1874-1939)՝ ի պատասխան վերջինիս համձնարարության: Ն. Ադոնցի և Թ. Գուշակյանի հարաբերությունների մասին որոշ պատկերացում կարող է տալ մեր հետևյալ հրապարակումը (Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան և պրոֆեսոր Նիկողայոս Ադոնց, տե՛ս, «Հասկ-հայագիտական տարեգիրք», հատ. Է-Ը, Բեյրութ, 1995 -1996, էջ 467-477): - Էջ 495:

2. «Խաղրակյանք կամ Պոռոյանք Հայոց պատմութեան մեջ» ուսումնասիրությունը քաղկացած է երեք մասերից, որոնցից առաջինը լույս է տեսել Վաղարշապատում (1928), երկրորդը՝ Երուսաղեմում (1944), երրորդը՝ Նյու-Յորքում (1942-1943): Այստեղ խոսքը գնում է երրորդ մասի ձեռագրի վերաբերյալ, որը ժամանակին ներկայացվել է «Թարգմանչաց-Դուրյան» մրցանակին (1935-1936 թվականների համար) և որը Թորգոմ պատրիարքը ուղարկել է Ն. Ադոնցին՝ կարծիքի: Այս «Զննական տեղեկագիրը» հենց Ն. Ադոնցի կարծիքն է Գ. Հովսեփյանցի խնդրո առարկա աշխատության վերաբերյալ: Հատկանշական է, որ Գ. Հովսեփյանցի աշխատության վերաբերյալ երկրորդ Տեղեկագիրը գրել է ինքը՝ Թորգոմ պատրիարքը: - Էջ 495:

3. Խաչատուր Կեչառեցի, Ողբ վասն աւերման Տանս Արեւելեան, տե՛ս Մ. Թ. Ավդարեցյան, Խաչատուր Կեչառեցի, Երևան, 1958, էջ 131-132: - Էջ 496:

4. Տե՛ս «Ողբ եւ մաղթանք ի Խաչատուր Կեչառեցոյ ասացեալ», անդ, էջ 141: - Էջ 498:

5. Հովհաննես վարդապետ Գառնեցու (մոտ 1180-1245) Խրատները հիմնականում անտիպ են և գտնվում են Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարանի տարբեր ժողովածուներում: Բերված հատվածը քաղված է «Խրատ հոգեշահ ամենայն մարդոյ, մանաւանդ ժամարարի, ի խնդրոյ Սարգիս քահանայի» բնագրից (Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., Անթիլիաս-Բեյրութ, էջ 207): - Էջ 498:

6. Տե՛ս Սիմեոն Երևանցի, Չամբռ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 283: - Էջ 499:

7. Այս արձանագրությունների նորագույն հրատարակությունը տե՛ս «Դիվան հայ վիճագրության», հատ. III, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 82: - Էջ 501:

8. Ն. Ադոնցն ու Գ. Հովսեփյանը հոգեհարազատությամբ էին կապված միմյանց դեռևս Գևորգյան ճեմարանում համատեղ սովորելու տարիներից (1882-1891): Նրանց հարաբերությունների մասին տե՛ս մեր հրապարակումը (Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Երկու գագաթ. Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանց և պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնց, տե՛ս «Հասկ-հայագիտական տարեգիրք», Ձ տարի, Բեյրութ, 1994, էջ 339-352): - Էջ 503:

**«ԴԱՎԻԹ ԲԵԿ» ՎԵՊԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՍԸ
ԵՎ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍԱԿԱՆ ԱՐԺԵԸԸ
(Էջ 504)**

Գրված է 1937 թ. Բրյուսելում: Առաջին անգամ տպագրվել է «Բաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան). Կյանքը, գրականությունը, հիշողություններ» ժողովածուում (Փարիզ, 1937, էջ 122-148): Երկրորդ անգամ լույս է տեսել

Ն. Աղոնցի՝ «Հայկական հարց» ժողովածուում (Երևան, 1996, էջ 180-201): Արտատպվում է առաջին հրատարակությունից:

1. Ակնարկում է Բաֆֆու ծննդյան 100-ամյակը, որը լրացել էր 1935 թ.: Ա. Չոպանյանի գլխավորությամբ Փարիզում ստեղծվել է Կենտրոնական հորեյանական հանձնաժողով, որը 1937 թ. հոկտեմբերի 31-ին կազմակերպել է մեծաշուք հանդես, նստաշրջան և քիչ ուշ՝ հրատարակել հատուկ ժողովածու: Աղոնցի հողվածը գրվել է այդ առթիվ: Տե՛ս նաև Աղոնցի սույն հողվածի գրախոսականը (Ա. Արեղյան, «Հայրենիք», ամսագիր, 1938, մարտ, № 5, էջ 172-173): - էջ 504:

2. Խոսքը ազգային-եկեղեցական գործիչ, բանասեր Ներսես արքեպ. Մելիք-Թանգյանի (1866-1948) մասին է: Եղել է Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ (1912-1948): Ն. Մելիք-Թանգյանը Աղոնցի հայրենակիցն էր. հատկանշական է, որ նրանք միաժամանակ են սովորել և՛ Գևորգյան ճեմարանում և՛ Պետերբուրգի համալսարանում: - էջ 504, ծան. 1:

3. Երկասիրության խորագիրը տրված է փոքր-ինչ եղծված. ճիշտն է՝ «Դաիթ Բեգ. Ընտիր պատմութիւն Դաիթ Բեգին, եւ պատերազմացն Հայոցն Խափանու որք եղեն ընդդէմ թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի տեառն 1722, եւ Հայոց 1171»: - էջ 505:

4. Արդյո՞ք ակնարկում է հայ ազատագրական շարժման ակնավոր գործիչ, Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանին, որն, ինչպես հայտնի է, որևէ աղերս չուրի «Ընտիր պատմութեան» հեղինակի հետ: - էջ 505:

5. Դուկաս Սեբաստացու և ընդհանրապես «Ընտիր պատմութիւն Դաիթ Բեգին» երկասիրության բնագրի, հեղինակի և հարակից պարագաների մասին ընդարձակորեն տե՛ս Ե. Փեյիկյան, «Դավիթ Բեկ»-ի պատմության աղբյուրները և Մխիթարյանք («Բազմավեպ», 1938, № 6-9, էջ 172-187): Մ. Արամյան, «Դավիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Դափանցոց» («Բազմավեպ», 1972, № 2-3, էջ 232-259: 1977, № 1-2, էջ 298-324: Նույնի՝ «Դավիթ Բեկի պատմության հեղինակ հ. Դուկաս Սեբաստացի Ստեփանյան (1709-1752)», տե՛ս «Դաիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Դափանցոց», Վենետիկ, 1978, էջ 183-193: Մ. Ճեմճեմյան, Հ. Դուկաս Սեբաստացի (1709-1752) հեղինակ Դավիթ Բեկի պատմության («Բազմավեպ», 1972, № 4, էջ 491-501) և այլն: - էջ 506:

6. Ըստ Ղ. Ալիշանի, Ստեփանոս Ըահունյանը և Ռոզալդա Մարիամ-Վարվառեն ունեցել են որդի՝ Հովհաննես-Անտոն (ծն. 1748 թ.) և դուստր՝ Մարթա (ծն. 1749 թ.) (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Միսական, Վենետիկ, 1893, էջ 301): - էջ 506:

7. Ակնհայտ վրիպակ է: Ն. Աղոնցը այս թվականը բերում է հետևելով Ղ. Ալիշանին (տե՛ս Ղ. Ալիշան, անդ, էջ 301): Սակայն ավելի վաղ Մ. Ավգերյանը Մ. Ղազարի Մեծ ժամանակագրության մեջ (հատ. Ա, էջ 88) ճշտել է, որ Դուկաս

Սերաստացին մահացել է 1752 թ. սեպտեմբերի սկզբներին՝ Տիգրանակերտից ոչ հեռու՝ Առինճ գյուղի մոտ: - Էջ 506:

8. Այս թվականը ևս վրիպակ է: Ս. Արամյանի ուսումնասիրությունից ակներև է, որ Ղուկաս Սերաստացին Շահումյանի և մյուս ակաճատեսների պատմությունները վերջնականապես խմբագրել է 1736-1737 թվականներին (տե՛ս «Պատմութիւն Ղափանցոց», էջ 186): - Էջ 506:

9. Ինչպես վաղուց նկատել են ուսումնասիրողները, «շահնավազը» ոչ թե անճանաչում է, այլ տխուր, որ տրվում էր պարսից շահի կողմից վրաց թագավորին և բառացի թարգմանությամբ նշանակում էր «Ընդհանուր զորահրամանատար»: - Էջ 506:

10. Ա. Գյուլամիրյանցի մոտ այլ կերպ է՝ «Եւ յետ քանի ատուրց Սափիդուլին՝ Ղազա որդին Օրդուվարեցի, եւ որդին Շահիսլամին» (տե՛ս Ա. Գյուլամիրյանց, էջ 26, հմմտ. նաև Ս. Արամյան, էջ 126): Ուրեմն Սափի Ղուլին օրդուարցի Ղազու որդին էր և ոչ թե մեկ ուրիշը, ինչպես ներկայացնում է Ն. Ադոնցը: - Էջ 509:

11. «Մի տարի անցած», այսինքն՝ 1725 թվին: Իրականում, սակայն, օսման-ցիները Երևանը պաշարել են մեկ տարի առաջ՝ 1724 թվին: - Էջ 510:

12. Պատմագրության մեջ այն կարծիքն է տիրապետում, թե տվյալ կոնտեքստում խոսքն իրոք վերաբերում է Վախթանգ VI -ի (1716-1724) որդի արքայազն Բակարին: Որ Բակարը կոչվել է «շահնավազ» ակներև է Աղվանից Եսայի և Ներսես կաթողիկոսների՝ ռուսաց արքունիկին հղված 1725 թ. հուլիսի 25-ի գրությունից. «Ապա Վախթանկ խանին եւ կամ իւր որդի Շահնաւազ խանին հրաման լինի գորօր գալ ի Շամախի» (տե՛ս Գ. Эзов, Сношение Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, стр. 423): Թեև կարծիք կա նաև, որ Ղավիթ Բեկին Սյունիք ուղարկողը եղել է հենց Վախթանգ VI -ը (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ԳԱ հրատ., հատ. 4, Երևան, 1972, էջ 164 և այլն): - Էջ 513:

13. Ակնարկում է Պետրոս Մեծի բանագնաց իշխան Տուրկեստանովի միջոցով Վախթանգ VI -ին հղված նամակը (տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», т. II, ч. II, Ереван, 1967, վավ. 165, էջ 7-13): - Էջ 514:

14. Վրիպակ է՝ պաշարված Երևանը օսմանցիներին անճանաչուր է եղել 1724 թ. սեպտեմբերի 26-ին (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. 4, էջ 157): - Էջ 517:

15. Տե՛ս Ն. Ադոնց, Ղավիթ Բեկ և Տեր Ավետիքի սերունդը, «Հայրենիք», ամսագիր, 1937, № 2, էջ 66-72: Նույնը տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, Ա, էջ 547-555: - Էջ 517, ծան. 1:

16. Խոսքը Վախթեթի թագավոր Մամադկուլիխանի (Կոստանդին) մասին է: - Էջ 518:

17. Ակնարկը վերաբերում է ֆիդայական-հայդուկային շարժմանը: - Էջ 528:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՎԱՆՃԱՆԸ (Էջ 530)

Գրված է 1933 թ. ամռանը Բրյուսելում: Առաջին անգամ տպագրվել է «Վեմ» հանդեսում (տե՛ս «Վեմ», հանդես մշակույթի և պատմության, Գիրք Ա, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, Փարիզ, 1933, էջ 5-13): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Ա. Բակունցի գրքի լրիվ վերնագիրն է՝ «Խաչատուր Արովյանի «անհայտ բացակայումը»: Արխիվային նոր վավերագրերի և անհայտ նամակների հիման վրա գրեց Ակսել Բակունց: Պետական հրատարակություն, Երևան, 1932»: - էջ 530:

2. Ակնարկում է 1848 թ. Փետրվարյան ֆրանսիական հեղափոխությունը: - էջ 530:

3. Խոսքը Երևանի գավառապետ Ն. Վ. Բլավատսկու և ոստիկանապետ Մորոխովեցի մասին է: - էջ 530:

4. Նկատի ունի Խ. Արովյանի հաջորդին՝ Երևանի գավառական դպրոցի տեսչի ժամանակավոր պաշտոնատար Ի. Դ. Տուրկեստանովին: - էջ 531:

5. Այդ ժամանակ Կովկասի փոխարքան էր կոմս Մ. Ս. Վորոնցովը: - էջ 532:

6. Արովյանագետները մեծ գրողի կյանքում բավականին բացասական դեր են հատկացնում Ստ. Դ. Վեբլիովին (1810-1859): Կան մաև փաստեր, որ վերջինս ծածկաբար յուրացրել էր Արովյանի ունեցվածքը: - էջ 533:

7. Իրոք, Հ. Արիխն (1806-1886) ու Խ. Արովյանը 1844 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին երեք փորձ են կատարել բարձրանալ Մասիսի գագաթը, սակայն չեն կարողացել: Արիխը, առանց Արովյանի ուղեկցության, Մասիսի գագաթը հաղթահարել է 1845 թ. հուլիսի 29-ին: Իսկ Արովյանը, անգլիացի Հ. Մեյմուրի ուղեկցությամբ, լեռան կատարն է հասել 1846 թ. սեպտեմբերի 18-ին (տե՛ս «Դիվան Խաչատուր Արովյանի», հատ. I, Երևան, 1940, էջ 170-171): Արովյանի ձեռնարկած Մասիսի վերելքների մասին մանրամասն տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյանի՝ «Վերելք» ուսումնասիրությունը (Երևան, 1982): - էջ 534:

8. Գերմանացի գրող Ֆ. Բողենշտեդտը (1819-1892) դասավանդել է Թիֆլիսի ուսումնական հաստատություններում (1844-1845), շրջագայել Անդրկովկասում: Մտերմացել է Արովյանի հետ և վերջինիս օգնությամբ գերմաներեն բարձրանել հայկական ժողովրդական մի քանի երգեր: Արովյանն ու Բողենշտեդտը ունեցել են մամակագրական կապ: Հետաքրքրությունից զուրկ չեն Ֆ. Բողենշտեդտի հուշերը Խ. Արովյանի մասին (տե՛ս Ֆրիդրիխ Բողենշտեդտ, Խաչատուր Արովյանի մասին,

«Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1927, № 5): - էջ 535:

9. Արքայանի անհետացման այս վարկածը չափազանց տարածված է եղել և շարունակում է մնալ: Դեռևս Ադոնցի հողվածի տպագրության օրերին՝ «X» ծածկանունով մեկը նույն «Վեմ»-ում լույս ընծայեց «Արքայանի մահվան շուրջ» հողվածը, որտեղ նշում է, թե Արքայանը սիրային կապերի մեջ է եղել մահմեդական մի կնոջ հետ, որի «ամուսին ազդեցիկ խանը գրկում է նրան կյանքից, մարմինն ամփոփում իր պարտեզի ծառի տակ» (տե՛ս «Վեմ», 1934, Գիրք Դ, մարտ-ապրիլ, էջ 123-124): Արքայանի անհետացման վերաբերյալ փաստերի քննությունը տե՛ս Վ. Դազարյան, Խաչատուր Արքայան, Երևան, 1979, էջ 178-281: - էջ 536:

10. Ժխտելով Ադոնցի առաջարկած սույն վարկածը՝ Ա. Չոպանյանը պատմաբանի հողվածին նվիրված իր գրախոսականում (տե՛ս «Անահիտ», 1933, № 3-4, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 85-86) համերաշխվում է նույն շրջանում լույս տեսած Աշոտ Հովհաննիսյանի «Արքայան» մենագրությունում (Երևան, 1933) պաշտպանված տեսակետին, որ գրողը ինքնասպանությամբ է վերջ տվել իր կյանքին. «Այս է ճշդագույն քացատրությունը Արքայանի անհայտացման, և այդ քացատրությունը, Աշոտ Հովհաննիսյան՝ այս հարցը (ինչպես և Արքայանի ամբողջ կյանքը, նկարագիրն ու գործը) հոյակապորեն լուսաբանող ու նյութը գրեթե սպառող իր մեծարժեք գրքով վերջնապես ապացուցած է»: Վերջում Չոպանյանը համոզմունք է արտահայտում, որ «Եթե Ադոնց տեսած ըլլար Աշոտ Հովհաննիսյանի գիրքը, այդ հողվածը ապահովապես պիտի չգրեր կամ գեթ այդ ձևով պիտի չգրեր» (անդ, էջ 86): Չուր համոզմունք է, քանզի արքայանագետները Ադոնցի առաջադրած վարկածը շարունակում են դիտել հնարավորներից ու քննարկման արժանի վարկածներից մեկը: Արքայանի կյանքի այս և բազում այլ առեղծվածների լուսաբանմանը նվիրված վերջին ուսումնասիրություններից տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյան, Խաչատուր Արքայանի կենսագրության առեղծվածները, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1997: - էջ 537:

ՊԵՇԻԿԹԱՐՄԱՆ ԵՎ ԿՑՈՐԴ ԽՆԴԻՐՆԵՐ (էջ 538)

Գրված է 1931 թ. Փարիզում: Բնագիրը պահվում է Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի արխիվում: Տպագրվել է «Հայրենիք» ամսագրում (1931, 9-րդ տարի, № 6, էջ 79-94): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Փարիզի «Հայ գրական ակումբը» ստեղծվել է 1928 թ. դեկտեմբերին: Այդ կապակցությամբ «Յառաջ» օրաթերթը տպագրել է հետևյալ տեղեկատվությունը. «Պրոֆ. Ն. Ադոնց, իշխան Հ. Արղության, Ա. Վաչյան, Մ. Տեր-Պետերյան և Լ. Շանթ նախաձեռնություն ունեցած են վերջերս Հայ գրասերներու ակումբ մը հաստատելու:

1928 թ. դեկտեմբերի 1-ին փարիզահայ մտավորականներու նախնական խորհրդակցության ժամանակ ստեղծվեց «Հայ գրական ակումբ», որի առաջին նախագահ ընտրվեց պրոֆ. Ն. Ադոնցը, ատենապետ՝ Վ. Թորգոմյանը, խորհրդական Ռ. Բերբերյանը» (տե՛ս «Յառաջ», 1928, 5 դեկտեմբերի): - էջ 538:

2. Ն. Ադոնցը «Հայ գրական ակումբի» նիստերին պարբերաբար հանդես է եկել զեկուցումներով, ինչպես օրինակ՝ «Պոռչյան իշխանական տունը և Իսրայել Օրին», «Նոր տարին և Նավասարդի տոնակատարությունները հայոց մեջ», «Հայ հեռավոր անցյալի մեծագույն դեմքը. Մովսես Խորենացի», «Հայ հայտնի ախոյաններ անցյալում» և այլն: - էջ 538:

3. Ն. Ադոնցը Փարիզի «Հայ գրական միության» անունից հատուկ շքաբերականով դիմել է հայ հասարակությանը՝ ոգեկոչելու ծննդյան 100-ամյակը Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի.

«Փարիզի Հայ գրական միությունը պարտք է համարում հիշեցնել հայ հասարակության, որ հոկտեմբերի 27-ին լրանում է Միքայել Նալբանդյանի և նոյեմբերի 8-ին Գամառ Քաթիպայի (Ռ. Պատկանյան) ծննդյան հարյուրամյակը:

Հայությունը պարտաճանաչ չէր լինի, եթե մոռացության տար այս նվիրական օրերը: Երկուսն էլ, Նալբանդյան և Գամառ Քաթիպա, ոգեշունչ երգիչներ են մեր երեկվան երագների՝ երագներ, որ տակավին կենդանի են, մեր նոր և վերածնյալ կյանքի հառաջավոր կարապետներն են:

Երկուսն էլ գաղութահայ զավակներ են, ծնված Նոր Նախիջևանում, անգուզական դեմքեր, որ խրախուսիչ օրինակներ են մանավանդ ներկա պայմաններում տարաշխարհիկ հայության համար, մշտական ջահեր՝ նրա գիտակցությունն ու գործունեությունը պահելու և առաջնորդելու հայրենի ուղիների վրա:

Հայ գրական միությունը նախաձեռնել է տոնել երկու մեծ հայրենասերների երևման հարյուրամյա տարեդարձը, հատուկ և հանդիսավոր երեկույթ նվիրելով նրանց կյանքին և գործերին: Եվ այսու հրավիրում ենք բոլոր նրանց, որոնց համար քանզ են Նալբանդյանի և Գամառ Քաթիպայի հայրենաշունչ ավանդները, գալ հարգելու նրանց հիշատակը:

**Հայ գրական միության վարչության կողմից՝
Ն. ԱԴՈՆՑ**

(տե՛ս «Յառաջ», 1930, 26 հոկտեմբերի): - էջ 538:

4. Տե՛ս «Յառաջ», 1930, 21 նոյեմբերի, էջ 3: - էջ 539:

5. Տե՛ս Ն. Ադոնց, Մ. Պեշիկթաշյանի մասին, «Յառաջ», 1930, 27 նոյեմբերի, էջ 2-3: - էջ 539:

6. Տե՛ս Ա. Չոպանյան, Ճշմարտության քննամիները, «Ապագա», օրաթերթ, Փարիզ, 1931, 18 փետրվարի, էջ 2: - էջ 539:

7. Տե՛ս Ա. Չոպանյան, Սյրտիչ Պեշիկբաշյան և պրոֆ. Ն. Ադոնց, «Պայքար», օրաթերթ, Բոստոն, 1931, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 18 հունվարի: - Էջ 539:

8. Ռ. Ջարդարյանի գրականությանը նվիրված «Գրական ակումբի» նիստում Ն. Ադոնցի եզրափակիչ խոսքը տե՛ս «Յառաջ», 1930, 13 նոյեմբերի, էջ 2-3: - Էջ 539:

9. Խոսքը Ռ. Ջարդարյանի՝ «Ամբողջական երկեր. Ա. Արձակ էջեր և հեքիաթներ, Փարիզ, 1930, 215 էջ» հատորի մասին է: - Էջ 540:

10. Նկատի ունի այն, որ Մ. Պեշիկբաշյանի վերաբերյալ իր տեսակետները տեղիք են տվել բուն վիճաբանությունների և որի արդյունքում տպագրվել են բազմաթիվ գրախոսականներ՝ Բ. Փեշիկյան («Բազմավեպ», 1930, № 12, էջ 524-531), Մ. Զ. («Յառաջ», 1930, 21 նոյեմբերի), Անստորագիր (անդ, 1930, 23 նոյեմբերի), Անստորագիր (անդ, 27 նոյեմբեր), Խմբագրական («Ազդարար» 1931, 2 փետրվարի), Ա. Չոպանյան («Ապագա», 1931, 18 փետրվարի), Խմբագրական («Ազդարար», 1931, 2 մարտի) և այլն: - Էջ 540:

11. Քրիստափոր Շնագլխի մասին տե՛ս «Յայսմավուրք», մայիս Թ, մարերի Բ, Կ. Պոլիս, 1834, էջ 208-209: - էջ 544:

12. Ակներև տպագրական վրիպակ է: Մխիթար Մերաստացու արևմտահայ աշխարհաբարի առաջին քերականությունը («Դուռն քերականութեան») լույս է տեսել 1727 թվականին: - Էջ 545:

13. Ն. Ադոնցը Ղ. Ալիշանին հանդիպել է 1898 թ. օգոստոսին, երբ գիտական պրպտումներ էր կատարում Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության Մատենադարանում: Ի դեպ, այդ օրերին (10 օգոստոսի, 1898 թ.) Ն. Մառին գրած նամակում Ադոնցը շեշտում է. «Սուրբ հայերը, բացառությամբ Ղ. Ալիշանի և Գ. Ջարդահանյանի, ընդհանրապես քիչ հետաքրքրական են» [տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյան, Նիկողայոս Ադոնցի նամակներից, «Լրաբեր», ՀԳԱ ակադեմիայի (հասարակ. գիտ.), 1975, № 11, էջ 84]: - Էջ 546:

14. Ակնարկում է Կ. Պոլսի շրջակայքում գտնվող Ալեմդաղ լեռան այն հիասքանչ նկարագրությունը, որ տալիս է Մ. Պեշիկբաշյանը «Առ զեփյուն Ալեմտաղիի» քերթվածում: - Էջ 549:

15. Հատվածը քաղված է «Տաղ արարածոց» քերթվածից, որը վերագրվում է Կարապետ Բաղիշեցուն (մոտ 1490-1540): Կարապետ Բաղիշեցու մասին մանրամասն տե՛ս նրան նվիրված Ն. Ակիմյանի հոդվածում («Հանդես ամսօրյա», 1937, էջ 318-328) - Էջ 551:

16. Խոսքը Հովհաննես Թլկուրանցու՝ «Վասն սիրոյ» տաղի մասին է (տե՛ս Հովհաննես Թլկուրանցի, Տաղեր, աշխատասիրությամբ՝ Էմ. Պիվազյանի, Երևան, 1960, էջ 217): - Էջ 553:

17. «1916 թ. գաղտնի դաշինքը» - Նկատի ունի 1916 թ. մայիսին Լոնդոնում Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև կնքված Մայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագիրը, որով Արևմտյան Հայաստանի տարածքների զգալի մասն անցնելու էր Ռուսաստանին: - Էջ 559:

18. Խոսքը Ձեյբունի Մովսես քահանայի մասին է, որը 1863 թ. ձմռանը Կ. Պոլսում Ձեյբունի հայտնի իրադարձությունների վերաբերյալ թարմ և հավաստի տեղեկություններ էր փոխանցում պոլսահայ մտավորականներին: - Էջ 560:

19. Տես **Սրբուհի Երիցյան**, Իմ ծանոթությունը Սկրտիչ Պեշիկբաշյանի հետ, «Փորձ», ամսագիր, Թիֆլիս 1887, № 4: - Էջ 562:

20. Մ. Պեշիկբաշյանի կյանքին և գրական ժառանգությանը վերաբերող հարցերի մանրամասն ուսումնասիրությունը տես Վ. Սաֆարյան, Սկրտիչ Պեշիկբաշյան, Երևան, 1972: - Էջ 562:

ԽՈՍՔ ԱՎԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ (Էջ 563)

Գրված է 1930 թ. մայիսին Փարիզում: Բնագիրը պահվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական արխիվի պրոֆ. Ն. Ադունցի ֆոնդում (պահարան I, գգրոց Ե/Ա-8): Առաջին անգամ հրատարակել ենք մենք (տես՝ «Գրական թերթ», 2000, 1 սեպտեմբերի, № 11-12, էջ 1-2): Տպագրվում է ինքնագրից:

1. Ն. Ադունցի սույն խոսքն ասվել է հայ ականավոր գրողի, հասարակական-պետական գործչի գրական 40-ամյա հորեյանի առթիվ հրավիրված նիստին: Դեռևս 1928 թ. փետրվարին Փարիզում գործող Մանասարյան համալսարանի և երիտասարդ հայ գրողների «Հարդգող» ընկերության նախաձեռնությամբ հրավիրված խորհրդակցության ժամանակ որոշում էր կայացվել հավուր պատշաճի ճշել այդ կարևոր իրադարձությունը: Ն. Ադունցի գլխավորությամբ ստեղծվեց նախաձեռնող խումբ (տես՝ «Ցառաջ», օրաթերթ, Փարիզ, 1928, 7 փետրվարի): Ավելի ուշ՝ հորեյանական հանճանաժողով, որի գործադիր մարմնի ատենապետ ընտրվեց Ն. Ադունցը (տես՝ «Հայրենիք», ամսագիր, 1929, № 6, ապրիլ, էջ 175): Նախապատրաստական աշխատանքների ավարտից հետո տարբեր երկրների հայկական գաղթավայրերում սկսվեցին հորեյանական միջոցառումներ, հրավիրվեցին գրական երեկոներ, նստաշրջաններ, տպագրվեցին գրողի ստեղծագործությունները: Ի վերջո, 1930 թ. մայիսի 10-ին Սորբոնի համալսարանի հանդիսությունների մեծ դահլիճում տեղի ունեցավ գլխավոր միջոցառումը: Ֆրանսիայի գրական ողջ ընտրանին, քաղաքական ու պետական շատ գործիչներ, հասարակայնության

ներկայացուցիչներ (ֆրանսիացի և հայ) մասնակիցը դարձան վտարանդի, տանողական գրողի մեծարանքի այդ հիասքանչ ցույցին: Նիստը բացեց Ն. Ադոնցը, այնուհետև ելույթներ ունեցան ֆրանսիացի և հայ բազմաթիվ բանասացներ (Ն. Ադոնցի խոսքն ու միստի մանրամասները տե՛ս «Յառաջ», 1930, 14 մայիսի, էջ 2-3; 18 մայիսի, էջ 2: Հորեյանական նյութերը գետեղված են «Հորեյան Ավետիս Ահարոնյանի քառասամյա գրական գործունեության. 1890-1930, Փարիզ, 1930» գրքում): - էջ 563:

2. Ա. Ահարոնյանը Գևորգյան ճեմարանում սովորել է 1881-1885 թթ.: Դիշտ այդ տարիներին, մի դասարան ցածր, ճեմարանում սովորում էր նաև Ն. Ադոնցը: - էջ 564:

3. Տարիներ անց, «Իմ գիրքը» հուշապատումում Ա. Ահարոնյանը ևս խոստովանում է. «Գևորգյան ճեմարանում հասունացած ու զարգացած աշակերտը խորապես զգում ու գիտակցում էր, որ ինքն այլևս այսինչ գյուղի, այսինչ գյուղացու զավակը չէ, այլ ազգի զավակը, որ ծանր ու գեղեցիկ պարտք ունի հանդեպ հայ հանրության» (տե՛ս Ա. Ահարոնյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 9, Բոստոն, 1948, էջ 400-406): - էջ 564:

4. Ա. Ահարոնյանը սովորել է Լոզանի համալսարանի պատմափիլիսոփայական (1898-1901) և Սորբոնի համալսարանի գրականության (1901-1902) ֆակուլտետներում: - էջ 565:

ԳՐԱԿԱՆ ՆՇԱՄԱՐՆԵՐ

ԴԵԿԱԳԱՆՍ ԵՎ ՍԻՄԲՈԼԻՋՄ

(էջ 567)

Գրված է 1903 թ. Ս. Պետերբուրգում: Առաջին անգամ տպագրվել է իր իսկ կողմից հրատարակված «Բանբեր գրականության և արվեստի» հանդեսում (Գիրք Ա, Ս. Պետերբուրգ, 1903, էջ 153-173): Երկրորդ անգամ լույս է տեսել Գր. Հակոբյանի աշխատակցությամբ [տե՛ս «Գրականագիտական հանդես» (հոդվածների ժողովածու), հատ. Ա, Երևան, 2004, էջ 215-234]: Արտատպվում է վերջին հրատարակությունից:

1. Թարգմանությունը՝ Գ. Գասպարյանի: - էջ 567:

2. Մի երազ է սև

Կյանքիս իջել

Ջներ, հույսեր իմ,

Ջներ, տենչեր

*Չեմ հիշում արդեն
Թե լավ, թե վատ...
Ես կույր եմ հիմա,
Տխուր հեքիաթ:*

*Ես օրորոց եմ
Ու ձեռք մի թույլ
Ինձ օրորում է
Տխու՛ր, տխու՛ր:*

Պ. Վեպին, Տխրություն

Թարգմանությունը՝ Գ. Գասպարյանի: - Էջ 572, ծան. 1:

3. *Փա՛ռք քեզ, ո՛վ մեծ սատանա, բարձրունքներում Երկնքի,
Որ իշխել ես երբևէ, և խորքերում Դժոխքի,
Ուր պարտը ված, տապալված երագում ես լո՛ւտ, մենակ,
Այնպե՛ս արա, որ հոգիս Իմաստության ծառի տակ
Հանգստանա քո կողքին, երբ ինչպես նոր Տաճարում՝
Տարածի քո ճակատին նա ոստերն իր դալարուն:*

Ը. Բողիկ, Հարասություններ սատանային

Թարգմանությունը՝ Հ. Բախչինյանի: - Էջ 572, ծան. 2:

4. «Պատկերը ցանկանալ չի կարելի, այն տիրելու ամեն մի շարժում նրան ցավ է պատճառում: Նա միակն է: Ի՞նչ անել: Խորհրդածել» (Ա. Ժիդ, Տրակտատ Նարգիզի մասին, տե՛ս Ա. Ժիդ, Նեղ դուռը, Երևան, 1994, էջ 182, թարգմանությունը՝ Ա. Հակոբյանի և Վ. Նալբանդյանի): - Էջ 578, ծան. 1:

5. «Նա [գիտնականը] նույնպես որոնում է երևոյթների նախատեսակը և նրանց հաջորդականության օրենքները, նա վերակազմում է մի աշխարհ, իվերջո՝ կատարելապես պարզ, ուր ամեն բան կարգավորում է բնականոն ձևով» (անդ, թարգմանությունը՝ Ա. Հակոբյանի և Վ. Նալբանդյանի): - Էջ 579, ծան. 2:

Յ Ա Ն Կ Ե Ր *

---

* Կազմեց Օլգա Վարդապետյանը:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

- Աբաս, Աղվանից կաթողիկոս - 386, 454, 456
Աբրասյան հարստություն - 475
Աբգար, Հայոց ավանդական թագավոր - 258, 261, 265, 291
Աբգար V Ուհհամա, Եղեսիայի թագավոր - 258, 260, 261, 291
Աբգար IX, Եղեսիայի թագավոր - 258, 260, 261, 267
Աբգարյան Գ. - 602, 603
Աբդ ալ-Ազիզ, ոստիկան - 465
Աբդ ալ-Մալիք, խալիփա - 420, 422, 450-452, 458, 461-465
Աբդ Ալ-Ռահման իբն Ռաբիա, զորավար - 396
Աբդա, եպիսկոպոս - 228
Աբդալլահ, Բարանի եղբայր - 479
Աբդիշո, եպիսկոպոս - 228
Աբդլա, ամիրապետ - 332
Աբդլա - 189, 197, 226, 228, 229, տե՛ս Աբրահամ, Աբդլահա
Աբդլա, Մուրհարճո որդի - 477
Աբդլահա - 228, տե՛ս Աբդլա
Աբդլմեյք, Ջահաթի որդի - 477
Աբդոն, դատավոր - 473, 474
Աբդոահիմ, Մահմետի քեռորդի - 396
Աբդոահմամ, Աղվանից իշխան - 475
Աբեդյան Ա. - 616
Աբեդյան Մ. - 604, 605
Աբերիոս, երեց - 11, 13, 29, տե՛ս նաև Կորյուն
Աբիլա Հ. - 534, 618
Աբիկուրա, քարոզիչ - 349
Աբիսողոմ, վարդապետ - 574
Աբլարիոս, պրետորիայի պրեֆեկտ - 125
Աբլինթո, Ջահապի ազգական - 479
Աբովյան Խ. - 530-537, 540-542, 546-549, 553, 565, 618, 619
Աբրահամ, Աստվածաշնչ. - 167, 256
Աբրահամ - 226, 228, 229, տե՛ս Աբդլա
Աբրահամ - 228, տե՛ս նաև Աբիսողոմ
Աբրահամ, կաթողիկեի վանահայր - 197
Աբրահամ Աբուսահակ Մութասիմ, ամիրմուսիմ - 477, 478, 480
Աբրահամ Աստապատեցի - 134, 135, 141, 596
Աբրահամ Խոստովանող - 32
Աբրահամ Ա Աղրաթանեցի, Հայոց կաթողիկոս - 9, 54, 190, 197, 229, 241, 436, 440, 443, 447, 448
Աբրահամ Գ Կրետացի, Հայոց կաթողիկոս - 507
Աբրահամյան Ռ. - 614
Աբրահիմ, արար կուսակալ - 476
Աբրեհիմ - 457, տե՛ս Աբուսահակ Մուհամմադ ալ-Մութասիմ, խալիփա
Աբուրաքր, խալիփա - 328, 397, 457
Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր, խալիփա - 475
Աբուլ ալ-Կասիմ իբն Հավկալ, պատմագիր - 482, 483
Աբուջափր Արածացի, ապստամբ - 477
Աբուջաֆար Հարուն ալ-Վասիկ, խալիփա - 457
Ագարոս - 472, տե՛ս Ագաթոն
Ագաթանգեղոս - 58, 59, 63, 64, 71, 72, 75, 78, 80, 81, 86, 131, 161, 184-187, 193, 195, 196, 209, 211-213, 218, 220, 224, 227, 254-257, 259, 260, 267, 283, 284, 289, 308, 321, 326, 341, 342, 365, 428, 429, 441
Ագաթիսա, մատենագիր - 36, 297
Ագաթոն, Հռոմի պապ - 472, 473, տե՛ս Ագաթոս
Ադամ, Աստվածաշնչ. - 152-154, 428, 576
Ադամ, Դավիթ Բեկի զորավար - 511
Ադամանտիոս, մատենագիր - 138-142, 145, 146, 162, 164
Ադարնաս, վրաց իշխան - 416, 417
Ադոնիս, դից. - 56
Ադոնց Ե. - 5, 6, 37, 150, 204, 230, 322, 344

- 348, 360, 495, 503, 559, 589, 590-597, 600-617, 619-622, 623
- Աղորե Ֆյուպետ, գրական կեղծանուն - 569
- Աղրիանե, գրիչ - 321
- Աթանազիմես, Ներսես Մեծի հայր - 188, 189, 192
- Աթանասիոս, սր. - 153, 239
- Աժդահակ, դից. - 492
- Ալեքսանդր, առասպել. - 177, 181
- Ալեքսանդր Մակեդոնացի - 257, 280, 281, 296, 297, 299, 351, 413, 492
- Ալեքսանդր Սևերոս, Հռոմի կայսր - 280, 281
- Ալեքսանդր Տքնող, կրոնավոր - 66
- Ալեքսիոս – Մուսելես (Մուշեղ), կեսար - 49, 317
- Ալի, խալիփա - 402
- Ալիշան Գ. - 182, 296, 399, 425, 487, 488, 497, 506, 542, 546-548, 553-555, 597, 616, 621
- Ալմըշ (Ալմուշ), Վուլգայի բուլղարների քաղաքը - 433
- Ալփ Արսլան - 433
- Ալփ Թարխան - 433
- Ալփ Իլիթվեր (Իլութվել), հոնաց իշխան - 418, 426-429, 432, 433
- Ակակիոս, Ամիդի եպիսկոպոս - 22, 26, 38-40
- Ակակիոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք - 237
- Ակակիոս, Մելիտիների եպիսկոպոս - 11-13, 15, 18-20, 23, 25, 26, 31
- Ակիմյան Գ. - 533, 534
- Ակիմյան Ն. - 6, 186, 187, 191, 193, 195, 196, 198, 202-206, 209-212, 214-220, 222-230, 319, 322-339, 341-344, 346-351, 362, 368, 456, 592, 594, 597, 598, 600, 602, 607, 608, 621
- Ահարոնյան Ա. - 542, 559, 563-566, 622, 623
- Ահմատ Ֆադլուն, մատենագիր - 433
- Ահմեդ, ներքինմապետ - 522
- Ահրիման (Ահրմն, Խարաման, Հարիման), դից. - 146, 151, 324
- Ահուրա-Մազդա, դից. - 147
- Աղասի խան, Փաթալի սուլթանի եղբայր - 508, 509, 517, 521
- Աղրիանոս, եպիսկոպոս - 188, 192
- Աղվանական տոհմ - 416
- Աճառյան Հր. - 131, 595
- Ամատյան, բժիշկ - 539
- Ամատունիների տոհմ, Ամատունիք - 313, 314, 341
- Ամբրոսիոս Մեդիոդանցի, մատենագիր - 239
- Ամին, խալիփա - 475
- Ամիր Հասան Պոռոշյան - 496
- Ամմիանոս Մարկելլինոս, պատմագիր - 88, 108, 114, 115, 117, 118, 123-125, 129, 130, 414
- Ամպելիոս (Ամպելիս), Քերսոնի եպիսկոպոս - 232-242, 599
- Ամր, Արուբաքրի հաջորդ - 328
- Ամր (Ծմբան, Ամբան, Ծման, Օմար), գորավար - 327
- Այնասուն (Այնասունա, Այնասիմա), անճամանուն - 500, 501
- Այտեմին, Դավիթ Բեկի զինակից - 510
- Անակ Պարթև - 412
- Անանիա Ա Մոկացի, Հայոց կաթողիկոս - 322
- Անանիա Ըիրակացի - 300
- Անանիաս, Սյունյաց եպիսկոպոս - 206
- Անանյան Պ. - 602
- Անանուն պատմիչ - 63, 243, 244, 246, 248, 254-256, 259-263, 266-268, 270, 292, 296-298, 360, 420, 458-460, 592, 594, 601, 603
- Անաստաս Ա Ակոռեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190, 357, 407
- Անաստաս Վանական - 449
- Անաստասիոս, կայսր - 33, 251, 443, 467
- Անատոլիոս, գորավար - 350
- Անատոլիոս, Տիմոթեոս Կուրի եղբայր - 234, 236-240, 242
- Անգել Հայկազմյան (Հայկազուն-Բագրատունի), Հայոց պալանդական

- թագավոր - 287
 Անդովկ, Մյունյաց իշխան - 93, 948
 Անդրեաս, սբ. - 448
 Անդրեաս, Արցախի եպիսկոպոս - 448
 Անդրեաս, Հերակլ կայսրի պաշտոնյա - 379
 Անդրեաս, Սամոսատի եպիսկոպոս - 31
 Անդրեաս, տոմարագետ - 442
 Անթեմիոս, Բյուզանդիայի կայսր - 251, 252
 Անձն, երեց - 20
 Աննիբալիանոս, կայսերակից - 104
 Անտեղիս, եպիսկոպոս - 237, 238
 Անտեղիս (Anatolius), Տիմոթեոս Կուզի
 եղբայր - 237, 238
 Անտիոքոս I Մոսեր - 255
 Անտիոքոս II Թեոս - 255
 Անտիոքոս III Մեծ - 296
 Անտոնինոս, վաճառական - 108, 122-124
 Անուշավան (Անուշավան), նահապետ - 56
 Աշգանյաններ, առասպել. - 298
 Աշխեն, Խոսրով Կոտակի մայր - 305
 Աշկաններ, թագավորական հարստություն -
 298
 Աշնաշ, պարթև թագավոր - 264
 Աշոտ, Շապուհ Բագրատունու որդի - 317
 Աշոտ, Մահակ Բագրատունու որդի - 349
 Աշոտ, Վասակի որդի - 346
 Աշոտ Բագրատունի, Հայոց իշխան (VII դ.
 վերջ) - 325, 345, 357, 420
 Աշոտ Բագրատունի, Հայոց իշխան (750 թ.) -
 344, 345, 347
 Աշոտ I, Հայոց թագավոր - 344, 481, 482
 Աշոտ II Երկաթ, Հայոց թագավոր - 321, 344,
 421, 425, 431, 482
 Աշոտ Հայկազունի, իշխան - 482
 Աշոտ Մսակեր - 314-317, 349, 368, 606
 Ապիրատ, իշխան - 499, 500
 Ապողինար (Ապուլինար) Լավողիկեցի - 14,
 27, 28
 Ապու Ալի Հայկազունի, Աղվանից իշխան -
 482
 Ապուրվան, Վասպուրականի իշխան - 482
 Ապուսահակ, Նախճավանի եպիսկոպոսի
 եղբայր - 480
 Առաքել, Դավիթ Բեկի զինակից - 511
 Առաքելյան Վ. - 611
 Ասա, Աղվանից թագավոր - 414
 Ասլամազ դուլի - 509, 517, 521
 Ասողիկ (Ստեփանոս Տարոնցի) - 244, 246-
 248, 268, 269, 326, 327, 331, 355-357, 359,
 420-422, 460, 463, 464, 474, 477, 478, 481,
 487
 Ասորդին, խազրաց իշխան - 465, 466
 Ասպանդիատ (Ապանդիատ), դից. - 428, 429,
 435
 Ասպուրակես Ա, Հայոց կաթողիկոս - 188-
 190, 192, 196, 199
 Ավան խան, գորապետ - 515
 Ավան միրզա, գորապետ - 515
 Ավան Ջրաբերդցի - 514, 518, տես նաև
 Հովհաննես Գուգարացի
 Ավգերյան Մ. - 616
 Ավդալբեգյան Մ. Թ. - 615
 Ավթանդիլ, Դավիթ Բեկի գորավար - 510
 Ավթանդիլ Լոռեցի - 521
 Ավշի Թաթխան - 429
 Ավրելիանոս, Հռոմի կայսր - 249, 252, 270,
 271
 Ավրելիոս Վիկտոր, պատմագիր - 89
 Ատտիկոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք -
 22, 23, 239
 Ատտիկոս, Մոկաց եպիսկոպոս - 25
 Ատրնբրեսե, Մյունյաց իշխան - 476
 Ատրնբրեսե, վրաց իշխան - 394, 397, 417
 Արա Գեղեցիկ - 282, 604
 Արամ, Թեոդորոս Մոպսուեստացու
 հակառակորդ - 154, 155

- Արամ, Հայոց ավանդական թագավոր - 361, 524
- Արամազդ, դից. - 57
- Արամայել, Միհրամի որդի - 388
- Արամայիս, մահապետ - 282
- Արամնակի ազգ - 282
- Արամյան Ս. - 616, 617
- Արրոկ Ճենքակուր, Չինաստանի կայսր - 276, 277, 464
- Արղաշիր - 414, տես Արտաշիր Պապական Արես, դից. - 467
- Արզումանյան Ջ. - 607
- Արիոս, աղանդավոր - 14, 27, 224
- Արիստակես (Ռստակես) Ա Պարթև, Հայոց կաթողիկոս - 169, 190, 199, 239
- Արիստիդես Աթենացի, մատենագիր - 138
- Արիստոտել, փիլիսոփա - 146
- Արխանտես, պարսից մեծատոհմիկ - 98
- Արծրունի եղբայրներ - 375
- Արծրունիների տոհմ - 321, 323, 325
- Արկադիոս, կայսր - 250, 253, 272
- Արձան, Մահակի և Մաշտոցի աշակերտ - 189, 198, 225, 226
- Արդութ Պոռշյան - 496
- Արդության Հ. - 562, 619
- Արմենակ, առասպել. - 256
- Արմենշահ, տուն - 561
- Արշակ, Հայոց ավանդական թագավոր - 246, 256, 260, 265-267, 280, 281, 283, 287, 288
- Արշակ, Պարթևաց թագավոր, Դարեհի որդի - 264, 269
- Արշակ II, Հայոց թագավոր - 62, 94, 96, 110, 112-117, 124-130, 188, 199, 249, 250, 272, 365, 366, 414
- Արշակ (Աշակ) III, Հայոց թագավոր - 188, 193, 199, 249, 272-274, 365, 366
- Արշակ I, Պարթևաց թագավոր - 261, 263, 264, 265, 269, 281
- Արշակ II, Պարթևաց թագավոր - 261, 262, 264, 265, 269, 281
- Արշակ Մեծ, Պարթևաց թագավոր - 246, 248, 255, 266, 269
- Արշակ Փոքր, Պարթևաց թագավոր - 255-257, 264, 265, 269
- Արշակ Քաջ, Պարթևաց թագավոր - 263, 264, 296
- Արշական, Պարթևաց թագավոր - 261, 262, 263, 264, 269
- Արշակունիներ (ընդհանուր) - 256, 257, 262, 266-268, 270, 285-287, 290, 293
- Արշակունիներ (հայ) - 99, 109, 129, 196, 212, 245, 254, 257, 258, 261, 263, 270, 281, 293-297, 307, 308, 309, 313, 316, 323, 330, 336, 603
- Արշակունիներ (պարթև) - 245, 247, 248, 266, 280, 282, 283, 313, 314
- Արշամ, Եդեսիայի թագավոր - 246, 257, 258, 260, 261, 265, 268
- Արշամակ, Պարթևաց թագավոր - 264, 268, 269
- Արշավիր, Հայոց ավանդական թագավոր - 265
- Արշավիր (Արսաբեր), Հովհաննես Քերականի եղբայր - 49, 50
- Արշավիր, Պարթևաց թագավոր - 260-262, 264, 267-269
- Արշավիր (Արսաբեր), Փոռ պատրիարքի մորեղբայր - 7, 49, 50
- Արշավիր Կամսարական, Արշարունյաց իշխան - 93-95
- Արշեն, Պարթևաց թագավոր - 264
- Արշես (Արշեզ), Պարթևաց թագավոր - 264, 268, 269
- Արշիլ, Միրի եղբայր - 417

- Արպաղ, խագար իշխան - 433
- Արվանդ (Արուանդ) - 177
- Արտաբան, անձնանուն - 414
- Արտակ, անձնանուն - 201
- Արտաշահր, եպիսկոպոս - 25, 33
- Արտաշես I, Հայոց թագավոր - 95, 261, 265, 287, 290, 336, 548, 550, 551, 605
- Արտաշես II, Հայոց թագավոր - 265, 266, 605
- Արտաշես III, Հայոց թագավոր - 23, 118, 193, 195, 196, 198, 199, 272
- Արտաշես, Պարթևաց թագավոր - 261, 263, 264, 268, 269, 272
- Արտաշիր, Պարթևաց թագավոր - 269
- Արտաշիր I Մասանյան - 249, 250, 252, 253, 261, 263, 266, 270, 272, 275, 276, 306, 389
- Արտաշիր II Մասանյան - 249, 250, 272, 274, 313, 314
- Արտաշիր III Մասանյան - 251, 255, 377, 382, 383
- Արտաշրական տոհմ - 389
- Արտավազդ, առասպել. - 177, 181, 604
- Արտավազդ (Արրահամ), Երաշխավոր վանքի վանահայր - 463, 611
- Արտավազդ I, Հայոց թագավոր - 261, 265, 266, 268
- Արտավազդ Հայ, Լևոն III կայսեր փեսա - 49
- Արտավազդ Մամիկոնյան, Գրիգորի Մամիկոնյանի որդի - 306, 346, 365
- Արտավազդ Մամիկոնյան, Հմայակ Մամիկոնյանի որդի - 346
- Արտավազդ Մանդակունի - 306, 365
- Արտավան, անձնանուն - 56, 414
- Արտավան, Հայոց ավանդական թագավոր - 261, 265, 266, 268
- Արտավան V, Պարթևաց թագավոր - 245, 260, 264, 266, 267, 269, 270, 276
- Արտավան Մամիկոնյան - 365
- Արտաքսերքսես (Կյուրոս, Արտաշես), պարսից թագավոր - 299
- Արսեն, անձնանուն - 201
- Արտորմիզդ, պարսից պաշտոնյա - 62
- Արուիճան տոհմ - 395
- Արևքո ի Վարդրյան (Վարազդրյան), աղվան իշխան - 453
- Ափշին Մաջիկ - 479, 480, 482
- Ափոց - 55, տե՛ս Զափիկ
- Ափրաաղ (Զզոն), մատենագիր - 44
- Աքիլլեվս, ապստամբ - 88, 89
- Աֆրասիար, առասպել. - 491
- Աֆֆարրանես, պարսից դիվանագետ - 96-98
- Քար ի Ծահր Փերոզյան - 453
- Բարան պարսիկ - 471, 475, 476, 478, 479
- Բարզեն, Սյունյաց իշխան (VIII դ.) - 469
- Բարզեն, Սյունյաց իշխան (IX դ.) - 479
- Բարկեն Ա Ռթմեսի, Հայոց կաթողիկոս - 33, 190, 233, 240-243, 441, 443, 469
- Բարիլաս - 22, 38, 39, տե՛ս Ռարուլաս
- Բարիկ, Սյունյաց իշխան - 365
- Բարոց, անձնանուն - 10, 53, 55
- Բագարատ Բագրատունի, իշխանաց իշխան - 315
- Բագարատ Բագրատունի, Հայոց սպարապետ (IV դ.) - 365
- Բագարատ Կյուրապաղատ, Կղարջքի իշխան - 317
- Բագրատ, աստղարաշխ - 50
- Բագրատ, Հայոց իշխան (VIII դ.) - 431
- Բագրատունի Ա. - 77, 134, 186, 542, 548, 593, 596
- Բագրատունյաց տոհմ - 46, 55, 278, 287, 292, 310, 314, 315, 317, 318, 321, 343, 344, 347, 364, 365, 367-369, 495, 611
- Բաղդոի (Հասան իբն Ալի ալ-Բաղդիսի ալ-Մամուն) - 477

Բալի, մելիք Փարսաղանի որդի - 510
Բախչինյան Հ. - 624
Բակար Շահնավազ, վրաց թագավոր - 513,
617
Բակոր, անձնանուն - 277
Բակունց Ա. - 530, 531-537, 618
Բակուր, անձնանուն - 289
Բակուր, Աղձնիքի քոչվի - 106, 305
Բակուր (Ներսես-Բակուր), Գարդմանի
կաթողիկոս - 450-452
Բահրամ, պարսից արքա - 273
Բաղդասար, մետրոպոլիտ - 517
Բաղիր, Վարանդայի մելիք - 514
Բայրոն Ջ. Գ. - 542
Բայինդուր Սյունեցի, իշխան - 520, 522, 524
Բանդուր, Դավիթ Բեկի զորավար - 510
Բասարա, արար զորավար - 356
Բարես Մ. - 569
Բարզաբող (Վարազ-Վարդ), Աղվանից
իշխան - 416, 417
Բարթիկյան Հ. Մ. - 592
Բարթոլոմեոս Կ. - 68, 69
Բարխուդարյան Մ. Գ. - 615
Բարծունա - 33
Բարսեղ, եպիսկոպոս - 500
Բարսեղ Կեսարացի - 44, 132, 136, 138, 144,
148, 149, 157, 171, 173, 174, 178, 179, 239,
362
Բրոր, պարսից արքա - 251
Բեթհովեն Լ. վան - 578
Բել, առասպել - 604
Բեկկեր Բ. - 258
Բենիուլյան Մ. - 608
Բեղզեքոր - 573
Բերբերյան Ռ. - 620
Բլավատսկի Ն.Վ., գավառապետ - 537, 618
Բղդոխ, Մամգոնի եղբայր - 276, 366
Բնդո, պարսից Խոսրով II արքայի
մորեղբայր - 388

Բորինա (Բուրի, Բուրա, Բուրե, Բորա, Բորե,
Բուպա, Բուրախ) - 500-502
Բողնշտեղտ Ֆ. - 535, 618
Բողլեր Շ. - 568, 570, 572, 573, 584, 624
Բոկլեր Ա. - 569
Բրյունրախեր Ֆ. - 569
Բրոսսե Մ. - 412, 416, 513
Բրքիշո, աթոռակալ - 228
Բուլխար Խոյտա, փատգոս, տե՛ս Մու-
համմադ իբն Խալիդ Բուխարա-խոդա
Բուլղար, առասպել - 433
Բուխարա-խոդա - 480, տե՛ս Բուլխար Խոյ-
տա
Բուլա, արար զորավար - 317, 480
Բուպալե, մեծատոհմիկ - 501, 502
Բուքայր իբն Աբդալլահ - 396, 397
Պագիկ I, Հայոց թագավոր - 499
Գագիկ II, Հայոց թագավոր - 10, 54, 353, 608
Գագիկ, Վարազ-Տրդատի որդի - 422
Գագիկ Արծրունի, Վասպուրականի
թագավոր - 613
Գադ (Գյուտ), Հայոց հայրապետ - 190
Գաթրոյան Հ. - 186, 197, 227, 291
Գալեմքեարյան Գ. - 135, 156, 163, 596
Գալեբրիանոս (Գալիանոս), կայսր - 123, 249,
250, 252, 279
Գալեբրիոս Մաքսիմիանոս, կայսր - 88-91, 94,
96, 97, 98, 101, 109, 249
Գալինոս, կայսր - 267
Գալլոս, կեսար - 114
Գամառ Քաթիպա (Ռ. Պատկանյան) - 542,
620
Գայանե, սր. - 189
Գայլ Վահան - 551
Գասպար Ավշարեբեց, Դավիթ Բեկի
զինակից - 511
Գասպարյան Գ. - 623, 624
Գարագաշյան Ա. - 244, 296, 602

- Գեղեոն, Աստվածաշնչ. - 181, 376
- Գեղեցի չ. - 186, 368, 595
- Գեոմետրիկոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք - 235
- Գեորգի XI, վրաց թագավոր - 513, 515
- Գեորգի Մեծ, Դավիթ Բեկի զորավար - 510
- Գեորգի Փոքր, Դավիթ Բեկի զորավար - 510
- Գեորգիոս, նահատակ - 478
- Գերմանոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք - 467, 471-473
- Գյոթե Ի.Վ. - 541
- Գյուլամիրյանց (Գուլամիրյան) Ա. - 504-505, 617
- Գյուլխանդանյան չ. - 600
- Գյուտ Ա Արահեզացի, Հայոց կաթողիկոս - 32, 377
- Գնադիս, Գնադիոս (Gennadius), եպիսկոպոս - 237, 238
- Գնել, սեպուհ - 364, 366
- Գմիթ, եպիսկոպոս - 22
- Գմունյաց տոհմ - 62
- Գոմեր, Աստվածաշնչ. - 277
- Գրատիանոս, կայսր - 250, 252, 272
- Գրիգոր. աղանդավոր - 436, 438
- Գրիգոր, Հերակլ կայսրի հորեղբայր - 403
- Գրիգոր, Մուշեղ Մամիկոնյանի որդի - 346
- Գրիգոր, Սահակ Մևաղայի որդի - 321
- Գրիգոր, Սյունյաց իշխան - 390, 392, 413, 449
- Գրիգոր Ա Լուսավորիչ - 44, 83, 87, 143, 144, 151, 157, 169-171, 185, 188-192, 196-200, 205, 218, 227, 259, 284, 302, 305, 307, 308, 326, 336, 337, 424-426, 428, 441, 446, 447, 452, 461, 467, 476, 477, 596, 597
- Գրիգոր Բ Վկայասեր, Հայոց կաթողիկոս - 233
- Գրիգոր Է Անավարզեցի, Հայոց կաթողիկոս - 469, 500
- Գրիգոր Արծրունի - 480
- Գրիգոր Բակուրյան, զորավար - 455, 611
- Գրիգոր Գզրիկ, Ստեփանոս Սյունեցու ընկեր - 471
- Գրիգոր եղուստր (illustris) - 399
- Գրիգոր Երեց - 223
- Գրիգոր Ի Ռահատյան - 453
- Գրիգոր Ծերեմց - 469
- Գրիգոր Չորսփորեցի Սրասուն, թարգմանիչ - 354-357, 359
- Գրիգոր Մագիստրոս - 499, 500
- Գրիգոր Մամիկոնյան - 320, 325, 344-347, 357, 372, 403, 407-409, 412, 413, 419, 420, 424-426, 429
- Գրիգոր Նարեկացի - 541
- Գրիգոր Նազիանզացի - 239, 310, 337, 339, 340
- Գրիգոր Նյուսացի - 239, 300, 468
- Գրիգոր Սուփան - 479
- Գրիգոր Տաթևացի - 499
- Գրիգոր Տուտեռողի - 499
- Գրիգորիս, Աղվանից կաթողիկոս - 190, 427, 430
- Գրիգորիս Արշարունի - 359, 456
- Գրիգորիոս Հրաշագործ, մատենագիր - 239
- Գրիգորիսյաններ, Գրիգոր Լուսավորչի տոհմ - 316
- Գրիգորյան Մ. - 602
- Գրուսթատես, խիոնիտների թագավոր - 123
- Գուշակյան Թ. - 591, 614, 615, 618
- Գուտշմիդ Ա. ֆոն - 288, 294, 299, 362, 368, 602, 603
- Գուրգուսա (Գուրգեն) ընտանիք - 49
- Գևորգ սր. - 448, 544
- Գևորգ վարդապետ - 458
- Գևորգ Բ Գառնեցի, Հայոց կաթողիկոս - 481, 482
- Գևորգյան-ճուղուրյան Բ. - 602

Պալմատիոս, Կոստանդիանոս Մեծի
եղբորորդի - 104

Դակիանոս, հյուպատոս - 117

Դամասկիոս, մատենագիր - 146, 158,

Դանթե Ալիգիերի - 545

Դանիել, Աղճնյաց եպիսկոպոս - 25

Դանիել, քահանա - 191

Դանիել Մտրի - 41, 206

Դավթակ Բերթրոդ - 412

Դավիթ, Աստվածաշնչ. - 160, 177, 456, 525

Դավիթ, Մեծկողմանց եպիսկոպոս - 370-372,
423, 435-438

Դավիթ, Մուշեղ Մամիկոնյանի որդի - 346

Դավիթ, Մյուսյաց եպիսկոպոս - 448, 469

Դավիթ, Տաթևի մելիք - 507, 508, 521, 526

Դավիթ Ա Արամունցի, Հայոց կաթողիկոս -
185, 190, 469, 470, 477

Դավիթ Բ Կակաղեցի, Հայոց կաթողիկոս -
185

Դավիթ Անհաղթ - 312

Դավիթ Բեկ - 504-513, 515-520, 522-529,
615, 617

Դավիթ Դվինեցի, վկա - 464

Դավիթ Հյուպատոս, Ստեփանոս Սյունեցու
աշխատակից - 467

Դավիթ Մամիկոնյան - 344-347

Դավոն, իշխան - 476

Դատարա, անճամուռն - 501

Դատարն Բզմունի, իշխան - 95, 96, 100, 501

Դարեհ, պարսից թագավոր - 262, 264, 266,
267, 269

Դելիմիկ, ազգ - 482

Դելմնագզի հրամանատար - 394, 395, 397

Դեմշապուհ - 117, 122, 124

Դիդիմոս Կույր, մատենագիր - 153

Դիզբարուլլոս, Հիրկանիայի թագավոր - 277

Դիլոյան Վ. Ա. - 593, 600, 601, 603

Դիոդորոս Սիկիլիացի, մատենագիր - 281

Դիոդորոս Տարսնացի - 11, 20, 26, 137, 146,
234

Դիոկղետիանոս, կայսր - 88-91, 98, 249, 252,
266, 267, 275, 279, 441

Դիոն Կասսիոս, մատենագիր - 258

Դիոնիսիոս Արիսպագացի - 467

Դիոնիսիոս Տելլմահրեցի - 334, 348, 349, 433

Դիոնիսիոս Թրակացի - 208

Դիոսկորոս Ալեքսանդրացի - 235-238, 600

Դիոսկորոս Մանահնեցի, Հայոց կաթողի-
կոս - 354

Դիսմոն, պարսից արքա - 36

Դյուլլորի Է. - 36

Դոփյան տոհմ - 496

Դստրիկ Մամիկոնյան - 364

Դրոսերիոս, գնոստիկյան - 140

Դուրյան Ե. - 222, 438, 599

Դուրյան Պ. - 542

Թզեկիել, Աստվածաշնչ. - 213

Եզիդ (Եազիդ) I, խալիփա - 408, 520

Եզնիկ Երեց - 6, 184, 186-188, 190, 191, 193,
195-198, 201-205, 211, 212, 217-220, 223-
229, 308, 309, 598, 599, 603

Եզնիկ Կողբացի - 5, 17, 19, 23, 24, 30, 33,
41, 74, 131-151, 154, 156-167, 169, 170-
183, 186-189, 198, 201, 203, 204, 211, 218,
220-222, 225, 226, 541, 589, 595-597, 599

Եզր Ա Փառաժնակերացի, Հայոց կաթողի-
կոս - 190, 444-446, 449, 459, 460

Եզրաս, Աստվածաշնչ. - 220

Եղիա, Աստվածաշնչ. - 181, 471

Եղիա Ա Արմիշեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190,
448, 450-452, 463

Եղիազար, Դավիթ Բեկի զորավար - 510

Եղիազար, Աղվանից կաթողիկոս - 371, 385,
418, 419, 426, 429, 435, 436, 439, 450, 452

Եղիազար, Հռոմ եպիսկոպոս - 453

- Եղիազար Գանձակեցի - 520
 Եղիշա, Աղվանից առաքյալ – 183, 372, 441, 447
 Եղիշե, Ամատույնյաց եպիսկոպոս - 133
 Եղիշե, պատմագիր - 32, 62, 65, 132, 133, 161, 211, 212, 216, 217, 321, 383, 526, 527, 597, 598
 Եղիսարեթ, Աստվածաշնչ. - 455
 Եման (Եմրան, Ամրան, Ամր, Օմար) - 327, 345
 Եմակ (Ամակ) - 412, տե՛ս Եմեթ
 Եմեթ - 411
 Եմովք, Աստվածաշնչ. - 181
 Եպիփան Կիպրացի - 136, 157, 296, 300
 Եռանշահիկ (Առանշահիկ) Հայկազյանց, ազգատոհմ - 388, 611
 Եսայի, Աստվածաշնչ. - 182, 213, 214, 217
 Եսայի, Դավիթ Բեկի զինակից - 510
 Եսայի, որդի Շեխա- 481, տե՛ս Հիսե (Իսա) իրն շեյխ իրն Խալիդ
 Եսայի (Եսավ), պավլիկյան շարժման առաջնորդ - 438, 439
 Եսայի Ա Եղիպատրուշեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190, 324-326, 335, 336, 475
 Եսայի Աբումուսե - 476, 478, 479
 Եսայի Հասան-Ջալայան, կաթողիկոս Աղվանից – 505, 514, 515, 518, 528, 616, 617
 Եսայի Նշեցի - 498, 499
 Եսուաղեն, Աղվանից թագավոր - 414
 Եվագրոս, պատմիչ - 299, 300
 Եվդեմոս Ռոդոսացի, մատենագիր - 146
 Եվդոկիա, Հերակլ կայսեր դուստր - 379
 Եվթաղ Ալեքսանդրացի, մատենագիր - 83-86, 593
 Եվնոմիոս, հերձվածող - 14, 27
 Եվսեբիոս, սենեկապետ - 123
 Եվսեբիոս Կեսարացի - 44, 100, 101, 195, 209, 215, 216, 255-257, 271, 283, 288, 290, 296, 341, 474, 484, 591
 Եվստաֆիոս, փիլիսոփա - 121
 Եվտիքոս, հերձվածող - 234, 456
 Եվտրոպիոս, դատավոր - 140
 Եվտրոպիոս, պատմագիր - 89, 90, 105, 108
 Երամյան Գ. - 548
 Երեմիա, Աստվածաշնչ. - 339, 340
 Երեմյան Ս. Տ. - 593, 610
 Երթգին Խուրսանա, խազար իշխան - 434
 Երիցյան Ս. - 562, 622
 Երվանդ, առասպել. - 181, 182
 Երվանդ, Հայոց ավանդական թագավոր - 262, 265, 267
 Եփրեմ Խուրի Ասորի - 44, 145, 193-195, 198, 210, 218-221, 225, 227
 Զառմիր Երանշահիկ – 388, 416
 Զառմիրական տոհմ - 478, 611
 Զավեն Ա Մանագլեբրտցի, Հայոց կաթողիկոս – 192, 199
 Զարադ - 8, 147, 148, տե՛ս նաև Զրադաշտ
 Զարբհանայան Գ. – 319, 320, 322, 360, 361, 370, 410, 621
 Զարդարյան Ռ. - 539, 540, 621
 Զարեհ Հայկյան - 286, 290
 Զարմիր, Աղվանից իշխան - 416
 Զարմիր, անճամառու - 416
 Զարմիր Հագարավուխտ - 415, 416, 610
 Զարմիր Վարագ-Ջուրդայկյան – 416, 453
 Զաքարիա, Աղվանից կաթողիկոս – 385-387
 Զաքարիա, Աստվածաշնչ. – 339, 455
 Զաքարիա, Դավիթ Բեկի զորավար - 510
 Զաքարիա, Մեծիրանց եպիսկոպոս - 450, 452, 453
 Զաքարիա Հոետոր, Միտիլենացի, պատմագիր - 15, 237, 239

Ձաքարիա Շուշեցի - 520
Ձաքարիաս, Աստվածաշնչ. – 339, 445
Ձաքարյաններ, տոհմ - 560, 561
Ձենոբ Գլակ - 208
Ձենոն, կայսր - 33, 234, 238, 239, 251, 253
Ձիթգին Խուրսան, խազար դեսպան - 429
Ձիկ, տոհմ - 415
Ձուլա Է. - 586
Ձոհակ, առասպել. - 491, 492
Ձոհրապ Հ. - 83
Ձորաբարել, Աստվածաշնչ. – 336
Ձորեն (Ձորակ, Ձորա) - 188, 190, տես՝
Չավեն
Ձրադաշտ (Ձարադուստրա), դից. - 41, 70,
148, 297
Ձրվան, դից. - 8, 146, 147, 148
Ձևս, դից. - 544

Լ՛հաչ Պռոշյան - 496
Էմիլիանոս, կայսր - 270, 271
Էմին Մ. - 301, 302, 476, 610
Էնեսա, առասպել. - 473
Էպիկտետոս, Աթանասիոսի հասցեատեր -
239
Էրաջ, առասպել. - 491

Թադեոս, Դավիթ Բեկի զորավար - 510, 520
Թադեոս, հերձվածող - 436, 438, 439
Թադեոս Առաքյալ - 258, 284, 291, 301-303,
446
Թահմասպ, պարսից շահ - 513
Թամար, վրաց թագուհի - 528
Թանգրի, դից. - 435
Թանգրիխան, դից. - 428, 435
Թարմաչ, խազար զորավար - 431, 433, 465,
466
Թեկլի, անճամուռ - 502
Թեոդոսիոս, Երուսաղեմի եպիսկոպոս - 237,

238
Թեոդոսիոս I, կայսր - 250
Թեոդոսիոս II, կայսր - 22, 66, 76, 199, 251,
253, 273, 274, 279, 350
Թեոդոսիոս III, կայսր - 467
Թեոդոսիոս Սիկելլար, զորավար - 391
Թեոդորա, կայսրուհի - 49, 50, 315, 425
Թեոդորետոս - 12, 26, 31, 154, 234
Թեոդորոս, անճամուռ - 410, 411
Թեոդորոս, Կարինի եպիսկոպոս - 436
Թեոդորոս, Կարնո փիլիսոփայապետ - 439,
443, 445
Թեոդորոս, հյուպատոս - 26
Թեոդորոս, Մաթուսաղա Սյունեցու աշա-
կերտ - 445
Թեոդորոս, Մարդպետական եպիսկո-
պոս - 448
Թեոդորոս (Թեոդոսիոս), սարկավագ - 11, 13
Թեոդորոս Թոռնիկ - 51
Թեոդորոս Մոպսուեստացի (Մամուեստացի,
Ամտիոքացի, Երեց,
Թեոդիոս Հոռոմ) - 8-15, 17-21, 25-31, 37, 39-
41, 146-150, 154, 155, 592
Թեոդորոս Ռշտունի - 401-404, 413, 460
Թեոդորոս Վստամ Յարևանյան - 453
Թեոփանես, ժամանակագիր - 49, 105, 106,
109, 331, 374, 378-382, 387, 391, 393, 394,
401, 404, 420, 422, 437, 458,
Թեոփիլակտոս Սիմոկատտա, պատմա-
գիր - 435
Թեոփիլոս, Արշարունյաց եպիսկոպոս - 398
Թեոփիլոս, կայսր - 317
Թեոփիլոս, Ղուկաս Ավետարանչի
հասցեատեր - 81
Թեոփիլոս Ալեքսանդրացի - 239
Թեոփիլոս Ամտիոքացի, մատենագիր - 156,
157

Թեոփրաստես, մատենագիր - 555
Թեվել (Թվել, Թվեր), Արպաղի որդի - 433
Թերզյան Թ. - 542
Թերմազու - 433, տես Թարմաչ
Թեիկ (Թայիկ, Թաիկ), անձնանուն - 502
Թիրաս, Աստվածաշնչ. - 277
Թիրաքյան Մ. - 614
Թլկատինցի Հ. - 540
Թոռնիկ, ընտանիք - 51
Թոռնիկ Վանական - 441, 442
Թովմա, դպիր - 354, 356
Թովմա Արծրունի - 76, 195, 218, 311, 321, 323, 349, 471, 479-482
Թովմաս, Դավիթ Բեկի զինակից - 510
Թովմաս Առաքյալ - 449
Թորգոմ, Աստվածաշնչ. - 326, 341, 607
Թորգոմյան Վ. - 620
Թորոս, Դավիթ Բեկի զինակից - 508-510, 520, 521
Թորոսյան Խ. - 157, 159, 160, 602
Թումանյան Հ. - 542
Թուր, առասպել. - 491
Թուրինջ, Դավիթ Բեկի զինակից - 510

Փերար դը Ներվալ - 541
Ժիդ Ա. - 574, 578, 624
Շորդանիա Թ. - 307

Խրաս, հերձվածող - 12, 32
Իրն ալ-Աթիր - 432
Իզնատիոս, մատենագիր - 210, 239
Իշադ, իշխան - 434
Իսահակյան Ա. - 542, 550
Իսմայել, Աստվածաշնչ. - 369
Իսմայել, իշխան - 345
Իսրայել (Եղիա) - 307, 469, տես Իսրայել Ա
Իսրայել, Մեծկուռնի եպիսկոպոս - 453, 454
Իսրայել Ա Ռթմեսցի, Հայոց կաթողիկոս -

356, 357
Իսրայել, միանձնավոր, Աղվանից եպիսկոպոս - 321, 370-373, 383, 412, 423, 424-429, 431, 435, 450
Իսրայել Օրի - 496, 562, 620
Իրինե, Փոստ պատրիարքի մայր - 50
Իրինեսու Լուզրունացի - 145, 168

Ղա Կրոզ Մ. Վ. - 368
Լաբուրմա, մատենագիր - 284, 289
Լակտանտիոս, մատենագիր - 88
Լամարթին Ա. - 541
Լեկապենոս, ընտանիք - 49
Լեոնտիոս, կայսր - 355, 451
Լեոպարդի Ջ. - 541
Լեվի Հ. - 313, 316-318, 605, 606
Լիբերատուս, մատենագիր - 12, 24, 25, 28-30
Լևոն I, կայսր - 237, 238, 251
Լևոն II, կայսր - 252
Լևոն III Իսավրացի, կայսր - 49, 76, 326, 328, 329, 331, 467, 468, 471, 472
Լևոն IV Խազար, կայսր - 468
Լևոն V Հայագն, կայսր - 49, 317
Լևոն Ա, Հռոմի պապ - 239, 241, 450, 452, 467
Լևոն II Ռուրիմյան - 560
Լևոն Իմաստասեր, գիտնական - 50
Լևոնտիոս, զորավար - 420

Մարգրիկ, խազարների անվանադիր նախնի - 433
Խազրական, ցեղանուն - 429
Խալաթյանց Գր. - 244, 255, 278, 294-302, 304-307, 309-312, 323, 324, 337, 341, 351, 368, 601, 603, 604
Խալթ, Խազր, Խալիդ իբն Բզդի իբն Մազհադ ալ-Շալթանի - 478-480
Խալիդ, Մահմեդի զորավար - 327, տես Քաղթթ, Քաղարթթ
Խաղրակյանք, տոհմ - 495, 496, 503, 614, 615

- Խանդին, առասպել - 177
- Խաչատուր Կենչոնցի - 498, 615
- Խաչիկ վարդապետ - 478
- Խաչիկյան Լ. Ս. - 596, 597
- Խոռագատ, Խոռոխագատ, պարսից
գորավար - 390, 393-397, 413
- Խոռեան, պարսից գորավար - 378, տե՛ս նաև
Շահր-Վարազ, Ռազմիոզան
- Խոռյամ, պարսից արքա - 251
- Խոռոխբուտ, մատենագիր - 224
- Խոսրով II Մեծ, Հայոց թագավոր - 195, 245,
249, 252-254, 260, 262, 266, 267, 270-272,
306, 548, 550
- Խոսրով III Կոտակ, Հայոց թագավոր - 95,
96, 100, 188, 192, 199, 249, 272, 304-306,
365
- Խոսրով IV, Հայոց թագավոր - 188, 192, 193,
196, 199, 249, 272, 274, 325, 336, 367
- Խոսրով I Նուշիրվան, պարսից թագավոր -
56, 251, 373
- Խոսրով II Ապրվեզ (Փարվեզ), պարսից
թագավոր - 190, 197, 226, 229, 251, 255,
278, 298, 308, 373, 374, 377-380, 385, 387,
388, 393, 394, 396, 413, 414, 417, 444, 460
- Խորեն Ա Մուրադբեկյան, Հայոց կաթողի-
կոս - 591, 608
- Խոռխ-Ռոմիզդ (Խրոխ-Ռոմիզդ) - 224, 396
- Խուրս, իշխան - 59
- Շատուր, Դավիթ Բեկի գորավար - 510
- Շրադմոս, առասպել - 282
- Կաթ Խազր, խազար իշխան - 434
- Կաթ Խասար, խազար իշխան - 434
- Կալիսթենես, պատմագիր - 300
- Կամիշո (Կամ-յեշո) - 197, 227
- Կամովեղ, Հռիփսիմեի վանահայր - 197, 226
- Կամսարականներ, տոհմ - 313, 314, 354, 356,
- 359
- Կամունե, Աստվածաշնչ - 227
- Կայեն, Աստվածաշնչ - 175
- Կապոյտիբոց, կոմս - 421
- Կասմ, արար գորավար - 463
- Կասրե-Արդաշիր - 413, 414
- Կատիշք, ցեղ - 392
- Կատրամիդե, Հայոց թագուհի - 442
- Կատուլիմոս, հյուպատոս - 105
- Կարակալլա, կայսր - 258
- Կարեն, Կարենյանց տոհմ - 415, 416
- Կարլայլ Թ. - 581, 583
- Կարոս, կայսր - 245, 249, 275
- Կարալիանոս, Եվեբրիոսի հասցեատեր - 484
- Կարրիեր Ա. - 294, 352, 368, 601, 603
- Կավատ I, պարսից արքա - 33, 251, 253
- Կավատ II, պարսից արքա - 251, 255, 377,
380, 382, 383, 386, 415, 416
- Կարապետ Բաղիշեցի - 621
- Կելեստիմոս, Հռոմի պապ - 151
- Կելեստիոս, ղազնդավոր - 152
- Կեղծ Փիլոն - 605
- Կիպերտ Ռ. - 110
- Կիրակոս, քահանա - 469
- Կիրակոս, Տայոց եպիսկոպոս - 225
- Կիրակոս Գանձակեցի - 326, 385, 463, 469-
471, 481
- Կիրակոս Ճզմավոր - 302
- Կյուրեղ Ալեքսանդրացի - 11, 12, 14, 22-25,
28-31, 153, 163, 234, 239, 467
- Կյուրիոն, վրաց կաթողիկոս - 9, 229, 241, 440,
447
- Կյուրոս (Արտաքսերքսես, Արտաշես),
պարսից թագավոր - 290, 299
- Կյուրոս, Փասիսի եպիսկոպոս - 444
- Կոմբեֆիս Ֆ. - 307
- Կոմիտաս Ա Աղցեցի, Հայոց կաթողիկոս -
19, 186, 187, 189, 190, 197, 201, 203, 216,

- 217, 223, 227-230, 232, 233, 308, 309, 445, 454, 598
- Կոնակ (Կոռնակ), Մամիկոնյան տոհմի
նահապետ - 245, 247, 275, 276
- Կոնիքեր Ֆ.Կ. - 84, 85
- Կոռնակ, Խոսրով արքայի զորավար - 245, 275, 276
- Կոստանդ, Կոստանդին Մեծի հայր - 252
- Կոստանդ I, կայսր - 96, 105, 249
- Կոստանդ (Կոստաս, Կոստանդին) II,
կայսր - 251, 387, 392, 394, 395, 397, 399, 401-404, 406, 444-446, 458-460
- Կոստանդին, Դավիթ Բեկի զինակից - 511
- Կոստանդին (Կոստանդիանոս) II Մեծ, կայսրը - 96, 100, 101, 104, 105, 129, 199, 249, 252, 271, 279, 364, 410, 429, 474
- Կոստանդին (Կոստանդինոս) Փոքր, կայսր - 105, 249
- Կոստանդին III, կայսր - 251-253, 403, 458-460
- Կոստանդին IV Պոզոմատ, կայսր - 458, 459, 472
- Կոստանդին VI Ծիրանածին, կայսր - 46, 76, 431-433
- Կոստանդին IX Մոնոմախոս, կայսր - 499, 500
- Կոստանդին X Դուկաս, կայսր - 353
- Կոստանդին Բարուցիկ - 49
- Կոստանդին Հայ, պավլիկյանների առաջնորդ - 438, 439
- Կոստանդին Մեղրեցի - 521
- Կոստանդինե Մամադուկիսյան, Կախեթի թագավոր - 617
- Կոստանդիոս, կայսր - 96, 102, 103, 107-111, 114-116, 119, 121, 123-126, 249, 273
- Կոստանյանց Կ. - 399
- Կոստաս, կայսերակից - 96, 105, 109, 110, 125, 249
- Կորյուն - 5, 7, 9, 10, 20-25, 29-40, 53, 56, 58-67, 71-75, 77-84, 86, 187, 189, 196, 198, 205-208, 212, 218, 224, 226, 312, 342, 367, 383, 590, 592, 593
- Կրեսոս, թագավոր - 298, 299, 546
- Կրման, պարսից թագավոր - 35-37
- Կուլակովսկի Յու. Ա. - 118
- Ջարեկ, իշխան - 73, 206
- Հաբիր իբն Մասլամա, արաբ զորավար - 402
- Հագար, Աստվածաշնչ. - 390
- Հագկերտ I, պարսից թագավոր - 21, 35-38, 251, 253, 255, 272, 275
- Հագկերտ II, պարսից թագավոր - 31, 32, 35, 37, 38, 132, 196, 249, 251, 272, 274, 314, 389, 390, 392, 393, 395-397
- Հագկերտ III, պարսից թագավոր - 251, 252, 277, 449
- Հակոբ, Աստվածաշնչ. - 456
- Հակոբ (Հակովր) Եղեսացի - 420
- Հակոբ Մծրնեցի - 173, 174
- Հակոբ Ուռհայեցի (Քարապնեցի, Սամահնեցի) - 353-355, 357, 359
- Հակոբյան Ա. - 624
- Հակոբյան Գր. - 623
- Հակոբյան Պ. Հ. - 594, 601, 602, 618, 619, 621
- Հակոբոս, Տեառնեղբայր - 73
- Հակոբոս Առաքյալ - 77
- Համազասպ Մամիկոնյան, Թեոդորոս Ռշտունու փեսա (VII դ.) - 400, 402, 403, 408
- Համազասպ Մամիկոնյան, Վարդան Մամիկոնյանի հայր (V դ.) - 364, 366, 367, 404
- Համամ, Աղվանից թագավոր - 482
- Համամ Ամատունի - 315
- Համդանյաններ - 483
- Հայկ Նահապետ - 278, 288, 347, 524, 542,

Հայկազյանց, տոհմ - 367, 414-416
 Հայկազյանց թագավորներ - 287, 292
 Հայկյաններ - 256, 282, 286, 288
 Հայրաձայն, ոմն - 501
 Հասան-Ջալալյան Սարգիս, արքեպիսկոպոս - 517
 Հասան, Ապիրատի հայր - 499, 500
 Հասան իբն Ալի ալ-Բադդիսի (Բադդոլի, ալ-Մամուն, Մամունիկ) - 477
 Հասունյան Ա. - 187
 Հարաման Կ. Ռ. Է. ֆոն - 573
 Հարություն, Գավիթ Բեկի գորավար - 510
 Հարություն Վաղարշապատցի - 520
 Հարուն ալ Ռաշիդ, խալիփա - 475, 520
 Հարուն ալ Վալիդ (Վասիկ), խալիփա - 457, 458, 474, 480
 Հացունի Վ. - 319, 320, 322, 360-365, 368-370, 373, 375-377, 384, 387, 410, 487, 488, 606, 607, 610
 Հեզուտ- Խոսրով, Աղվանից իշխան - 388
 Հելիոգարալ, կայսր - 457
 Հեղինե, Գրիգոր Մամիկոնյանի կին - 424
 Հեսիողոս, մատենագիր - 167
 Հեսու, Աստվածաշնչ. - 376, 525
 Հեսու, հերձվածող - 436, 438, 439
 Հերակլ (Հերակլիոս), կայսր - 49, 50, 245, 251, 252, 278, 292, 327, 328, 373, 374, 378-380, 386, 387, 393, 394, 398, 400, 403, 410, 416, 443-446, 449, 458, 602,
 Հերակլեոն, կայսր - 251
 Հերդեր Ի. Գ. - 544
 Հերթ, աշխարհագիր - 465
 Հերմոզենես, հռոմեական կառավարիչ - 122
 Հերոդոտոս - 288
 Հերոնիմոս, սր. - 43, 116, 155
 Հերովդես, հրեից թագավոր - 222
 Հիշամ (Հեշամ, Հեշմ), խալիփա - 330, 331,

Հիպալոլիտոս - 143, 151, 156, 157, 171, 173
 Հիսն (Իսա) իբն շեյխ իբն Խալիդ - 481, տես Եսայի, Եելիս որդի
 Հիսուս Քրիստոս - 13, 41, 47, 58, 59, 61, 82, 148, 153, 197, 210, 213, 214, 222, 227, 234, 239, 267, 291, 331, 336, 337, 339, 347, 353-355, 357, 377, 390, 398, 424, 441, 455-457, 474, 491, 548
 Հմայակ Մամիկոնյան, Արտավազդ Մամիկոնյանի որդի - 60, 61, 346
 Հյուբշման Հ. - 225
 Հյուզո Վ. - 541
 Հյուրե Ժ. - 567, 585
 Հյուրկանոս, հրեից քահանայապետ - 300
 Հյուրմուզ Երվանդ, եպիսկոպոս - 452, 458
 Հոհան Մանուկ - 477
 Հոհանիկ, կաթողիկեի վանահայր - 190, 228, 229
 Հոմերոս - 167, 542, 544, 565, 585
 Հոն, երեց - 20
 Հոնորիոս, կայսր - 250-253, 272
 Հովակիմ, Գարդմանի եպիսկոպոս - 453
 Հովել, Մեծիրանց եպիսկոպոս - 321, 370-372, 383, 384, 450, 452
 Հովինիանոս, սատրապ - 123
 Հովհան, Աղվանից կաթողիկոս - 385-387
 Հովհան, Թղթի հեղինակ - 233
 Հովհան, Վարդանի որդի - 191
 Հովհան Բագավանցի, հակաթոռ կաթողիկոս - 436, 445
 Հովհան Մամիկոնյան - 209, 229, 396, 460
 Հովհան Մայրազամեցի (Մայրավանեցի) - 435-440, 445, 453, 454
 Հովհան Մանդակունի, Հայոց կաթողիկոս - 32, 66, 182, 183, 190, 302, 303
 Հովհան Ոսկեբերան - 19, 27, 44, 208, 209-213, 216, 217, 220-222, 227, 239
 Հովհան Որոտնեցի - 499

Հովհան Ծճնեցի, Հայոց կաթողիկոս - 9, 437, 439, 446, 469, 470, 472
Հովհաննես, Դավիթ Բեկի զորավար - 510
Հովհաննես, եպիսկոպոս - 191
Հովհաննես, Երուսաղեմի հայրապետ - 456
Հովհաննես (Ավան), զորավար - 508, 518
Հովհաննես, Կապադակի եպիսկոպոս - 453
Հովհաննես, Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարք - 22
Հովհաննես (Մուավիա), տեր տերանց - 478-
480
Հովհաննես Բ Գաբեղեմացի, Հայոց
կաթողիկոս - 190, 386, 454
Հովհաննես Ծ Դրասխանակերտցի, Հայոց
կաթողիկոս - 76, 207, 218, 228, 302, 308,
311, 321, 356, 357, 403, 420, 424-426, 447,
454, 461, 463, 464, 479, 482
Հովհաննես Ավետարանիչ - 191, 446
Հովհաննես Անտիոքացի - 11-14, 30, 31
Հովհաննես Արծրունի, եպիսկոպոս - 480
Հովհաննես Գառնեցի - 498, 499, 615
Հովհաննես Երզնկացի - 498
Հովհաննես Թլկուրանցի - 621
Հովհաննես Մալալա, պատմագիր - 300, 310
Հովհաննես Մեղրեցի, Դավիթ Բեկի զինա-
կից - 511
Հովհաննես Մկրտիչ, սր. - 448, 449
Հովհաննես Չավմուրցի, Դավիթ Բեկի
զինակից - 510
Հովհաննես Չմշկիկ, կայսր - 50
Հովհաննես Մենքերիմ, Աղվանից թագա-
վոր - 321
Հովհաննես Քերական, Կոստանդնուպոլսի
պատրիարք - 50
Հովհաննիսյան Ա. - 619
Հովհաննիսյան Հ. - 542
Հովհաննիսյան Պ. Հ. - 590, 592, 606, 614, 615
Հովհան Խոստովանող - 32, 60, 66

Հովսեփ, Աղվանից կաթողիկոս - 481
Հովսեփ, վանական - 448, 449
Հովսեփ Պաղանցի - 23, 24, 30, 31, 33, 60, 66,
335, 525
Հովսեփոս Փլավիոս - 299-301
Հովսեփյանց (Հովսեփյան) Գ. - 5, 6, 228,
409, 470, 471, 495-503, 599, 613-615
Հոփսիսմե, Արծրունյաց տիկին - 323
Հոփսիսմե, սր. - 189, 197, 213, 227, 308
Հոփսիսմյանք, սր. - 196, 223, 226, 228, 598
Հոռոմուրոս, առասպել. - 473
Հոռոփանոս (Հոռոփանոս), գրիչ - 21, 27, 31,
38, 40, 41
Հրահատ IV, Պարթևաց թագավոր - 300
Հրունիք, տոհմանուն - 341
Հուդիթ, Աստվածաշնչ. - 220
Հուլիանոս, աղանդավոր - 152
Հուլիանոս, կայսր - 102, 104-106, 109, 111,
112, 116, 124-127, 129, 130, 249, 279
Հուլիանոս, հյուպատոս - 211
Հուլիոս Հոռոմեացի - 239
Հուսիկ Ա Պարթև, Հայոց կաթողիկոս - 188,
190, 192, 199, 201, 224, 225
Հուստինիանոս I, կայսր - 47, 48, 87, 195,
244, 247, 277, 361-363, 446
Հուստինիանոս II, կայսր - 251, 355, 356, 381,
399, 419, 420, 421-423, 450, 451
Հուստինոս II, կայսր - 251
Հուստինոս Վկա, մատենագիր - 156
Չագիկ, իշխան - 466
Չափիկ, Մակաց եպիսկոպոս - 55
Պլազար, Դավիթ Բեկի զինակից - 511
Պազար Փարպեցի - 9, 10, 21, 31, 32, 38, 41,
56, 63, 64, 67, 68, 132, 133, 196, 204, 207,
212, 284, 285, 291, 292, 311, 315, 316, 341,
367, 383, 415, 426, 592, 606

- Ղազարյան Վլ. – 619
- Ղազիօղլի, Մափի դուլիի զինակից - 509
- Ղարազյոզ, Դավիթ Բեկի զորավար - 510
- Ղիջի, Դավիթ Բեկի զինակից - 510
- Ղևոն, կայսր - 354, տես Լեոնտիոս
- Ղևոնդ (Ղևոնդես, Ղևոնդեսոս), Մեսրոպ
Մաշտոցի աշակերտ - 11, 13, 22-24, 30, 34, 189, 225, 226
- Ղևոնդ, պատմիչ - 6, 76, 278, 302, 310, 323-333, 335, 336, 338, 341-351, 357, 368, 375, 408, 419, 420, 422, 424, 426, 430-432, 459-464, 466, 468, 471, 607
- Ղևոնդ Ա Եռաստեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190
- Ղևոնդ Երեց - 24, 525
- Ղուկաս Ավետարանիչ - 81, 82, 208, 446
- Ղուկաս Մերաստացի Մտեփանյան - 506, 508, 511, 616, 617
- Ղուլու մելիք, Դավիթ Բեկի զինակից - 511
- Պենքոյա (Ճեպետույա), խազար զորավար - 276, 379
- Ճեմնեմյան Ս. - 616
- Ճեմրակուր, առասպել - 277, 341, 602
- Պագենտիոս, զորավար - 109, 110, 115
- Մաթուսաղա Մյունեցի, ուսուցչապետ - 445, 449
- Մաթևոսյան Ա.Ս. - 590, 613
- Մազդակ, անձնանուն - 54
- Մալարմե Ս. - 569, 570, 580, 582
- Մալխասյանց Ստ. - 36, 243, 244, 247, 248, 250, 254, 255, 267, 268, 274, 279, 601, 602, 607
- Մակարայեցիք, Աստվածաշնչ. - 217
- Մակար, Երուսաղեմի հայրապետ - 455, 456
- Մակեդոն, հերձվածող - 19, 27, 199
- Մակլեր Ֆ. - 484, 487
- Մահդի, Խուռամյան աղանդի առաջնորդ - 348
- Մահմեդ, Արլմենդի Եմենիկի որդի - 481
- Մահմեդ (Մահմեդ իբն Խալիդ) Խալիդի (Խալիֆ) որդի - 479, 480
- Մահմետ, ամիրմուսին - 457
- Մահմետ, զորավար - 329, 330
- Մահմետ, Հայաստանի ոստիկան - 422
- Մահմետ, Մահմեդ մարգարե - 327, 328, 331, 457
- Մահումատ ի Ղանքարյան - 453
- Մաղա Ջուղիմ Տիլենչի, Դավիթ Բեկի զինակից - 511
- Մամակ (Մամզոն) - 276
- Մամբրե Վերծանող - 312
- Մամզոն (Մամզուն, Մամկուն, Մամիկ), Մամիկոնյան տոհմի նախահայր - 245, 247, 276, 277, 364, 366
- Մամիկոնյանների տոհմ - 32, 244, 245, 247, 275-278, 292, 306, 313-315, 343-345, 347, 364-366, 368
- Մամուն, խալիփա - 475-477
- Մամունիկ (Բադդոյի, Հասան իբն Ալի ալ-Բադդիսի ալ-Մամուն) - 477
- Մանակ, անձնանուն - 201
- Մանանդյան Հ. - 368, 590, 602
- Մանավազյաններ, նախարարական տոհմ - 305
- Մանեն, անձնանուն - 201
- Մանի, աղանդավոր - 158
- Մանուել, Աստվածաշնչ. - 181
- Մանուել Մամիկոնյան (IV դ.) - 365
- Մանուել Մամիկոնյան (IX դ.), զորավար - 49, 315
- Մանուչար, առասպել. - 491
- Մանուչար մելիք Ուսպեյանց Տաթևացի - 517
- Մամբու, նվիրատու - 502
- Մաշքոց (Մաստուրիոս, Մաժոց, Մազոց, Մաշտոց) Մեսրոպ (Մեսրոպը, Մեսրոպ) - 7-

- 10, 17, 19-23, 26-28, 30-32, 34-44, 46, 52-63, 65-67, 72, 74, 75, 79, 82, 84, 147, 150, 187, 189, 196, 206, 207, 224-226, 284, 309, 311, 336, 367, 370-372, 438, 589, 590, 592
- Մաշդոց, Խորխոռունյաց եպիսկոպոս - 10
- Մառ Ն. - 64, 69, 180, 255, 267, 592, 594, 597, 601, 602, 621
- Մասուղի, պատմիչ - 297, 391, 432
- Մավրիանոս, զորավար - 401, 402
- Մավրիկիոս (Մորիկ), կայսր - 251, 252, 403, 443
- Մատթեոս, եպիսկոպոս - 230
- Մատթեոս Ավետարանիչ - 191, 208, 209, 213, 214, 221, 375, 446, 485
- Մատթեոս Ուռհայեցի - 223, 353, 354, 500, 608
- Մատիկյան Ա. - 592, 602
- Մարաբաս, Մարաբա Մծուրնացի, Մարիբաս, Մար Աբաս Կատինա - 63, 255, 280-283, 285-292, 601
- Մարաթոն, Նիկոմեդիայի եպիսկոպոս - 19
- Մարգարիտ, սր. - 470, 471
- Մարգրրիտ Պ. - 569
- Մարդպետական տոհմ - 447, 448
- Մարիամ, Գրիգոր եղուստրի կին - 399
- Մարիամ Աստվածածին - 239, 455
- Մարիես Լ. - 9, 131, 133-140, 145-147, 149, 157, 162-168, 595
- Մարիոն, գնոստիկյան - 140
- Մարիոն Մամիկոնյան, պատրիկ - 49
- Մարկելլիոն, հերձվածող - 152
- Մարկիանոս, կայսր - 237, 251
- Մարկիոնոս, գնոստիկյան - 136, 137, 140, 142, 145, 146, 150, 166-168
- Մարկոս, հերձվածող - 140
- Մարկոս (Մակար), Երուսաղեմի հայրապետ - 455
- Մարկոս Ավետարանիչ - 446, 485
- Մարկվարտ Յո. - 315, 319, 350, 368, 419, 431-434, 462, 463, 595, 605
- Մարս, դից. - 127
- Մար-Մերովբ - 56, տես Մաշթոց
- Մարսյակ, առասպել. - 256, 281, 282
- Մարտիրոսյան Ա. Ա. - 590, 592
- Մաքսիմիանոս, կայսր - 249, 252
- Մաքսիմենոս, կայսր - 249
- Մաքսիմիլիանոս, կայսր - 249, 250, 252
- Մաքսիմոս, հերձվածող - 452
- Մեգեթիոս, հերձվածող - 140
- Մեթոդիոս Պատրացի կամ Օլիմպիացի, մատենագիր - 138, 140-142, 145, 146, 150, 162-164, 166, 170, 171, 173
- Մեհրաբ (Մերաբ), անձնանուն - 57
- Մելիք-Թագյան Ն. - 504, 520, 522, 524, 616
- Մելիքսեթ-Բեկ Լ. - 454, 611
- Մեծկվելի, իշխաններ - 416
- Մենելաոս, առասպել. - 473
- Մենեղավոս, Աստվածաշնչ. - 74
- Մետեռլինկ Մ. - 585
- Մերիբանես, վրաց թագավոր - 126
- Մերոզ, առասպել. - 277
- Մերուժան Արծրունի - 365
- Միխայլովսկի Ն. - 567
- Միհր, դից. - 57, 457
- Միհր, եպիսկոպոս - 448
- Միհրական, տոհմ - 414-418
- Միհրան, Միհրեան, պարսից Խոսրով II թագավորի ազգական - 388, 389, 413, 414
- Միհրավան, Աղվանից թագավոր - 414, 415
- Միհրդատյանց Թ. - 174, 244, 602
- Միհրմերեսեհ, պարսից հազարապետ - 132
- Մին Ժ.-Պ. - 589
- Մինաս, Դավիթ Բեկի զինակից - 510
- Մինասյան Մ. - 956, 608
- Միստրալ Գ. - 541
- Միր (Միրի), Աղարնասեի թոռ - 417

Միրիան, Միհրան, Կասրե-Արդաշիրի որդի - 413, 414, 417
Միրհոնդ (Մոհամեդ իբն Հավանդշահ Միրհոնդ, Միրհովենդ), պատմագիր - 297
Միրվանու (Միրհրավան, Միրհրպան, Միրհրբանես) - 413-415
Միւր, դից. - 57
Միքայել, Ազվանից կաթողիկոս - 385, 452, 455, 456
Միքայել, քահանա - 453
Միքայել II Թլվատ, կայսր - 49
Միքայել III, կայսր - 425
Միքայել Ասորի - 333, 350, 382, 422, 433, 468, 472
Մլեհ, իշխան - 57
Մլքե, քագուհի - 6, 486-489, 613
Մլիթար, անապատական - 448
Մլիթար, Ամարասի եպիսկոպոս - 448
Մլիթար Այրիվանցի - 353, 354, 470-472, 498, 499
Մլիթար Անցի - 327
Մլիթար Հերացի - 223
Մլիթար Սերաստացի - 545, 621
Մլիթար Սպարապետ - 506, 510, 520, 522, 526
Մլիթարյան Ա. - 497
Մհեր, անձնանուն - 57
Մյասնիկյան Ա. - 559
Մյուսե Ա. ղը - 541
Մոդեստոս, Կոմիտաս կաթողիկոսի հասցեատեր - 197, 216
Մոնագոն - 343
Մորդոմանն Ա.Գ. - 253
Մորեաս Ժ. - 569, 570
Մորիս Ը. - 569, 580
Մորիս ղը Գերեն - 541
Մարտիկոս, Երևանի ոստիկանապետ - 537, 618

Մովսես, աստվածաբան - 233
Մովսես, Աստվածաշնչ. - 436, 525
Մովսես, եպիսկոպոս - 33
Մովսես, քահանա - 429
Մովսես Բ Եղիվարդեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190, 229, 436, 439, 445
Մովսես Ձեյբունցի, քահանա - 559, 562, 622
Մովսես Խորենացի - 5, 6, 9, 27, 38, 56, 63, 67, 76, 95, 96, 131, 136, 195, 201, 207, 208, 218, 224, 243-248, 258, 260-263, 266, 268, 269, 271-282, 285-292, 294-296, 298-307, 309-316, 318, 319, 321-325, 332, 333, 335-338, 340-344, 347, 348, 350-354, 360-369, 383, 392, 427, 430, 432, 441, 508, 542, 601-609, 614, 620
Մովսես Կաղանկատվացի - 5, 195, 207, 211, 224, 319-322, 360, 361, 369, 370, 373, 376, 378, 382-387, 389, 392-394, 397, 406, 408, 410, 414, 416-418, 421, 426, 428-430, 432, 433, 437, 439, 440-443, 447, 448, 452, 454, 456-466, 468, 469, 471, 473-475, 477-479, 606, 607, 609-611
Մովսես Սյունցի - 470, 471
Մովսես Փիլիսոփա - 292, 311, տե՛ս Մովսես Խորենացի
Մովսիսյան (Մովսես Խորենացի) - 344
Մալիմա (Մասլամա), զորավար - 329, 331, 430, 465, 466
Մրվան - 345, 414, 464, տե՛ս Մոհամմադ իբն Մրվան
Մրվան իբն Մուհամմադ - 431, 432, 461
Մուավիա, Բարանի որդի - 479
Մուավիա, խալիփա - 328, 357, 401-404, 407, 408, 457
Մութավաքիլ, խալիփա - 458, 481, տե՛ս Ջափր ամիրմուսնի
Մուհամմադ իբն Եզիդ Շիրվանշահ - 432
Մուհամմադ իբն Խալիդ Բուխարա-խոդա -

479, 480, տե՛ս նաև Բուլխար Խոյտա, փատգոս

Մուհամմադ իբն Հումայիդ ալ-Տուսի - 476

Մուհամմադ իբն Մրվան, Արդ ալ-Մալիք խալիֆայի եղբայր - 451, 461-465

Մուհամմադ իբն Մուսափիր ալ-Մարգպան (Մալար Դելիմիկ) - 482

Մուշե Ա Ալյաբերցի, Հայոց կաթողիկոս - 190

Մուշեղ, Գրիգոր Մամիկոնյանի որդի - 346

Մուշեղ, Մուշեղ Մամիկոնյանի որդի - 346

Մուշեղ Մամիկոնյան (IV դ.), սպարապետ - 278, 303, 364, 366, 551

Մուշեղ Մամիկոնյան (591թ.) - 443

Մուշեղ Մամիկոնյան (VII դ.) - 390-392, 413, 449

Մուշեղ Մամիկոնյան, Թեոդորոս Ռշտունու զինակից - 401, 402

Մուսա, խուռամյան աղանդավոր - 334

Մուսի, Ազուլիսի մեկիք - 507, 520

Մուսոնիանոս, պրեֆեկտ - 117, 122

Ֆազդակ, իշխան - 418

Յեզդ, աղանդավոր - 438

Յովաթամ, Աստվածաշնչ. - 160

Յովնան, Աստվածաշնչ. - 605

Յուստ Ֆ. - 602

Նարսիզդորմոսոր, թագավոր - 286

Նազարյան Ս. - 536

Նալբանդյան Մ. - 538-540, 555, 556, 558, 559, 565, 620

Նալբանդյան Վ. - 624

Նահապետ Քուչակ - 542

Նահապետյան Գ. - 595

Նանա, ասորի սարկավագ - 349

Նապոլեոն III - 559, 560

Նարբեյ Խ. - 542

Նարզիզ (Նարկիս), դից. - 574, 575, 577, 578,

624

Նարկեսոս, կայսր - 251-253

Նարսեհ, Շապուռի պատվիրակ - 117

Նարսեհ, պարսից թագաժառանգ - 107-110

Ներբովդ, Աստվածաշնչ. - 428

Նեռ - 439

Ներոն, կայսր - 281, 330

Նեստոր (Նեստորիոս) - 9-12, 15, 17-20, 25, 39, 40, 148, 163, 234

Ներսեհ (VIII դ.), Հայոց իշխան - 431

Ներսեհ (Նարսեհ), պարսից թագավոր - 88-99, 109, 249, 272

Ներսեհ, Մովսեսի իշխան - 354, 356, 358, 359

Ներսեհ Կամսարական (VII դ. վերջ.), Հայոց իշխան - 421, 422

Ներսեհ (Ներսիկ) Փիլիպպյան, իշխան - 476

Ներսես (Ներսես-Բակուր), Աղվանից կաթողիկոս - 385, 450-452

Ներսես (XVIII դ.), Աղվանից կաթողիկոս - 617

Ներսես, եպիսկոպոս - 520, 522, 524

Ներսես, Շիրակի և Արշարունիքի տեր - 397

Ներսես Ա Մեծ, Հայոց կաթողիկոս - 87, 112, 113, 118, 190, 192, 199, 306, 307, 309, 525

Ներսես Բ Բագրևանդեցի, Հայոց կաթողիկոս - 10, 190, 240, 242, 437-439

Ներսես Գ Իշխանեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190, 303, 357, 401, 402, 424, 425, 444, 460

Ներսես Դ Շնորհալի, Հայոց կաթողիկոս - 498

Ներսես Ե Աշտարակեցի, Հայոց կաթողիկոս - 535

Ներսես Լամբրոնացի - 498

Ներսես Տարոնացի - 499

Ներսիկ, Աղվանից իշխան - 475

Ներվալ Ժերար դե - 541, 567

Նեքտամեթոս, թագավոր - 299

Նիբերգ Հ. Ս. - 195

Նիկեոսա, Հերակլ կայսեր զարմիկ - 400,
403

Նիկեփոր, պատրիարք - 379, 382

Նիկիտ, ներքինի - 425

Նիցշեն Ֆ. - 573

Նյոլդերն Թ. - 253

Նոխոդար (Նահոդար), պարսից զորավար -
115, 124

Նորայր Բյուզանդացի - 131, 180, 352, 595,
608

Նուբար, Դավիթ Բեկի զինակից - 509, 510

Նունեն, Վրաց առաքելուհի - 364

Շաք, իշխան - 320, 321, 380

Շաք, Ջերու խաքանի որդի - 381, 382, 387,
434

Շալահեշմ (Շամահեշմ), խալիփա - 471

Շահազիզ Ա. - 542

Շահակ, անձնանուն - 201, 224, 225

Շահակ Ա Մանազկերտցի, Հայոց
կաթողիկոս - 188, 190, 192, 199

Շահապ, անձնանուն - 225

Շահապ - 225, տե՛ս Կիրակոս եպիսկոպոս
Տայոց

Շահեն, անձնանուն - 225

Շահեն, պարսից զորավար - 378

Շահիկ, անձնանուն - 225

Շահին, հայ զորական - 514

Շահինյան Լ. - 602

Շահիսլամօղլի, Սափի դուլիի զինակից - 509

Շահխաթունյան Հ. - 496, 505

Շահնազարյանց Կ. - 360, 361, 410, 474, 505,
607, 610

Շահնավազ, վրաց իշխան - 506, 507, 513

Շահր-Վարազ, պարսից զորավար - 378, 381,
382, 417, տե՛ս նաև Խոռեան, Ռազմիոզան

Շահրակ, անձնանուն - 201

Շահրապահական (Մարաբլազան) - 378

Շահրեն, անձնանուն - 201

Շահրեստանի, մատենագիր - 146, 148

Շահրիար, Աղվանից իշխան - 396, 397

Շահրիար, արար զորավար - 327

Շահրիկ, անձնանուն - 201, 225

Շահունյան Հ.-Ա. - 616

Շահունյան Հ. - 506

Շահունյան Մ. - 616

Շահունյան Ռ. - 506

Շահունյան, ընտանիք - 505, 506

Շամիրամ, քագուհի - 282, 286, 604

Շամսոր Ֆ., լրագրող - 569

Շանթ Լ. - 619

Շայրանի, տոհմ - 481

Շապուհ, Աղվանից իշխան - 476

Շապուհ, Աշոտ Մսակերի եղբայր - 317

Շապուհ Ամատունի, իշխան - 315, 326

Շապուհ Արծրունի, նահատակ - 480

Շապուհ Բագրատունի, Գևորգի
պատմության պատվիրատու - 326, 327,
335, 341, 350, 479

Շապուհ Երեց - 480

Շապուհ Պարսիկ, Հայոց քագավոր - 196,
199, 272, 274

Շապուհ I, պարսից քագավոր - 88, 249, 272,
275, 306, 366

Շապուհ II Երկարակյաց, պարսից քագա-
վոր - 41, 90, 95, 100, 101, 106, 108, 110-117,
119, 121-124, 249, 250, 253, 270, 272, 274,
366

Շապուհ III, պարսից քագավոր - 21, 38

Շատորքիան Ֆ. դե - 544

Շարիհ, պարսից քագավոր - 273

Շենիե Ա. - 541

Շերո, Աղվանից իշխան - 418, 450, 452-454,
464-466

Շերո Ի Մերդանշահյան, իշխան - 453

Շեքյան Միքայել, վարդապետ - 548

Շմավոն (Symeon), վանահայր - 237, 238

Շմուել, աղանդավոր - 439
Շմուել, ասորի հոգևորական - 228
Շոպենհաուեր Ա. - 574
Շրուան, հայ գորպկան - 514
Շուշիկ, Վարազ-Գրիգորի քույր - 388

Մզիա, Աստվածաշնչ. - 160
Ուիմպլոդորոս, մատենագիր - 218
Ոսկյան, Պ., նկարիչ - 548
Ոսկյան Հ. - 16
Ովերդլա, (Ուրայդալլահ), Հարուն ալ-
Ռաշիդի եղբայր - 475
Որդունիներ, նախարարական տոհմ - 305
Որմիզդ, դից. - 8, 146-148, 324
Որմիզդ, պարսից թագավոր - 90, 190, 249,
251, 255, 272
Որոզինես (Որիզինես) - 27, 137, 149

Չաթ Խազր, խազար իշխան - 429
Չաթկասար, սեմնկապետ - 429
Չամչյան Մ. - 24, 38, 291
Չարենց Ե. - 603, 604, 609, 610
Չերազ Մ. - 554
Չխեիձե Ս., վրաց պատմիչ - 513
Չմշկիկ, ընտանիք - 49
Չոպանյան Ա. - 319, 539-542, 548, 549, 554-
556, 558-561, 607, 609, 610, 616, 619-621
Չորպան-Թարխան, խազարների գորավար -
376, 381, 434

Պլալի, Դավիթ Բեկի զինակից - 505, 510
Պախլավ, տոհմ - 493
Պաղինոս, հյուպատոս - 211
Պայինդուր, Դավիթ Բեկի գորավար - 510
Պայինդուր (Չավնդուրից), Դավիթ Բեկի
զինակից - 510
Պայինդուր (Շնեհրից) Դավիթ Բեկի զինակից
- 510

Պապ, Դավիթ Բեկի գորավար - 509-512, 521
Պապ, Հայոց թագավոր - 55, 188, 192, 199,
246, 249, 272, 307, 365, 366
Պապակ Պռոշյան - 496
Պասքամ, Հայոց նահապետ - 287
Պավղոսակ, գրիչ - 191
Պատկանյան Ռ. (Գամառ Քաթիպա) - 538,
539, 620
Պատկանյան (Պատկանով) Ք. - 243, 244,
247, 344, 601, 602, 607
Պատրիկ ի Քանդղիտան, Աղվանից իշխան -
453
Պարթամասիր, Հայոց թագավոր - 607
Պարթև, տոհմ - 493
Պարիս, առասպել. - 473
Պարույր, Հայոց թագավոր - 286, 290
Պարոնյան Ս. - 187, 376, 609
Պեգասոս, առասպել. - 95
Պելագոս, հերձվածող - 27, 152, 154-157
Պեղին, եպիսկոպոս - 237, 238
Պեշիկթաշյան Մ. - 538-542, 547-551, 553-
556, 559, 561, 619-622
Պետրարկա - 545
Պետրոնաս Մամիկոնյան - 49, 315
Պետրոս, Ալեքսանդրիայի պատրիարք - 237,
238
Պետրոս Առաքյալ - 377
Պետրոս Մեծ - 514, 515, 518, 617
Պետրոս Պատրիկիոս - 96, 101
Պերոզ, պարսից արքա - 32, 33, 251-253, 261-
264, 266, 268, 269, 314, 415
Պերսիդիոս, հերձվածող - 152
Պիկո Ժ. Ֆ., դիվանագետ - 622
Պիվազյան Էմ. - 621
Պլինիոս Կրտսեր - 430
Պղատոն - 168
Պոլիկրատես, պատմիչ - 299
Պողարյան Ն. - 597, 598, 600

Պողոս Առաքյալ - 59, 73, 74, 84, 85, 210, 220, 226,
Պողոս Միական, Կարինի եպիսկոպոս - 444
Պողոս Սամոսատցի, աղանդավոր - 234
Պողոքերա (Pulcheria), կայսրուհի - 237, 238
Պորփյուր, փիլիսոփա - 311
Պռոշ Պռոշյան, իշխան - 496
Պռոշյանց տոհմ - 495, 496, 498, 499, 614, 615, 620
Պրիամոս, առասպել - 474
Պրորոս, կայսր - 249
Պրոկո, եպիսկոպոս - 9, 589
Պրոկո, պատրիարք Կոստանդնուպոլսի - 11-19, 24-26, 28, 29, 54, 56, 156, 163, 233, 239
Պրոկոպիոս, գորավար - 129
Պրոկոպիոս Կեսարացի - 87, 257, 267, 280, 281, 288, 291, 296, 297, 591
Պրոսպերիոս, կոմիտ - 121

Ջալալյան, տոհմ - 496
Ջալալեղին Ռումի - 541
Ջալալյանց Ս. - 497
Ջակտն Ա. Վ. Վ. - 68-70
Ջահայ, արար իշխանավոր - 349, 479
Ջամասպ, պարսից թագավոր - 251, 253, 254
Ջառահ, արար գորավար - 431, 433, 465
Ջափր, ամիրմունմի - 458, 480
Ջափր, Ասորաց եպիսկոպոս - 480
Ջերու (Ջիերել), խաքան - 374, 375, 379-382
Ջնդոյան Ն. - 17
Ջվանշեր, Վախտանգ Գորգասալի դայակ - 416
Ջուանշեր, Աղվանից պատմիչ - 414-416
Ջևանշեր, Աղվանից իշխան - 360, 361, 369-373, 387-390, 392-395, 397, 398-400, 403-414, 416-419, 421, 425, 459, 465, 466
Ջևանշեր-Կասրե (Խոսրով), պարսից թագավոր - 417

Ջևանշեր Ջևանշերյան, Միր իշխանի փեսա - 417
Ճարուլաս (Ռարիլաս, Բարիլաս), Եղեսիայի եպիսկոպոս - 11, 13, 20, 22, 25, 26, 28, 31, 32, 39
Ռազմիդան (Շահր-Վարազ, Խոռեան), պարսից գորավար - 378
Ռամբո Ա. - 49, 591
Ռաուլինսոն Հ. - 109
Ռենին Ա. դը - 584
Ռընան Է. - 567
Ռիխտեր Կ. Ֆ. - 253
Ռոդ Է. - 569
Ռոզալբա Մարիամ-Վարվառե Շահունյան - 506, 616
Ռոնվեհ, Ռոնվեհան (Ռոզրեհ), պարսից գորավար - 380
Ռոմմանոս, կայսր - 10
Ռոստոմ, գորավար - 389, 390, 392, 393, 396, 413, 491
Ռոստոմ, Բարբանի գորավար - 476
Ռոստոմ ի Վաչագան ի Վարազաքոյան Յուստատանյան, Աղվանից իշխան - 453
Ռստակես (Արիստակես) - 190
Ռուբեն, գորավար - 51
Ռուբինյան տուն - 561
Ռուսինյան Ն. - 562
Ռուստեմ, Դավիթ Բեկի զինակից - 520
Ռուփինոս Ասորի - 27, 155
Ռուփոս Փետտոս - 89, 91, 108, 109, 116
Ռև, Միրիան թագավորի որդի - 417

Մարինիանոս, գորավար - 123
Մաթեմիկ, Հայոց թագուհի - 290
Մալար Դելիմիկ - 482, 483, տես Մուհամմադ իբն Մուսափիր ալ-Մարզպան
Մալմ (Մարմ), առասպել - 491, 492

- Մալմուլ, Արպաղի հայր - 433
- Մահակ, անճճանուն - 224, 225
- Մահակ, Ամբարսի եպիսկոպոս - 453
- Մահակ, Աշոտ Մասեկերի որդի - 349, 350
- Մահակ, Գողթնի իշխան - 325
- Մահակ, կեղծ կաթողիկոս - 456
- Մահակ Բագրատունի, Աշոտ Մահակյանի որդի - 349
- Մահակ Բագրատունի (IV դ.), Հայոց սպարապետ - 365-367
- Մահակ Բագրատունի, Մովսես Խորենացու մեկեմաս - 335, 341, 343, 348-350, 367
- Մահակ Ա Պարթև, Հայոց կաթողիկոս - 17-20, 23, 32, 38, 40-43, 52, 54, 56, 58, 60-62, 72, 75, 187, 189, 190, 196, 197, 201, 222, 226-229, 233, 274, 311, 313-316, 325, 336, 350, 364-367, 372, 423, 438, 525, 589
- Մահակ Բ Ռոկեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190
- Մահակ Գ Չորսփորեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190, 199, 201, 307, 308, 316, 320, 355-357, 421, 422, 424, 429, 445, 451, 462, 463
- Մահակ Սևադա, Աղվանից իշխան - 321
- Մահակադուխտ, Մտեփանոս Սյունեցու քույր - 471
- Մահլ Սմբատյան Եռանշահիկ - 478, 479, 611
- Մամադուլե, նվիրատու - 500, 501
- Մամուել, Աղվանից կաթողիկոս - 450
- Մամուել, Հռիփսիմնի վանահայր - 190, 197, 226, 227, տե՛ս նաև Կամովել
- Մամուել, Մեծկողմանց եպիսկոպոս - 481
- Մամուել, քահանա - 302
- Մամուել Անեցի - 327, 441, 453, 598
- Մամուել Ա Իրծկեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190
- Մամուել Մամիկոնյան - 364, 366
- Մայիլ Միրզա, Կաց (Գաց) գյուղի տեր - 509, 517
- Մայքս Մ., դիվանագետ - 622
- Մանատրուկ, Հայոց թագավոր - 246, 258-263, 265, 283, 285, 290, 291, 301
- Մանդուխտ, Մանատրուկ թագավորի դուստր - 301-303
- Մանեսան, մագրոթների թագավոր - 365, 432
- Մապիր (Մպեր), ցեղանուն - 55
- Մասանյան (Մասանակյանք), տոհմ - 92, 196, 244, 253, 254, 275, 277, 297, 313, 369, 381, 389, 391, 395-397, 413-415, 418
- Մարգիս, Դավիթ Բեկի զինակից - 511
- Մարգիս, Թանահատ վանքի նվիրատու - 500, 501
- Մարգիս, քահանա - 615
- Մարգիս Ա Սևանցի, Հայոց կաթողիկոս - 327, 499
- Մարգիսյան Բ. - 186, 187, 352, 471, 487, 488, 592, 602, 609
- Մարգսյան Գ. Խ. - 602, 608
- Մարդանապալ, թագավոր - 286
- Մարին, Դավիթ Բեկի զինակից - 511
- Մարիանգ Հայկազուն - 287
- Մարուխան Ա. - 614
- Մարուխան, հայ զորական - 514
- Մատո, Աղվանից թագավոր - 414
- Մափի դուլի, Լեվազ գյուղի տեր - 508-510, 517
- Մաֆարյան Վ. - 622
- Մերեսու - 63, 96, 174, 197, 224, 226, 227, 229, 243-248, 254-256, 266, 270, 271, 276-282, 284, 286-289, 291, 292, 296, 301-303, 306, 309, 310, 327, 328, 357, 367, 373, 379, 380, 382, 390-397, 401-403, 406, 444, 458-460, 592, 601-603
- Մեղիլիո, պատմաբան - 253
- Մեթ-Հարաշի, արքա զորավար - 466
- Մեթյան Հ. - 542
- Մելկյաններ, թագավորական տոհմ - 255
- Մելկոս, թագավոր - 255
- Մեղրեստրոս, Հռոմի եպիսկոպոս - 279, 309,

310, 319, 354, 356, 359, 363, 364, 609

Մեյմուր Հ. - 618

Մենեքերիմ, թագավոր - 286

Մեն-Մարթեն Ա. - 49

Մեվերիանոս, մատենագիր - 213

Մերոբ, Ամարասի եպիսկոպոս - 426, 476

Միլվանոս, ինքնակոչ կայսր - 123

Միկորիոս Պրոբոս - 98, 99

Միմեոն, Աղվանից կաթողիկոս - 385, 452

Միմեոն, Դավիթ Բեկի զինակից - 510

Միմեոն, հակոբիկյան երեց - 234

Միմեոն, Տաթևի արքեպիսկոպոս - 517

Միմեոն, քահանա - 191

Միմեոն Աղուաշ, սր. - 470, 471

Միմեոն Ա Երևանցի, Հայոց կաթողիկոս -
499, 500, 615

Մինեսիոս Կյուրեմացի - 94

Միոն Ա Բավոնեցի, Հայոց կաթողիկոս - 190,
335, 336

Միսինաքիոս, Լևոն III կայսրի զարմիկ - 49

Միրաթ, անձնանուն - 277

Միրաթ, Աստվածաշնչ. - 179

Մլեման, ամիրմուսնի - 471

Մկանանդրոս, պատմիչ - 299

Մկլիռոս, ընտանիք - 49

Մղուկ, Մլկունյաց իշխան - 366

Մմբատ, Աղվանից իշխան - 482

Մմբատ, Աշոտ պատրիկի որդի - 462

Մմբատ, Ապու Ալիի զարմիկ - 482

Մմբատ, Սահլ Մմբատյանի հայր - 611

Մմբատ I, Հայոց թագավոր - 321, 482

Մմբատ Բագրատունի (IV դ.), Հայոց
սպարապետ - 365, 367

Մմբատ Բագրատունի (V դ.), ասպետ - 367

Մմբատ Բագրատունի (607 թ.) - 226, 229

Մմբատ Բագրատունի (†705 թ.) - 345

Մմբատ Բագրատունի (750 թ.) - 344-347

Մմբատ Բագրատունի (†775 թ.) - 423, 462,

611

Մմբատ Բագրատունի, Բագմահաղթ (Խոս-
րով Շուհ) - 276, 367

Մմբատ Բագրատունի, Բյուրատյան - 350,
359, 422, 456, 463, 466-68, 471

Մմբատ Բագրատունի, Խոստովանող - 315,
325, 349, 350

Մմբատ ի Բարոյան, Աղվանից իշխան - 453

Մմբատ Մամիկոնյան - 345

Մմբատ Սպարապետ, Գուռղատարլ - 223,
224

Մմբատյան Շ. - 611

Մյուրի, Փաթալի խանի հարձ - 522

Մոկրատ, իմաստասեր - 337

Մոկրատ Մքրլաստիկոս (Փոքր Մոկրատ, Մեծ
Մոկրատ) - 6, 19, 22, 211, 279, 309, 310,
319, 352-359, 364, 608, 609

Մուլվյով Վլ. - 567

Մոզոմոն, Աստվածաշնչ. - 160, 436, 474

Մոզոմոն, Մաքենոցաց վարդապետ - 445,
446, 468, 470

Մոզոմոն, Մեծիրանց եպիսկոպոս - 479

Մոզոմոն, Մյունյաց եպիսկոպոս - 481

Մոզոմոն Ա Գառնեցի, Հայոց կաթողիկոս -
446

Մոսթենես, Մարմաշենի վանահայր - 500

Մովրոնիոս, Երուսաղեմի պատրիարք - 449

Մպահապետ, Մպահապետյանց տոհմ - 415

Մպանդիատ - 435, տես նաև Ասպանդիատ

Մպեկտատոս, տրիբուն և նոտար - 121

Մպինոզա Բ. - 581

Մպրամ, Վարազ-Տրդատի տիկին - 450, 451

Մտեփան Ոսկան - 536, 537

Մտեփանոս, սր. - 448, 500, 501

Մտեփանոս, ավագ քահանա - 505

Մտեփանոս, Գարդմանի եպիսկոպոս - 445

Մտեփանոս, Դավիթ Բեկի զինակից - 510

Մտեփանոս, եպիսկոպոս - 484

- Մտեփանոս, Մեսրոբ Մաշտոցի աշակերտ - 247
- Մտեփանոս, քահանա - 484
- Մտեփանոս, քահանա - 191
- Մտեփանոս Ա Գ-վինեցի, Հայոց կաթողիկոս - 185, 190, 223, 308, 325, 326
- Մտեփանոս Աբլասադ - 476
- Մտեփանոս Նախավկա - 449
- Մտեփանոս Սյունեցի - 163, 466-472, 473, 481
- Մտեփանոս Վրդանիսյան Շահումյան - 506-508, 510-513, 515, 516, 518-524, 526, 616
- Մտեփանոս Օրբելյան - 445, 470, 471, 476, 478, 479, 481, 499, 500, 509, 521
- Մտրժիգովսկի Յո. - 484, 612
- Մտուդիոս, կրոնավոր - 66
- Մուլեյման, իսալիփա - 465
- Մուլեյման, Ուրալիդալլահի փոխանորդ - 475
- Մուրեն, մարզպան - 192
- Մուրեն, Մուրենյաններ, տոհմ - 101, 415
- Մուրիասյանք - 290
- Մևադա, արար իշխան - 475
- Մևադա II Իշխանիկ, Աղվանից թագավոր - 321
- Վլազներ Ռ. - 578
- Վալենտիանոս կայսր - 252, 253
- Վալենտիանոս, հյուպատոս - 26
- Վալենտինիանոս, զնոստիկյան - 135, 140-142, 145, 146, 167, 596
- Վալենտինիանոս I, կայսր - 249
- Վալենտինոս, կայսր - 251, 253
- Վալենտոս, զնոստիկյան - 140
- Վալենտոս (Վաղես), կայսր - 94, 96, 113, 249, 362
- Վալերիանոս, կայսր - 97, 267
- Վախտանգ, Վարազմանի որդի - 417
- Վախտանգ Գորգասալ, վրաց թագավոր - 413, 416, 417
- Վախթանգ V Շահնավազ, վրաց թագավոր - 513
- Վախթանգ VI Շահնավազ, վրաց թագավոր - 513-518, 528, 617
- Վախուշտի, վրաց պատմիչ - 513
- Վահագն, առասպել. - 290, 604
- Վահան, Բյուզանդական զորավար - 391
- Վահան, Հայոց մարզպան - 55, 314, 415, 426, 551
- Վահան Ամատունի, Հայոց հազարապետ - 32, 38, 58-62, 66, 71-73, 75, 78, 79
- Վահան Ամատունի, սպարապետ - 365
- Վահան Գողթնեցի, - 325, 331, 463, 464, 611
- Վահան ի Վարազվահանյան, Աղվանից իշխան - 453
- Վահան Մամիկոնյան (VII դ.) - 449
- Վահան Մամիկոնյան, ուրացող - 364, 366
- Վահրամ, Գրիգոր Մագիստրոսի հորեղբայր - 500
- Վահրամ Չուրիմ Միհրանյան - 415, 417, 418
- Վահրամ Բարբունի - 597
- Վահրամ II Փառոխզատ, Ատրպատականի իշխան - 396
- Վաղարշ, Հայոց թագավոր - 258, 260, 262, 265, 270
- Վաղարշ, Պարթևաց թագավոր - 264
- Վաղարշ, պարսից թագավոր, Պերոզի եղբայր - 33, 251, 269, 314, 389
- Վաղարշակ, Հայոց ավանդական թագավոր - 246, 263, 265, 281-283, 285, 287, 350
- Վաղարշակ, Հայոց թագավոր, Արշակ III-ի գահակից - 249, 272, 273, 365
- Վաղես, կայսր, տե՛ս Վալենտոս
- Վաղինակ Սյունի - 365
- Վանական Վարդապետ - 499
- Վաշագան I, Աղվանից թագավոր - 388, 414
- Վաշագան II, Աղվանից թագավոր - 414

- Վաչագան III, Աղվանից թագավոր - 414
- Վաչագան ի Պատրիկյան, Աղվանից իշխան - 465
- Վաչե I, Աղվանից թագավոր - 377, 383, 414
- Վաչե II, Աղվանից թագավոր - 414
- Վաչե Մամիկոնյան - 365
- Վաչյան Ա. - 619
- Վաչուտյան, տոհմ - 496
- Վասակ, Ապիրատի որդի - 500
- Վասակ, Սմբատ Բագրատունու եղբայր - 346
- Վասակ Մամիկոնյան (IV դ.) - 365, 366
- Վասակ Պռոշյան - 496
- Վասակ Մյունի, Հայոց մարզպան - 31, 32, 55, 60, 64, 65, 196, 526, 527, 592
- Վասակ Մյունի (†821) - 475, 476, 479
- Վասիլ I Հայ, կայսր - 46, 49-51, 313, 314, 316, 425, 606
- Վասիլ (Բարսեղ), սարկավագ - 12, 14, 17, 28
- Վարազ-Բակուր, պռոտոպատրիկ - 399, 416, 417, 423
- Վարազ-Գագել (Վարազ-Գիգոլ) - 416
- Վարազ-Գրիգոր, Աղվանից սպարապետ - 453
- Վարազ-Գրիգոր, Գարդմանի իշխան - 449
- Վարազ-Գրիգոր, Ջևանշերի հայր - 388, 389, 416
- Վարազ-Միհր, Աղվանից իշխան - 417
- Վարազ-Շապուհ, Արարատականի կառավարիչ - 92, 93, 100, 101
- Վարազ-Տիրոց, իշխան - 462, 463
- Վարազ-Տրդատ, Աղվանից թագավոր - 412, 418, 419, 421-427, 429, 450
- Վարազ-Տրդատ Ստեփանոսյան, Գարդմանի իշխան - 476
- Վարազ-Փերոժ, Ջևանշերի եղբայր - 417, 418
- Վարազդատ (Վարազտրդատ), Հայոց թագավոր - 188, 192, 199, 249, 272, 274
- Վարազդատ, Աղվանից իշխան - 421, տե՛ս
- Վարազ-Տրդատ,
Վարազման, անճանաչում - 412
- Վարազման, Բարդայի (Պարտավի) իշխան - 417
- Վարազման, Վարդի որդի - 388, 412
- Վարազման, Վարազ-Գրիգորի որդի - 388
- Վարազո, իշխան - 411, 412, 475
- Վարբակես, Մարաց թագավոր - 290
- Վարդ, Արամայելի որդի - 388
- Վարդ (Վարդաս, Բարդաս), կեսար - 49, 315
- Վարդ, Քաջ Վարդանի որդի - 388
- Վարդան, Դավիթ Բեկի զինակից - 510
- Վարդան, հիշատակարանի հեղինակ - 180-184, 191, 212, 223, 597
- Վարդան, պատմիչ - 349, 424, 425, 463, 479, 499, 500
- Վարդան, Վարազ-Տրդատի որդի - 422
- Վարդան Մամիկոնյան (IV դ.), Վասակ սպարապետի եղբայր - 364-366
- Վարդան Մամիկոնյան (†451) - 60, 217, 335, 336, 364, 367, 524-526
- Վարդան Սիհրական, Աղվանից իշխան - 416
- Վարդան Փիլիպպիկոս (Փիլիպպոս), կայսր - 399, 421-423, 467, 473
- Վարդան Քաջ, Վարդի որդի - 388, 389
- Վարդանանց տոհմ - 53, 524, 548, 550
- Վարդանյան Ա. - 16, 17, 19, 34, 589, 593
- Վարդանուհի, Վարազո իշխանի տիկին - 475
- Վարդիշ ի Թամդիկան, հյուպատոս - 453
- Վարսավորս, պարսից պաշտոնյա - 98
- Վարուժան Գ. - 554
- Վերեր Ս. - 131, 132, 596
- Վեհիկ, տեսիլի հեղինակ - 321
- Վեսպասիանոս, կայսր - 384
- Վեստ, իրանագետ - 70
- Վեստերբ Ծ. - 431
- Վետտեր (Ֆետտեր) Պ. - 368
- Վերլեն Պ. - 568-570, 573, 624

- Վեքիլով Ս. Գ. - 533, 618
- Վիկեր Գ. - 569
- Վինիս Ա. դը - 541
- Վիշապագույնք, տոհմ, առասպել. - 604
- Վիրգիլիոս - 542, 544
- Վիրո, Ադվանից կաթողիկոս - 320, 321, 360, 369, 373, 375, 380, 381-387, 394, 452, 454
- Վիթ Արդ ալ-Մալիքի որդի - 462, 463
- Վշտասպ, առասպել. - 70
- Վոկթ Ա. - 591
- Վորոնցով Մ. Ս., Կովկասի փոխարքա - 618
- Վռամ, պարսից թագավոր - 22, 35, 36, 38, 249, 251, 253, 272, 313, 314
- Վռամշապուհ, Հայոց թագավոր - 21, 38, 188, 193, 195, 196, 198, 199, 249, 271-273, 275, 367
- Վռափնոս (Փլարիանոս), կայսր - 251, 253
- Վստամ, պարսից Խոսրով Բ թագավորի մորեղբայր - 388
- Վրթանես, Սյունյաց եպիսկոպոս - 386, 387, 456
- Վրթանես Ա, Հայոց կաթողիկոս - 188, 190, 191, 199, 305, 306
- Վրթանես Քերթով - 197, 229, 230, 241, 438-440, 598, 611
- Վրթանիսյան Ս. - 505
- Շարարի, մատենագիր - 278, 391, 392, 396
- Տայիադ Լ., գրող - 569
- Տաճատ, Հայոց իշխան - 431
- Տաշյան Հ. - 302
- Տավրոս, քվեստոր - 114, 115
- Տավրոս, արաբ կուսակալ - 476
- Տարոնցի Ս. - 614
- Տերյան Վ. - 542
- Տեր Ավետիք, Դավիթ Բեկի զորավար - 507-510, 521, 617
- Տերենտիոս, կայսր - 249
- Տեր-Ղևոնդյան Ա. - 607
- Տեր-Ներսեսյան Ս. - 484, 485, 612
- Տեր-Միքելյան Ա. - 186, 598
- Տեր-Սկրտչյան Գ. (Միաբան) - 240, 286, 368, 597, 598, 600
- Տեր-Սկրտչյան Կ. - 438, 456, 589
- Տեր-Մինասյան Ե. - 233, 236, 240, 589
- Տեր-Մովսիսյան Մ. (Մագիստրոս) - 16, 352, 359, 368, 608, 609
- Տեր-Պետերյան Մ. - 619
- Տեր-Պողոսյան Գ. - 595, 602
- Տիրերիոս, կայսր - 251
- Տիգրան, Հայոց ավանդական թագավոր - 265, 287
- Տիգրան Երկարակյաց, տե՛ս Տիգրան II Մեծ
- Տիգրան Երվանդյան, Հայկազմյան, Հայոց թագավոր - 290, 604, 605
- Տիգրան II Մեծ - 246, 257, 258, 261, 262, 265, 268, 287, 290, 295, 296, 300, 301, 524, 605
- Տիգրանյաններ, Հայոց թագավորական հարստություն - 295, 296
- Տիմոթեոս, Աստվածաշնչ. - 220
- Տիմոթեոս Կուզ, Ալեքսանդրիայի եպիսկոպոս - 235, 236-240, 242, 600
- Տիտոս, կայսր - 384
- Տիտոս Բոստրացի - 171, 179
- Տիրան, Հայոց թագավոր, Արտաշես I-ի որդի - 95, 246, 261, 262, 265, 266
- Տիրան, Հայոց թագավոր, Խոսրով Կոտակի որդի - 92-96, 100, 101, 104, 106, 109, 110, 112, 188, 192, 199, 249, 250, 272
- Տիրացու, Դավիթ Բեկի զինակից - 510
- Տիրիթ, արքայազն - 366
- Տիրոց Բագրատունի - 10, 53, 55
- Տոլստոյ Լ. - 567
- Տրայանոս, կայսր - 330, 607
- Տրդատ I, Հայոց թագավոր - 604, 605
- Տրդատ III, Հայոց թագավոր - 59, 72, 75, 79,

- 87, 100, 188, 192, 196, 198, 199, 249, 250, 253-255, 259, 260, 266, 270-272, 285, 291, 306, 308, 336, 340, 365-367, 428, 441, 520, 551
- Տրդատ Բ Դասնավորեցի, Հայոց կաթողիկոս** – 185, 190
- Տրունի, իշխաններ** - 325
- Տուրկեստանով Ի. Դ.** - 531, 617, 618
- Մաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան)** – 504-506, 508, 510, 513, 515, 516, 521, 528, 529, 542, 565, 615, 616
- Պերեպլիս, հյուպատոս** - 117
- Պարսիկալուսի (Ուրեղյա), Հարուն ալ-Ռաշիդի եղբայր** - 475
- Ուսման իրն Քան (Իրն Ալիան)** - 457
- Ուխտանես, Աղվանից կաթողիկոս** - 371, 372, 385-387, 399, 400, 413, 435, 436, 439, 445, 447, 452
- Ուռնայր, Աղվանից թագավոր** - 366, 414
- Ուռպելեանք, տոհմ** - 516, 517
- Ուրգիցիմոս, հռոմեական կառավարիչ** – 122-124
- Փաթալի, Չավնդուրի սուլթան** – 508-510, 517, 521, 522, 527
- Փահլավիներ, տոհմ** - 614
- Փառանձեմ, անձնանուն** - 224
- Փառավազ, անձնանուն** - 224
- Փառեն, անձնանուն** - 224
- Փառեն (Փառնրեսեն) Ա Աշտիշատցի, Հայոց կաթողիկոս** - 188, 190, 192, 199, 201, 224
- Փառոխ, Մարսյակի որդի** - 256
- Փավստոս Բուզանդ** - 5, 62, 63, 68, 87-89, 92, 94-96, 99-101, 104-106, 109, 110, 112-117, 121, 161, 191, 193, 196, 198, 204, 205, 209, 218-220, 224, 225, 243, 258, 277-281, 284, 285, 288-292, 296, 297, 300, 303-306, 341, 364-367, 427, 430, 432, 593-595, 601
- Փարսադան, Հայիճորի մելիք** - 507, 508, 510, 520, 526
- Փարսադան Չավնդուրից, Դավիթ Բեկի զինակից** - 51
- Փարսիթ, խազրաց խաքանի մայր** - 431, 466
- Փեչիկյան Ե.** - 555, 616, 621
- Փերոզ, Միրիանի ազգական** – 415-417
- Փիլիպպոս, կայսր** - 266, 267, 473, 474
- Փիլոն Ալեքսանդրացի** - 133, 215, 300, 599
- Փիլոն Տիրակացի** - 352-359
- Փիլոքսենոս Մարբուզացի** - 437
- Փիլարտոս Վարաժնունի** - 51
- Փլարսիանոս, պատրիարք** - 471
- Փլարսիոն Լևոն, կայսր** – 471
- Փլարսիոս, կայսր** – 251, 252
- Փլեզոն, պատմիչ** - 299, 300
- Փլորոս, աղանդավոր** - 152
- Փոկաս, եպիսկոպոս** - 471
- Փոկաս, ընտանիք** - 49
- Փոկաս, կայսր** - 50, 251
- Փոռ, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք** - 7, 8, 27, 37, 50, 146-149, 154, 316, 317, 589
- Փոքր Թեոդոսիոս, կայսր, տե՛ս Թեոդոսիոս II**
- Փաղրթ (Քաղարթ, Խալիդ), արար զորավար** - 327
- Քիպարյան Կ.** - 598
- Քյոսեյան Հ.** - 598
- Քոթ, երես** - 20
- Քսերքսես, պարսից թագավոր** - 55
- Քսիստոթրես, Նոյ Նահապետ** - 218
- Քվար, դից.** - 428, 434
- Քրիստափոր Ա, Հայոց կաթողիկոս** - 190, 444
- Քրիստափոր Բ, Հայոց կաթողիկոս** - 190
- Քրիստափոր Ընգալուխ, սր.** – 544, 621

Քրտարական, պարսից զորավար - 378

Քուրդո, Սյունյաց իշխան - 469

Չզոստինոս, սր. - 152, 155

Օբման, խալիփա - 328, 402

Օբման, ոստիկան - 431

Օլիմպիա, Հայոց թագուհի - 125

Օլիմպրիոս, կայսր - 251, 252

Օհան Կարո - 539, 554

Օհաննես Երևանցի - 521

Օմար (Եմրան, Եման, Ամր, Ամրան), արաբ զորավար - 327

Օմար I, խալիփա - 328

Օմար II, խալիփա - 76, 326, 328-331, 520

Օսման, խալիփա - 328

Օրբելի Հ. - 409

Օրբելյան, տոհմ - 496, 524

Օրենտիոս, հերձվածող - 152

Ֆիզուլի, քանաստեղծ - 541

Ֆիրդոսի (Ֆերդոսի) Արու Ղասըմ - 490-494, 613, 614

Ֆնտգյան (Փռռնակ) Գ. - 37, 53-56, 58-65, 68-81, 83, 592, 593

Ֆռանգյուլ (Ֆրանգյուլ), Երիցվանիկի մելիք - 507, 509, 520, 521, 526, 527

Ֆրանս Ա. - 568

Ֆրիկ - 498

Աbgar IX - 258

Aberius presbyter (Աբրահամ) - 13, 24

Abdallah el Hanami - 466

Ablabius - 125

Abul-Faradj - 422

Acacius Metilenensis - 13

Adam - 154, 155, 157

Adontz N. - 442, 482, 591, 597, 605, 606

Adore Floupette - 569

Ahrens K. - 15

Ahriman - 146

Albinus consul - 110

Amantius consul - 110

Ammianus Marcellinus - 88, 108, 114, 115, 117, 120-127, 129, 130, 414

Anatolius - 238

Apollinarius - 14

Arbandus (Երվանդ) - 43

Arius - 14

Arsaces - 125-127, 129, 130

Artases - 603

Ašot Erkat' - 482

Aucher J.B. - 256

Aurelius Victor - 88

Բaju A. - 569

Baras Bakourios, protopatrikios - 399

Barbier de Meynard C. - 391

Baronian S. - 598

Basilius Diaconus - 14

Baxhuysen, Van de Sande W. H. - 140

Beauclair H. - 569

Boor C.de - 481

Boukolabra - 435

Brooks F. W. - 15

Brosset M. - 379, 406, 414-417

Brunetière F. - 581

Bury J. B. - 434

Carriér A. - 288, 601

Casartelli L.Ch. - 146, 147

Catulinus - 105

Chabot J.B. - 22, 25, 155, 333, 382, 422

Chalathianz Gr. - 603

Champsaur F. - 569

Christus - 13

Constans - 105, 125

- Constantinus I - 100, 101
 Constantinus II - 105
 Constantinus Porphyrogenitus - 431
 Constantius - 105, 108, 110, 116, 119, 120, 125
 Conybeare F.C. - 593
 Curtius E. - 474
 Cyrillus archiep. Alexandrinus - 14, 29
- D**amascius - 158
 Darmesteter J. - 146-148
 Dhome E. - 219
 Diocletianus Jovius Valerius - 89-91
 Dioscorus - 237
 D'Ohsson M. - 483
 Doumie R. - 574
 Dulaurier E. - 459
- E**piphanius - 132
 Eunomius - 14
 Eutropius - 88, 105, 108
 Eznik de Kolb, Eznik von Kolb - 134, 146, 147,
 149, 595, 596, 597
- F**arrux-Sapuh - 224
 Flavianus - 238
- G**alerius Maximianus - 89-91
 Garrah E. - 466
 Gennadius - 238
 Georgius Monachus - 481
 Gide A. - 574
 Grégoire Illuminateur - 596, 597
 Grégoire Pacourianos - 455
 Gutschmid A. von - 258, 288, 297
- H**amilton F. W. - 15
 Harnack A. - 22
 Hefele C.J. - 155
- Heine H. - 550
 Hoffman G. - 101, 225
 Hormizdas - 90
 Huret J. - 567, 580, 585, 586
 Houtsma M.Th. - 481
- I**bn al-Athir - 422, 432
 Ibn Wadhih al-Jakubi - 481
 Ishaq - 201
- J**oannes Antiochenus - 13, 14
 Julianus imperator - 103, 104, 107, 108, 112,
 128
 Justi F. - 101, 225, 276
 Justinianus imperator - 105, 110, 111
- K**emel-at-Towarikh - 422
 Kiepert R. - 110
 Kopp J. - 158
 Kröses - 603
 Krüger G. - 15, 105
 Kühner R. - 268
- L**abour J.D.R. - 22
 Lactantius - 88
 Langlois V. - 187, 598
 Leontius presbyter - 13
 Lewy H. - 313, 314, 605, 606
 Liberatus diaconus - 12
 Lietzmann H. - 488
- M**acler F. - 612
 Macoudi - 391, 432
 Mansi J. D. - 11, 15, 28
 Maries L. - 149
 Mars - 91
 Martin L.-P. - 187, 598
 Marquart (Markwart) Jo. - 225, 434, 466, 468,

476, 477, 479
Masistus - 55
Mastoubios - 9
Mazdak - 10
Mesrob - 57
Meribanes - 126, 414
Michel le Syrien - 333, 334, 382, 420, 433
Migne J.P. - 8, 9, 12, 15, 19, 29, 30, 132, 173,
179, 213-215, 307, 611
Mihrab (Mehrab) - 57
Mirhond - 417
Mitra (Midra, Mihr, Meh, Mer/Mel) - 57
Moïse de Chorène - 605, 606
Mordtmann A.D. - 253
Moreas J. - 570
Moses of Choren - 605, 606

Narseus rex - 88-91
Narseus - 108
Nemesianus comes
Nerval, Gerard de - 567
Nestorius - 12, 14, 29
Neumann K. F. - 276
Niebuhr B. G. - 280
Nohodares - 115
Nyberg H.S. - 195
Nöldeke Th. - 415

Ohrmazd - 146, 148
Olympias - 125

Pavet de Couteille - 391
Pelagius - 152
Petit L. - 455
Petrus Patricius - 97, 99
Pettazoni K. - 146
Photius 8, - 154
Plato, Platon - 168

Plinius Secundus G. - 430
Polemios consul - 105
Polyhistor - 26
Proclus archiep. Constantinopolitanus - 13, 14,
29
Procopius Caesariensis - 280, 288, 291
Pulcheria - 238

Rabula, episc. Edessae - 13
Rawlinson H. - 101
Razatses - 380
Regnier H. de - 582, 583, 585
Richthofen F. - 276
Rufus Festus - 92, 108, 116
Runze G. - 152

Sacy, Silvestre de - 417
Salmoutres - 433
Sapor - 90, 108, 119, 120
Sassaniden - 253, 417
Schanz M. - 92
Schlumberger G. - 399
Schmid J.M. - 146
Shahak - 225
Shahpuhr - 225
Shahrak - 225
Shahrên - 201
Simeon - 238
Simons A. - 584
Socrates Scholasticus - 608
Spiegel F. - 146
Stephanos - 325
Symeon Magister ac Logothetes - 481
Synesius Cyrenensis - 94

Tabari Abou-Djafar-Mohammed-ben-Djarir-
ben-Yezid - 391, 396, 415, 418
Tabeles - 433

Taurus questor - 114
Termatzous - 433
Theodorus consul - 26
Theodorus (Theodosius) diaconus - 13
Theodorus Mopsuestenus - 13, 14, 29, 30
Theophanes - 378, 382, 387, 393, 399, 401, 404,
420-422, 458, 463
Theophanes Continuatus - 481
Theophilactus Simocatta - 435
Theophilus Antiochenus - 157
Thomson R.W. - 608
Tixeront J. - 149, 152-155
Tornberg C.J. - 422, 432
Tornik le Moine - 442

Ursus consul -105

Valentinianus consul - 26

Varlaine P. - 572

Vicaire G. - 569

Weber S. - 595

Wyzewe, Th. de - 579

Zacharias Rhetor (Zachariah of Mitylene) - 15,
235

Zarathustra - 146

Ziebel - 379

Zosime - 104

Zotenberg H. - 391, 396, 418

Адонц Н. — 446

Аноним — 259, 601

Аршакиды Армянские — 295, 323

Арутюнова-Фиданян В. В. — 611

Вараз-Трдат, албанский князь — 610

Григорий Пакуриан - 611

Еремян С. Т. — 610

Алп-Илитвер, хазарский хакан — 610

Марр Н. — 259, 281-284, 592, 597

Моисей Каланкатуйский — 610

Моисей Хоренский — 295, 302, 323, 601

Петр Великий — 617

Сандухт — 302

Сократ Схоластик — 608

Халатянц Гр. — 295, 323, 601

Ширинян М. — 608

Эзов Г. — 617

Эмин Н. О. — 302

Юстиниан, имп. — 362, 446, 606

Ἀδάμ—154

Ἀκάκιος —23

Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδῶν — 280

Ἀλέξανδρος ὁ Μαμαίτας — 280

Ἀράμ —154

* Ἄριος— 19

Ἀρσάκης — 128

Ἀρσακίδης —180, 181

Ἀρταχέτζης — 199

Ἀσάκ— 199

Ἀφφάρβα, Ἀφφαρβάνης— 101

Βαρζάνης — 281

Βαρσαβώρησης —101

Γρηγόριος, ἅγιος— 200

Εὐνόμιος —19

Ζαράδης — 8

Ζουρούαμ— 8

Θεόδωρος Ἄντιοχέως, πρεσβύτερος

Μοψουεστίας — 8, 9, 26, 154

Ίουλιανός

Ίσαάκ— 201

Κελέστινος— 151

Κωνσταντίνος — 105

Μαρκελλίνος — 152

Μάσιστος —55

Μαστούβιος (Μαστώβιος, Μαστούζιος,

Μαστούτζιος, Μαστίτζη, Μα-

στή(ν)τζη) —8, 9, 21, 31, 150, 592

Μελίας— 57

Μαραδώνιος— 19

Νεστόριος— 9, 27

Όρέντιος —152

Όρμίσδας —8

Πελάγιος —151

Περσίδιος— 151

Σαπώρις— 106

Σατανάς —8

Συρένης— 101

Τύχη— 8

Φαρανδάτης —224

Φαρνάβαζος— 224

Φαρνάσιτης— 224

Φλώρος —151

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի

- Ագարակ, գյուղ - 509
Ագուլիս - 507, 512
Ագատ, լեռ - 283
Աթենք - 543
Աթլ (Վուլգա), գետ - 430
Ալանաց դուռ - 432, տե՛ս Գարյալ
Ալանգյազ, լեռներ - 509, 510
Ալեմդադ, լեռ - 549, 621
Ալեքսանդրիա (Աղեքսանդրիա) - 11, 12, 14, 28, 29, 89, 237, 238, 355, 444, 446, 599
Ալկի, ավան - 350
Ախլաթիա, գյուղ - 511
Ակամսիս, գետ - 326
Ակոռի, գյուղ - 535
Աղահեջ, գավառ - 479
Աղղաշ, բնակավայր - 427
Աղձնիք, Աղձնյաց աշխարհ - 98, 100, 113
Աղվանք, Աղվանից աշխարհ - 7, 123, 319-322, 360, 361, 371, 372, 374-378, 380, 381, 385-390, 392, 394, 397-413, 415-421, 423-425, 435-437, 440, 441, 447-455, 464-466, 474, 475, 478, 479, 481-483, 514, 610, 617
Ամարաս, գավառ - 426, 448, 454, 475, 476, 478
Ամերիկա - 539, 559
Ամիդ - 21-23, 26, 30, 31, 38, 59, 123-125, 379
Ամորիա, քաղաք - 457, 478, 479, տե՛ս մակ
Եմորիա
Ամուդիում, բնակավայր - 123
Այրարատյան գավառ - 23, 403, 424, 519
Այրարատյան դաշտ - 536
Այրարատյան մարզ - 282
Այրիվանք - 496
Անավարզա, քաղաք - 11
Անգեղ տուն (Անգեղտուն) - 98, 99, 287, 362, տե՛ս մակ Անգելենե
Անգելենե - 98, 99
Անգլիա - 557
Անդրկովկաս - 533, 618
Անի, Ախուրյանի ափին - 46, 375, 442
Անի, Եփրատի ափին - 258
Անձիք, գավառ - 362
Անձևացյաց երկիր - 350
Անկյուրիա, քաղաք - 113, 116
Անտիոք - 11, 12, 25, 27, 30, 51, 105, 124-126, 154, 373, 446
Աշտիշատ, գյուղ - 192, 199
Աչաղու, բնակավայր - 521
Աջարան (Աջարաջ), գյուղ - 521
Աջրեջ, գյուղ - 521
Առան, երկիր - 322, 389, տե՛ս մակ Աղվանք
Առաջավոր Ասիա - 256, 491, 493-495
Առաջին Հայք - 361, 362
Առինճ, գյուղ - 617
Առինչի (Առուինչք), գյուղ - 501, 502
Ասիո տերություն - 47
Ատորիք, Ատրեստան - 25, 38, 66, 103-105, 111, 123, 129, 148, 283, 296, 406, 458, 461
Ասպրոդիա, գետ - 98
Աստրախան, քաղաք - 430
Ավարայր - 524, 525, 592
Ատրպատական - 92, 93, 99-101, 114, 378, 380, 387, 390, 393-397, 400, 409, 415, 418, 420, 431, 466, 476, 482, 483, 504, 513, 516, 616,
Արաբիո տերություն - 47, 458, 459
Արամի կողմ - 22
Արարադյան սարահարթ - 282

- Արարատ, լեռ - 52
 Արարատյան գավառ - 405
 Արարատյան դաշտ - 553
 Արարտակ, լեռ – 421, տե՛ս Արարատ, լեռ
 Արաքս, գետ - 310
 Արբա (Տուրնա), գետ - 394
 Արբեյա, քաղաք - 258
 Արգանենն - 98, 99, 100, տե՛ս նաև Աղճնիք
 Արզոն (Առան) - 420
 Արծափ, գյուղ - 459, 460
 Արկազան - 469
 Արձախ - 411, տե՛ս նաև Արցախ
 Արճեշ - 343, 344
 Արմավիր - 282
 Արվաստան, երկրամաս - 113
 Արտազ - 258, 301, 302
 Արտաշատ - 31, 60, 131-133, 525, 604
 Արտավես (Արդաբիլ) - 466
 Արցախ - 319, 321, 381, 436, 448, 496, 514, 519
 Արուճ, գյուղաքաղաք - 407, 409, 424
 Արքուգետ, ավան - 479
 Արևիք, գետ - 511
 Արևիք, շրջան - 511, 521
 Ափկավանք, գյուղ - 521
 Ափկիս, գյուղ – 509, 521
- Քարեղև - 282
 Բագնայր, վանք - 502
 Բագրևանդ - 133, 343
 Բալանիվիտ - 362
 Բալանջար, քաղաք - 431, 432
 Բաղաբերդ - 505, 521
 Բաղանատ, եպիսկոպոսանիստ - 454
 Բաղասական, գավառ - 454
 Բաղդադ - 392, 416, 433, 478, 480, 482
 Բաղք, Բաղաց գավառ - 476, 479, 511
 Բաղյա, խազրաց մայրաքաղաք - 431
 Բայկական - 418, 476, տե՛ս Փայտակարան
 Բաշկովո, մենաստան - 455
 Բասեն, գավառ - 93, 94, 96
 Բարդա - 415, 417, տե՛ս Պարտավ
 Բարևուշատ, գավառ - 507, 509, 511, 517, 520
 Բարևուշատ, գետ - 511
 Բարձր Հայք - 362, տե՛ս Ներքին Հայք
 Բեզարդե, ամրություն - 124, 125, տե՛ս Փենիկ, Ջեզիրե-իբն-Օմար
 Բեթղեհեմ - 221, 222
 Բեթ-Քարդո (Բեթ-Քարեիլո) - 350
 Բեխտորթ (Բուխտուրթ, Բոխտուրթ), ավան - 509
 Բեկդադ, դղյակ - 390, 393, 394, 410
 Բեյրութ - 6, 593, 609, 610, 612, 622
 Բերդո վանք - 452
 Բերդուջ, բնակավայր - 416
 Բզնունյաց ծով - 100, տե՛ս Վանա լիճ
 Բյուզանդական Հայաստան - 439
 Բյուզանդիա (Բյուզանդիոն) - 39, 44, 46-51, 88, 315, 317, 326, 337, 338, 408, 438, 468, 473, 474, 476, 492, 541, 560, 593
 Բնաբեդ, ամրոց - 106
 Բոհտան, գավառ - 350
 Բոստոն - 607, 619
 Բջնի - 497, 500
 Բռնակոթ, գյուղ - 511
 Բրյուսել - 590, 598, 599, 605-609, 612-615, 618
 Բրտի այրք, անապատ - 448
 Բուլխար, երկրամաս - 478
 Բուղարիա - 455
 Բուխարա - 434
 Բուխտուրթ, լեռ - 509, 517
- Փազրեյ, լեռ - 507
 Գազնա - 378, տե՛ս նաև Գամճակ, Շիզ, Ջիս, Գես, Գայս, Գայշ

Գալլիա (Գաղիա) - 43, 110, 111, 122
Գալատիա - 48, 111
Գամիրք - 113, տես Կապադոկիա
Գայշ, քաղաք - 378, տես Գազնա, Գանձակ,
Շիզ, Ջիս, Գես, Գայս
Գանգրա, քաղաք - 235, 237, 238
Գանգես, գետ - 542
Գանձակ - 99, 378, 479, 506, 508, 514, 515,
517, 528, 535, տես մակ Շիզ, Ջիս, Գազնա,
Գես, Գայս, Գայշ
Գանձակ, շրջան - 395
Գանձասար - 514, 616
Գարդարան, գավառ - 416
Գարդման - 388, 404, 406, 407, 409, 411, 415,
416, 418, 426, 436, 445, 449, 450, 453, 454,
476, 479
Գարդմանի բերդ - 388, 400
Գեղամա գավառ - 448, 449
Գեղարքունիք - 449, 476
Գեոուգ, շրջան - 508, 509, 511, 517, 520
Գերմանիա - 557
Գերմանիկե - 49, տես Մարաշ
Գերմանիկոպոլիս (Էրմենեք) - 49
Գիլան, երկրամաս - 464
Գիս, գյուղ - 370, 372, 375, 411, 447
Գլաձոր - 6, 495, 496, 498, 499, 503, 614
Գլխո վանք - 371, 424
Գյուլնաբադ, տեղավայր - 513
Գողթն, Գողթան գավառ - 310, 325, 341, 509,
520, տես մակ Օրդուար, Օրդուրադ
Գոռոզու բերդ - 476
Գովգա աշխարհ - 418
Գորիս - 507, 511
Գտո վանք - 454
Գուգարք - 356, 359
Գուկանք (Գյուգանց), գյուղ - 462, 464
Մր. Գրիգոր եկեղեցի (Ձվարթնոց) - 301- 304,
461, 462

Մր. Գրիգոր եկեղեցի, Արքուգես ավանում -
479
Պակիա, երկիր - 91
Դամասկոս - 391, 401, 402, 406-408, 413, 463-
465, 475
Դաշտուն, բնակավայր - 509
Դաստակերտ, դղյակ - 390, 393, 394, 410
Դարա, քաղաք - 124
Դարալագյազ - 507, 519, 521
Դարանադյաց գավառ - 283, 424
Դարյալ, կիրճ - 432
Դարոյնք, ամրոց - 305, 317, տես մակ
Պայազիտ
Դերբենդ (Դարբանդ) - 396, 427, 430-432,
465, 466, 469
Դերջան, գավառ - 22, 46, 401
Դիալա, գետ - 392, 394
Դիզակ, գավառ - 514
Դիլման (Դիլման) վայր - 397
Դվին - 233, 240, 241, 401, 404, 437, 439, 444,
458-461, 463, 466, 467, 470
Դվինի դաշտ - 403
Դրաշպետ, գյուղ - 464
Շահրալաի, բնակավայր - 22
Շգերացվոց աշխարհ - 374
Շգիպտոս - 47, 88, 90, 599
Շդեսիա - 11, 13, 20-24, 26, 30-32, 38-40, 115,
125, 126, 148, 258, 260
Շկոաստա (Շկտաստան), գյուղ - 505, 511
Շկեդյաց գավառ - 39, 46, 283
Շղջերիս, սար - 479
Շղվարդ, գյուղ - 509, 521
Շճամսան, գետ - 511
Շմորիա, քաղաք - 478, տես Ամորիա
Շվրոյա, երկրամաս - 299
Շվրոպա - 50, 473

Երաշխավոր, վանք - 611
Երասխա - 399, 405, 418, 477, 519, 530, 533,
535, 537, 560, 561
Երզնկայի շրջան - 362
Երիցո վանք - 448
Երիցվանիկ - 507, 509
Երիքով, քաղաք - 216
Երկրորդ Հայք - 361-363
Երրորդ Հայք - 361-363
Երուսաղեմ - 216, 222, 230, 237, 238, 354, 371,
372, 378, 384, 404, 446, 448, 449, 458, 548,
591, 597, 598, 612-615
Երևան - 226, 510, 517-519, 533, 534, 536, 537,
559, 614, 617, 618
Եփեսոս - 10, 12, 19, 22, 24-26, 28, 34, 151,
155, 156, 236, 446
Եփրատ - 123, 125, 258, 259, 283, 392, 480,
542, 560

Ձարդիկենն - 98, 99, տե՛ս Մավդեք
Ձաղան, իշխանություն - 432
Ձանգեզուր, գավառ - 507, 511, 512, 520
Ձանգու, գետ - 535
Ձարագետ - 498
Ձարասպ լեռնանցք - 593, տե՛ս Կելիշին
Ձարեվանդ, գավառ - 100
Ձեյթուն - 559, 562, 622
Ձեփու, բերդ - 509, 517, 521
Ձինթա, ամրոց - 98, 99, 593
Ձինջան, բնակավայր - 99
Ձինփի-շեյխ, վայր - 593
Ձվար, գյուղ - 509
Ձվարթնոց - 302, 424

Շլամ, երկիր - 296
Շպիրոս, երկրամաս - 474
Շջմիածին - 16, 180, 186, 210, 236, 240, 303,
439, 440, 452, 477, 484, 485, 499, 504, 505,

555, 564, 598, 604, 612
Շրգրում - 49, տե՛ս Թեոդոսուպոլիս

Շրային - 374
Շախթ-ի-Մուլեյման - 99, 378
Շանահատի վանք (Սբ. Ստեփանոս) - 466,
500, 501
Շավրիզ - 378
Շարգու, հոնաց քաղաք - 430, 431
Շեհրան - 210
Շեոդոսուպոլիս - 49, 199, 443, տե՛ս Էրզրում
Շեսաղոնիկե, քաղաք - 473
Շետալիա, երկրամաս - 246
Շերեկ, գետ - 431
Շիֆլիս (Թիփլիս, Թիփսիս, Տիփլիս) - 374,
378, 379, 381, 416, 514, 515, 518, 533, 547,
618
Շորդան, գյուղ - 424-426
Շուս, քաղաք - 613
Շուրան, երկիր - 491, 492
Շուրբաստան - 400, 406, 429

Պրերիա - 98, 99, 126
Իլին - 474, տե՛ս Տրովա
Իլիրիա, երկրամաս - 88-90, 110, 111
Իսավրիա, երկրամաս - 48, 49
Իսրայելի թագավորություն - 177
Իտալիա - 123, 184, 473, 557
Իրան - 47, 57, 277, 490-494, 614

Ղալ, բնակավայր - 416
Լավես, գետ - 431
Լավոդիկե, քաղաք - 105
Լեվազ, գյուղ - 508, 509
Լիբանան - 560
Լիբանոս, լեռ - 412
Լյուդիա, երկիր - 48
Լոզաննա, քաղաք - 623

Լոնդոն - 594, 622

Լփինք, Լփնաց աշխարհ, երկիր - 320, 383,
419, 430

Լիպագարաց աշխարհ - 388

Խամսա - 505, 508

Սբ. Խաչ եկեղեցի (Վենետիկ) - 506

Խաչեն, գավառ - 514, 519

Խաչմաս, քաղաք - 427

Խառան, քաղաք - 88, 90, 129, 451, 462, 463

Խերկ, գավառ - 417

Խիլիոկոմ, երկրամաս - 129

Խլաք, քաղաք - 561

Խնձորեսկ, գյուղ - 511

Խոզաբեր, գյուղ - 478

Խոզաշեն, գյուղ - 416

Խոյտա, աշխարհ - 478

Խոշակունիք, ավան - 310, 341

Խոտաման, գյուղ - 510, 521

Խոր Վիրապ - 199, 441, 533

Խորասան - 333, 334, 396, 464, 513, 613

Խորձյան, գավառ - 39, 46

Խրամ, ավան - 310, 341, 422, 461-464

Խրյուսա (Խրսվան), իշխանություն - 432

Խունան, քաղաք - 415

Խուրսան, իշխանություն - 432

Շամարք, իշխանություն - 432

Շավդեք - 98, տե՛ս Ջարդիկենե

Շոփք, Շոփաց մահանգ - 98, 106, 362, տե՛ս
Սոֆենե

Շոփք Շահունյաց - 362

Շրադեսիա, քաղաք - 391-393, 405

Կալեր, գյուղ - 511, 512

Կալինիկոմ, քաղաք - 88, 90

Կախեթ, երկրամաս - 617

Կապաղակ, գավառ - 419, 454

Կապան (Ղափան, Խափան) – 505-507, 509,
511, 512, 515, 520, 521, 616

Կապիճան, Կամբեճան, գավառ - 394

Կապկոն, լեռներ - 402, 415

Կասպադովկիա - 48, 113, 125, 362, տե՛ս

Գամիրք

Կասրիական (Կասպից) Դուռ - 397, 431

Կասպից ծով - 415, 477, 482, 518

Կանգվար - 404, տե՛ս Քունգր

Կանդուստ, ավան - 350

Կաշայե, գավառ - 392

Կատաշան (Գաղշան, Կաշան), գավառ - 392

Կատաղո վանք - 454

Կատշան, Կատիշան - 390, 392, տե՛ս

Կադեսիա

Սբ. Կարապետ, վանք - 564

Կարթագեն - 12

Կարին - 334, 356, 362, 401, 402, 404, 436,
439, 442-444, 560

Կարմիր ծով - 181

Կաց (Գաց), գյուղ - 509, 517

Կելիշին - 593, տե՛ս Ջարասպ

Կենճադե, շրջան - 356

Կեչառիս, վանք – 496, 499-501

Կեսարիա Կապադոկիական - 47, 124,
422, 436, 446, 560, տե՛ս Մազակամ

Կիլիկիա - 11, 13, 26, 51, 148, 246, 476, 498,
558-562

Կիպրոս - 420

Կղարջք - 317

Կոկանդ - 434

Կող, տեղամուն - 326

Կողք, գյուղ - 23, 131

Կոստանդնուպոլիս - 10, 11, 13, 14, 17, 23, 24,
28-30, 47, 50, 51, 66, 126, 199, 235, 326,
329, 331, 354-356, 359, 379, 386, 402, 410,
422, 423, 425, 426, 443, 445, 446, 451, 460,
466, 467, 471, 474, 476, 481, 506, 560, 562,

- 621, 622
- Աովկաս - 519, 618
- Աովկասյան լեռնաշղթա - 427, 430, 432
- Աովսական, գավառ - 511, 521
- Առաման - 417, տե՛ս Գարդման
- Աորդուք (Աորդունեն) - 98, 99, 123, 129, 334, 348
- Աորճայք - 192, 225
- Աորփու, կղզի - 474
- Ատեսիփոն (Տիգրոն) - 314
- Աուրայի դաշտավայր - 427
- Աուրերդ, ավան - 511
- Աուր, գետ - 394, 395, 419, 465, 477, 507, 519
- Աուֆա, քաղաք - 391
- Ջալիձոր, Հալիձորի բերդ - 505, 507, 509-511, 521
- Ս. Հակոբյանց միաբանություն - 612, 613, 615
- Համադան (Խամաեթա) - 396, 404
- Հայաստան, Հայոց աշխարհ, Հայոց երկիր, Հայք - 7, 8, 10, 14, 20-23, 25, 26, 33, 39, 40, 43-48, 52, 55, 58, 87-89, 92-94, 96, 98-99, 100, 104, 106, 112-115, 118, 119, 121, 124, 126, 127, 129, 150, 195, 199, 200, 206, 208, 245, 246, 256, 258, 259, 263, 274, 278, 280, 282, 283, 286, 288, 290, 292, 295, 296, 298, 300, 305, 306, 310, 317, 330, 334, 335, 341, 355, 356, 372, 379, 381, 387, 401-403, 408, 415, 419-425, 432, 438, 439, 443-445, 451, 454, 460-463, 472, 475, 478-483, 495, 516, 526-529, 535, 548, 559-562, 564, 591, 606, 611, 622
- Հայր Օհանավանք, տեղանուն - 501
- Հաշտյանք, գավառ - 362
- Հարք, գավառ - 282
- Հելլադա (Ելլադա) - 50, 299
- Հեռավոր Արևելք - 491
- Հեր, գավառ - 100
- Հերա, գյուղ - 391
- Հերեթ, գավառ - 415
- Հերթիճան, գյուղ - 391, 392
- Հիլեա, դաշտ - 108, 110
- Հիշկիտ, գյուղ - 508, 509, 521
- Հիրկամիա, երկիր - 277
- Հյուսիսային Աովկաս - 610
- Հնդկաստան, Հնդկաց աշխարհ - 181, 182, 400
- Հովվան, քաղաք - 392, 393
- Հոնաց դուռ - 399, 404, 430
- Հոնաց աշխարհ - 430-432
- Հոշ, գավառ - 454
- Հոռոնոս, վանք - 502
- Հոռոնոց (Հոռոնոց) երկիր, աշխարհ - 378, 436, 439, 466, 471, տե՛ս նաև Բյուզանդիա
- Հովհաննավանք - 502
- Հովհաննու մատուռ - 188
- Հովսեփավանք - 455
- Հոռմ (Հոռվմ) - 27, 50, 155, 177, 181, 215, 216, 279, 378, 426, 441, 446, 457, 466, 469, 472, 473, 474, 492, 520, 557, 596, 599, 605, 607
- Սբ. Հռիփսիմի վանք - 186, 187, 189, 190, 196, 197, 308,
- Հրեաստան - 222
- Հուդայի երկիր - 194
- Հունական Հայաստան - 387
- Չագեձոր, գավառ - 511
- Չիրավ, դաշտ - 365
- Չորափոր - 356
- Չորք, գավառ - 509, 511, 521
- Պլագանգյուլ, լեռ - 507
- Ս. Ղազար կղզի, վանք - 506, 616
- Ղարաբաղ - 514, 515
- Ղարադաղ - 510, 521
- Ղարս (Կարս) - 534, 535

Ղարաքիլիսե, գյուղ - 511
Ղիոն (Իլիոն, Տրոյա, Տրովա), քաղաք - 473

Ճենաց աշխարհ - 366
Ճորաց աշխարհ - 427, 430
Ճորս (Չոզա) պահակ - 397, 402, 404, 431

Մադա, քաղաք - 394
Մադրաս - 306
Մազակա, տե՛ս Կեսարիա
    Կապպադովկիական - 124
Մագքթաց աշխարհ - 430, 431
Մալաթիա - 560
Մալաթիայի շրջան - 362
Մակեդոնիա - 474
Մակեդոնիայի տերութուն - 47
Մամունեստիա (Մամունեստա, Մոպսուեստիա),
    քաղաք - 10, 20, 26, 28, 147, 154
Մայ, երկրամաս - 390
Մանազկերտ - 468, 472, 475
Մանանադի գավառ - 438
Մանլև, գյուղ - 509
Մասիս, լեռ - 181, 534, 553, 618
Մավերի ամրոց - 123
Մարադա, քաղաք - 99
Մարաշ - 49, 560, տե՛ս Գերմանիկե
Մարաստան, Մարք, Մարաց աշխարհ - 98,
    296, 395, 404, 420, 459
Մարդին, քաղաք - 106
Մարեա, լիճ - 599
Մարմաշեն, վանք - 500
Մաքենեաց (Մաքենոցաց) վանք - 325, 470,
    476
Մեդիա, երկիր - 129, տե՛ս նաև Մարաստան
Մեդիոլան, քաղաք - 110
Մելիտինե (Մելիտենե) - 11, 15, 18, 20, 23, 24,
    26, 30, 31, 51, 124, 125
Մեծ Բրիտանիա - 622

Մեծ Ծովք - 362
Մեծ Հայք - 90, 91, 189, 199, 280, 362
Մեծիրանց գավառ - 370, 450, 454, 475, 519
Մեծիրանց վանք - 479
Մեծկողմանց (Մեծկունեմից) գավառ - 370-
    372, 416, 423, 436, 438, 454
Մեհենա, գյուղ - 188
Մեդրի, ավան - 509-512
Մեդրի, գետ - 511
Մեյակարիրի, բնակավայր - 123
Մեռյալ ջուր, գետ - 389, 392
Մթնուլեթ, գավառ - 417
Միգիա, երկիր - 90
Միհրավան, քաղաք - 388, 415
Միջագետք - 88-91, 106, 113, 115, 117-119,
    122, 123, 285, 483, 491
Մծրին - 98, 99, 106, 109-114, 116, 121-124,
    126, 128, 283-285, 334
Մծխեթ, քաղաք - 416, 506
Մծուրք - 258, 259, 283, 284
Մյունխեն - 593, 601
Մշո դաշտ - 561
Մոզան, գավառ - 466
Մոկք, Մոկկաց աշխարհ - 25, 129, 349, 350
Մոսկվա - 294, 324, 384, 412
Մովական (Մոկան), իշխանություն - 415,
    420, 432
Մովսուկրենե, իջևան - 126
Մոռոլի դաշտ - 95
Մանդոք (Մմնդոք), քաղաք - 430, 431
Մուկան, իշխանություն - 432
Մուղան, դաշտ - 514, 560
Մուշ - 470

Ֆարմուկ, գետ - 391
Յդերք, գյուղ - 448, 449

Նաարմալիս, բնակավայր - 129

- Նախճավան (Նախճվան), քաղաք - 310, 422,
461-464, 477, 508, 518, 519, 521
- Նախճվան, գետ - 508
- Նեհավենդ - 391, 392, 394-396
- Ներս-Միհրի վանք - 454
- Ներքին Հայք - 362, տե՛ս Բարձր Հայք
- Նիժ, գյուղ - 427
- Նիկեա, քաղաք - 169, 199, 234
- Նիկոմիդիա, քաղաք - 105
- Նորավանք - 484
- Նոր Բայազետ - 501
- Նոր Նախիջևան - 620
- Նոր Ջաղաք - 38
- Նյու-Յորք - 615
- Շակաշեն, գավառ - 394
- Շահապիվան, ավան - 63
- Շաղատ, բերդ - 475
- Շամախի, քաղաք - 432, 506, 514, 617
- Շամքոր, քաղաք - 452, 464
- Շաշիկետ (Շշկետ, Իշկետ), գյուղ - 521
- Շավարշան, գավառ - 258, 301, 302
- Շաքի, գավառ - 454, 465
- Շխարզուր, բնակավայր - 394
- Շիզ - 378, տե՛ս Գազմա, Գանձակ, Ջիս, Գես, Գայս, Գայշ
- Շիկահող, գյուղ - 521
- Շիկաքար, գյուղ - 475
- Շիվանիձոր, շրջան - 511
- Շիրակ - 317, 397, 399
- Շիրվան, մահանգ - 432
- Շմենր, գյուղ - 507, 508, 510, 511
- Մխխա, գյուղ - 93, 94, 96
- Ոսկեբակ, գյուղ - 501
- Որոտն, բերդ - 508
- Որոտն, գետ - 507, 511, 521
- Ջայդար (Ջունդառ), քաղաք - 431
- Չավնդուր - 508-511, 515, 517, 520
- Չարաբերդ, ամրոց - 381, 384
- Չափմիս, գյուղ - 509
- Չինաստան - 277, 278
- Չոախ, բնակավայր - 411
- Չոախյան հովիտ - 370, 372
- Չոդա (Ճորա) դուռ, պահակակետ - 320, 371,
374, 383, 405, 427, 430, 461
- Չորրորդ Հայք - 361-363
- Չուդան - 431, տե՛ս Կեղեմիա
- Չունգարս, հոնաց քաղաք - 430, 431
- Պաղարբերդ - 511
- Պաղինական, գավառ - 39, 46
- Պաղեստին - 47, 290
- Պայազիտ - 317, տե՛ս Դարոյնք ամրոց
- Պայոնիա, երկրամաս - 102-105
- Պատարա, երկրամաս - 138
- Պարսկա-Հնդկական թեմ - 608
- Պարսկաստան, Պարսից հող, Պարսք - 8, 32,
44, 88, 94, 95, 98, 122, 226, 229, 246, 256,
258, 277, 280, 296, 381, 392, 399, 401, 415,
494, 513, 608
- Պարտավ (Պերոզ քաղաք, Պերոզպպատ,
Պերոզ-Կավատ, Բարդա) -325, 336, 381,
386, 388, 394, 410, 415, 417, 418, 427, 430,
431, 450-452, 463-465, 475, 477, 481-483
- Պափլագոնիա, երկրամաս - 48
- Պելրպոննեսոս, երկրամաս - 473
- Պեխ, գյուղ - 505
- Պետրիցոս, վանք - 455
- Պետրովակ, քաղաք - 431
- Պերոզ-Կավատ (Պերոժ-Կավատ), քաղաք -
371, 395, 405, 409, 415, 427, տե՛ս Պարտավ
- Պիսիդիա, երկրամաս - 48
- Պոդոնտա (Բոզգանտի), երկրամաս - 476
- Պուհավանք - 449

- Զահուկ, գավառ - 497
 Զալուլա, վայր - 391-393
 Զավախք, երկրամաս - 478
 Զեզիրեն-իրն-Օմար, ամրություն - 124, տե՛ս
 Բեզարդե, Փենիկ
 Զիս (Գազնա, Գանձակ, Գ-ես, Գ-այս, Գ-այշ,
 Ըիզ), քաղաք - 378
 Զրաբերդ - 508, 514
 Զուղա, քաղաք - 310
 Զունդառ (Չադդար), քաղաք - 431
 Զուրզան (Վրաստան) - 420
- Ընան (Առան, Աղվանք) - 415, 416
 Ռեհիմենե, գավառ - 99
 Ռիմ (Հռոմ) - 191
 Ռշտունիք, գավառ - 462
 Ռուսահայաստան - 535
 Ռուսաստան (Ռուսիա) - 515, 518, 557, 560,
 567, 622
- Մամանդար, քաղաք - 431, 432
 Մամոսատ, քաղաք - 21, 26, 30, 31, 38, 40,
 124
 Մանահին, վանք - 354
 Մարվան (Շրվան), իշխանություն - 432
 Մարդիկա, քաղաք - 113
 Մատաղ, քաղաք - 93
 Մ.Պետերբուրգ (Պետրոգրադ) - 134, 514, 556,
 593, 594, 599, 601, 603, 616, 623
 Մերաստիա, քաղաք - 379, 560
 Մերաստիայի շրջան - 362
 Մելկիա, քաղաք - 393, 394
 Մենա, գետ - 543
 Միքիլ - 536, 537
 Միկիլիա, կղզի - 407, 409
 Մինգարա (Մինջարա), բնակավայր - 107-
 112, 116, 124
 Միսանձոր - 478
- Միսարա, բնակավայր - 123
 Միսիան (Միսական), գավառ - 506, 507, 511,
 512, 520, 521
 Միսիան, գյուղ - 511
 Միրմիա, քաղաք - 105-107
 Մղնախ, ամրություն - 508
 Մյունիք, Մյունյաց աշխարհ - 101, 401-403,
 405, 409, 448, 464, 475, 479, 515-517, 519,
 520, 523, 617
 Մոզդ, երկիր - 434
 Մոթից, գավառ - 436
 Մոմխեթի - 356
 Մր. Մոփիա, եկեղեցի - 354
 Մոֆենե - 98, 99, տե՛ս Ծոփք
 Մպահան - 513
 Մպեր - 517
 Մտահր, քաղաք - 396
 Մտրիմոն, գետ - 118
 Մտուդիոն, մենաստան - 66
 Մրմեն, բնակավայր - 344
 Մուլակ, գետ - 427, 431
 Մումիա, երկիր - 98
 Մուրիո տերություն - 47
 Մևանա բերդ - 461, 463, 464
 Մևանա լիճ - 461, 521
- Վաղան, դաշտ - 432
 Վաղարշապատ - 189, 190, 228, 303, 305, 400,
 402-404, 423, 424, 426, 615
 Վահրավարա, գյուղ - 509
 Վայոց Չոր - 466, 469, 496, 497
 Վան - 561, 562
 Վանա լիճ - 100, 317, 561, տե՛ս մակ
 Բզնունյաց ծով
 Վանանդ, գավառ - 462, 464
 Վանք, գյուղ - 506, 511
 Վասպուրական (Ասպրակաց երկիր) - 199,
 345, 403, 463, 613

Վատնյան դաշտ - 427, 432
Վարագավանք - 487
Վարանդ, գավառ - 514
Վարաշան, քաղաք - 427, 429-432
Վարդանակերտ - 343, 418, 462, 464, 465
Վարդանյան դաշտ - 427
Վարդեգրվակ, լեռներ - 427, 430
Վեհ-Ամջատոք, քաղաք - 373
Վեհ-Արդաշիր- 394, տե՛ս Սելևկիա
Վեհկավատ, գավառ - 389, 392
Վենետիկ - 134, 237, 360, 361, 369, 382, 456, 470, 487, 506, 545, 621
Վիեննա - 595
Վոլգա - 430, 433
Վրաստան (Վրաց աշխարհ, Վիրք) - 7, 356, 372, 374, 379, 399-402, 404, 408, 414, 415, 419-421, 440, 444, 478, 479, 513, 516, 520, 522, 523, 560, 561
Վրեզան, քաղաք - 431

Տաքև - 499, 505, 507, 508, 510, 521, 523, 524
Տանկահայաստան - 530, 535, 536
Տայք - 131, 317, 401, 402, 460, 462
Տավրոսի լեռներ - 51, 448
Տարոն - 39, 46, 188, 192, 349, 350, 366, 396
Տարսոն, քաղաք - 126
Տիրեք - 277
Տիրերական ծոց - 412
Տիգրանակերտ - 617
Տիգրիս (Դ-կղզա), գետ - 98, 99, 101, 106, 124, 126, 129, 280, 333, 334, 389, 390, 392-394
Տիգրոն - 25, 32, 66, 114, 121, 129, 230, 389-394, 396, 404, 410
Տմորիք, երկրամաս - 350
Տրապիզոն - 362, 401, 402
Տրովա, քաղաք - 474, տե՛ս Իլիոն

Պլշեփեհե, սարահարթ - 507

Ուտհա - 241, 353, 354
Ուտի, գավառ - 371, 394, 419, 423
Ուրմիա, լիճ - 99
Փայտակարան - 418, 431, 521
Փասիս, գետ - 444
Փատոս, աշխարհ - 478
Փարիզ (Պարիս, Պարիզ) - 156, 184, 186, 187, 202, 307, 308, 384, 456, 469, 538, 539, 547, 560, 568, 589, 592, 593, 595, 597, 598, 609, 616, 619, 620, 622
Փոքի, քաղաք - 422, 462, տե՛ս Փոյթ
Փոյթ - 462, 465, 468, տե՛ս Փոքի
Փենիկ - 124, տե՛ս Բեզարդե, Ջեզիրե-իրև-Օմար
Փոքր Ասիա - 48, 401, 473
Փոքր Հայք - 125, 362
Փոքր Սյունիք - 505
Փոյուզիա - 48

Քաղաքնուղաշտի Սուրբ Գրիգոր (Զվարթնոց) - 460
Քաղկեդոն - 234, 236, 239, 241, 401, 441, 444, 450, 452, 454, 467
Քերան, դաշտ - 431
Քերսոն, Խերսոն - 232-235, 238, 381
Քուսդր, գյուղ - 399, 403, 404, 406, 413
Քուստի Նեմոռոջ, սպարապետություն - 396
Քուրդիս-խև, տեղավայր - 417

Օլիմպոս, լեռ - 543
Օխի, գետ - 509, 511, 521
Օշական, քերդ - 303
Օշական, գյուղ - 75
Օրդուար (Օրդուբադ), շրջան - 509, 510, 517
Օփսիկյան բանակաթեմ - 399

Ֆերզանա, երկրամաս - 434

Ֆրանսիա - 557, 559, 622

Alexandria - 14, 89

Albania - 432

Armenia, Arménie - 13, 14, 88, 114, 115, 119-121, 125-127, 482

Armenia Major – 28, 90, 91

Armenia Minor - 125

Azia - 432

Bačkovo - 455

Beclali - 393

Bibases - 124

Bouedeser, Bourdeser, Beh-Ardašir - 394, **տն՝**

Սեյկկիա

Boulkakia - 420

Boulgaria (Boulgarie) - 455

Callinicum - 90

Cappadocia - 125

Carrae - 90

Caucase – 483

Chamaetha - 396, 404

Charcha - 124

Chiliocomus - 129

Cilicia - 13, 29

Corduena - 129

Couedeser- 394, **տն՝ Սեյկկիա**

Dacia - 91

Dastagerd - 393

Etchmiadzin, Etschmiadzin - 612

Edessa - 22, 125

Ephesus - 29

Euphrates - 125

Géorgie - 379, 406, 414-416

Harren - 124

Hibernia - 126

Hileia (Eleia) - 108

Illyricum - 90

Iran - 258

Kadesiya - 391

Kidonia - 432

Krebatas - 432

Lacotena - 125

Macedonia (Macedonicae fines) - 119

Maiacarire - 124

Mazaka - 124

Media - 129

Melitina - 125

Mesopotamia - 89, 91, 105, 115, 119, 120, 121

Moesia - 90

Mokan - 432

Moxoena - 129

Nicomedia - 105

Nisibis (Nizibis) - 110

Osroena - 258

Persis (Perse) - 28, 417

Pétritzos - 255

Phoenica - 124

Samosata - 125

Sarvan - 432

Singara (Singarena) - 108, 116

Sirmium - 105

Syria - 29

- Strymon - 119
- Тере-Нил - 110
- Tzanaria - 432
- Veh-az-Antoc - 373
- Venice - 612
- Vrezan - 432
- Хursan - 432
- Армения - 259, 295, 302, 323, 362, 446, 601, 606
- Артаз - 302
- Аруч - 409
- Μαλαα Αζια - 601
- Шаваршанская область - 302
- Ἀγγηληνη - 98
- Ἀρμενία - 8, 98, 281
- Ἀρμενία Μεγάλη - 9, 280
- Ἀρζανηνή - 98
- Ἀσπράκων [χώρα] - 199
- Ἀστισάτ - 199
- Γαλατία - 111
- Ζαβδικήνη - 98
- Ζίνθα - 98
- Ἴβηρία - 98
- Καρδουηναί - 98
- Μελιτηνή - 23
- Μεσσοποταμία - 106
- Μηδική χώρα - 98
- Νικομήδεια - 105
- Νίσιβις - 98, 106, 128
- Παιονία - 102
- Περσίς - 8
- Σίγγαραι - 107
- Σοφήνη - 98
- Σύμιον - 101
- Συρία - 111
- Τίγρις - 98, 280

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ (Պ. Հ. Հովհաննիսյան)	5
Մաշթոց և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների.....	7
Հայ մշակույթի սկզբնավորությունը.....	35
Հայացած Աստվածաշունչը և անոր պատմական տարողությունը.....	43
Կորյունի մասին	53
Դարձյալ Կորյունի շուրջը	71
Փավստոս Բուզանդը որպես պատմիչ	87
Քննական նշմարներ Եզնիկի մասին	131
Գրիգոր Պարթևի Հարցարանը և Եզնիկ	169
Նշանագիր կարգաց բանից Եզնկան Երիցու.....	184
Հայր Ն. Ալիևյանի պատասխանին պատասխան	202
Ամպելիոս՝ Քերտոնի եպիսկոպոս	232
«Հայոց նախնական պատմությունը» Մերեսի երկում և նրա աղբյուրները Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի երկասիրությունների հետ.....	243
Գր. Խալաթյանց, Հայ Արշակունիները Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության մեջ»: Մոսկվա, 1903.....	294
Մովսես Խորենացվո «Հայոց պատմության» թվականի մասին.....	313
Մովսես Խորենացու վերաբերմամբ պարոն Լեվիի նոթին մասին.....	316
Խորենացիական հարցն ու հայր Վարդան Հացունի	319
Ղևոնդ և Խորենացի	323
Փոքր Մուկրատի հեղինակը	352
Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու	360
Փղոսկրյա Ավետարանի արվեստը	484
Մլքեի Ավետարանի գրության տարին	487
Շահնամեի քաղաքական ավանդը	490

Քննական տեղեկագիր պրոֆ. Ն. Աղոնցի	495
«Դավիթ Բեկ» վեպի պատմական հիմը	
և գաղափարախոսական արժեքը	504
Խաչատուր Աբովյանի վախճանը	530
Պեշիկթաշյան և կցորդ խնդիրներ.....	538
Խոսք Ավետիս Ահարոնյանի մասին	563
Գրական նշմարներ. դեկադանս և սիմբոլիզմ	567
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	589
ՅԱՆԿԵՐ	625

Ե Ր Կ Ե Ր

Հատոր Բ

Պատմա-քանասիրական ուսումնասիրություններ

Կազմի ձևավորումը՝ **Գ. Վ. Մարիկյան**
Տեխնիկական խմբագիր՝ **Վ. Զ. Բղոյան**
Սրբագրիչ՝ **Վ. Վ. Դեղձյան**
Համակարգչային
շարվածքը և ձևավորումը՝ **Ս. Ա. Գասպարյանի**

Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆: Թուղքը՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Հրատ. 36.5 մամուլ, տպագր. 42.5 մամուլի +1 ներդիր = 39.53 պայմ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 500: Պատվեր՝ 15:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արովյան 52